

Vámbéry Ármin: Egy tatár emlékirataiból*

I. A zsidóság

a szemeitek elé idézitek Középázsianak szegény, arckifejezésben és ruházatban egyaránt oly nyomorúságos zsidóit, amint kopott szőrmesapkával a fejükön és daróccal a derekuk körül, félénken és reszketve ide-oda lopózkodnak a bazároknak, csak lopva tekintenek körül, s csak halkán mernek beszélni: úgy alig fogjátok elhinni, hogy ezeknek a mi Jahudijainknak hit- és törzsrokonai Európában nagyszerű szerepet játszanak, hogy ott gazdagok, hatalmasak és rangosak, sőt, hogy sok helyütt nemcsak a kereskedelem uralja őket, hanem magára az államiságra is jelentékeny befolyást gyakorolnak, habár ott sem kevésbé megvetettek, gyűlöletesek és üldözöttek, mint nálunk a muzulmán Keleten. Nemde, ez egyike a legkülönösebb rejtvényeknek, s mert ennek megfejtése mindig élénken érdekelt, úgy ezen különös népről kimerítően akarok nektek beszélni. Nyugaton már sokat vitatkoztak afelett, hogy vajjon a zsidóság vallás-e, avagy nemzetiség, s habár valamelyik szellemes ember nagyon helyesen jegyezte meg, hogy a zsidóság sem az egyik, sem a másik, hanem mindenképp előtt igazi szerencsétlenség: úgy én ehhez csak azt teszem hozzá, hogy ez a szerencsétlenség nemcsak a zsidókat, hanem a keresztényeket is érinti, de azzal a különbséggel, hogy az előbbieket nem okai a szerencsétlenségnek, az utóbbiak ellenben az ú. n. zsidócsapást minden tekintetben okozták és meg is érdemelték. Ezért mi a zsidó-

* Ezeket az „emlékiratokat” Vámbéry Ármin a nyolcvanas évek elején német nyelven jegyezte fel. Az volt a szándéka, hogy a keleti ember szemével figyelje meg a nyugati életet s ebből a nézőpontból fog majd párhuzamokat felállítani a két kultúra között. Erre egy Európában utazó tatár följegyzéseinek formáját választotta, aki keleti honfitársait igyekszik az európai viszonyokról tájékoztatni. Vámbéry Ármin ismeretlen okokból nem végezte be ezeket az emlékiratokat, de a fennmaradt részletek is sok finom és értékes megjegyzést s megfigyelést tartalmaznak, Ettől eltekintve, ezek a följegyzések azért is értékesek, mert közvetlen bepillantást engednek a nagy tudós és diplomata legszemélyesebb meggyőződéseibe és érzelmeibe. Mindezen okokból igen hálásak vagyunk Vámbéry Rusztemnek, hogy a nevezetes dokumentumok három fejezetét a Huszadik Száznak átengedte.

A szerk.

ságot vallásnak fogjuk fel, még pedig oly vallásnak, melynek hívői már sok évszázad óta a keresztény nyugaton élnek, kik ázsiai nyelvüket és szokásaikat már rég elvesztették, akik kezdettől fogva a közös vallás kötelékei által egyesítve, a nemzetiség fogalmát a vallás fogalmától tulajdonképen sohasem különböztették meg, s akik szemita származásuk tipikus vonását, idegen ég alatt s idegen életmód mellett csak azért tudták megtartani, mert a külső nyomás által keletkezett szoros különültségükben kisebb mértékben keverődtek el az őket környező elemekben, s ezt a választófalat, bár lényegesen eltérő körülmények között, még ma is fentartják.

Amíg Európa szigorúan vallásos volt s politikai intézményei a mai ázsiaiakhoz hasonlítottak, addig a köztük élő zsidók sorsa körülbelül olyan volt, mint a mai Perzsiában, vagy Turkesztánban, ahol a rájuk nehezedő szokatlanul kemény nyomás miatt rendkívüli szaporodásuk és anyagi jólétük *ab ovo* lehetetlenné válik, s ahol ezenkívül az örmények s a multanik (hinduk) erős versenye következtében sokat szenvednek. Az akkori Európa sokkal rettenetesebben és szigorúbban bánt a zsidókkal, mint ahogy az Izlam azt valaha tette. Hisz a gyilkosságot, rablást és erőszakos térítést — habár a durva tömeg nálunk is rendezett ilyet — a muzulmán hatóságok sohasem helyeselték, mert az Izlam törvényeinek uralma alatt minden idegenhitűt túrni és védelmezni kell, ha adóját megfizeti. Európában csak az újkorban törtek maguknak utat az ilyen türelmi gondolatok, illetőleg csak akkor, amikor az európaiak észrevették, hogy nekik maguknak sincs már hitük s a vallása miatt így más embert sem szabad elnyomniok. Ezzel az észleléssel, vagy ahogy a frengik mondják, a politikai szabadság ébredésével, kezdetét vette Európában a zsidók egyenjogúsítása, amennyiben az egyes államok a reformokban való haladottságukhoz képest a zsidókat az ország gyermekeivé fogadták s franciákká, angolokká, olaszokká, stb. tették őket; oly kegyez, melyet nekik, mint az ország régi lakosainak a természet már úgylis régen megadott, s melyet már csak azért sem lehetett tőlük megtagadni, mert az említett keresztény népek minden elképzelhető ethnikai zagyvaságból eredvén, tulajdonképen csak politikai nemzetet alkotnak, melyben minden faj egyenlő joggal a törvény erejénél fogva polgárjogukat egész Európában teljes mértékben élvezik s majdnem teljesen egyenjogúak a keresztényekkel; de ki kell emelnem, hogy csakis a törvényben, mert maguk a keresztények csak a vallásukat hagyták el, nem pedig annak régi rossz tulajdonságait és előítéleteit is. A zsidó még mindig idegen és gyűlöletes előttük, de sőt még az úgynevezett szabadelvűek is csak hencegnek felvilágosodottságukkal és emberi érzéseikkel, valahányszor azt a fáradságot veszik, hogy a zsidót magukkal egyenrangúnak ismerjék el.

Ennek a mesterkélt testvéri szeretetnek köpenye alatt rej-

tőzködő zsidók iránti ellenszenvnek természetesen abban a mértékben kellett erősödni, amely mértékben az újonnan befogadott zsidó polgártársak a nekik juttatott jogokat élvezték s amelyben, a zsidókban, mint minden elnyomott népben lakozó előnyök folytán, keresztény polgártársaik fölé emelkedtek s az irigység és féltékenység tárgyaivá lettek. A zsidó, kinek évszázadokon keresztül tilos volt földbirtokot vagy házat szerezni aki minden hivatalból, méltóságból és megtiszteltetésből ki volt zárva szükségkép csak a kereskedelemre s az előtte nyitva álló néhány jelentéktelen iparágra adhatta magát. Minthogy foglalkozása e terén is ki tudott emelkedni szorgalmával, munkásságával és ritka józanságával s erős elnyomtatása ellenére is gyakran vagyonhoz tudott jutni: könnyen megmagyarázható, hogy a szabadság birtokában ezeket a szép tulajdonságokat annál nagyobb sikerrel tudta érvényesíteni munkálkodásának messze megnagyobbodott mezején s hogy veszélyes versenytársává kellett válnia keresztény polgártársának, ki gyakran nélkülözte ezeket a képességeket. Nemcsak a kereskedelemben, hanem az ipar, a művészet s a tudomány terén is fölülmúlja a zsidó Európában sok helyütt az uralkodáshoz szokott s így kevésbé szorgalmas és józan keresztény polgártársát, mi több, sikeresen versenyez vele az állami hivatalok és méltóságok elérésében, annak ellenére is, hogy maga az állam, bár a türelmi törvények megteremtője, gyakran nem átalja, hogy a zsidó polgár túlbuzgalmának és képességeinek korlátot vessen.

Amilyen kicsinyesnek és igazságtalannak tartom némely kormánynak ezt az eljárását, épen oly nevetségesnek tünnek föl előttem azok az érvek, amelyekkel a keresztények a zsidóknak ezt a fölényét megmagyarázni iparkodnak. Ahogy azelőtt a zsidóságot különösen vallásnak tekintették, s bennük Messiás keresztrefeszítőit s Krisztus isteni küldetésének tagadóit üldözték: úgy most hirtelenül hatalmas nemzeti összetartozást és a szemita fajnak markáns vonásait fedezik fel bennük és minden erényüket és bűnüket a borzasztó szemitizmusra vezetik vissza. Hiába hoztam elő a frengiknek, hogy nálunk a *multanik*, mint idegenek és súlyosan elnyomottak ugyancsak a kereskedelem terén váltak ki, hogy szintén adnak adnak pénzét magas kamatra, épen oly élénk szelleműek, szorgalmasak, takarékosak és józanok, mint a zsidó Európában, annak ellenére, hogy ők árják, tehát törzsrokonai a frengiknek. Hivatkoztam a törökországi örmények és görögök sorsára, akik a szigorú török uralom alatt minden elnyomtatás ellenére is nagy vagyonhoz jutottak, a csak félig-eddig és csak külsőleg modernizált Ozman birodalomban máris a legmagasabb méltóságokat érik el, s ha hozzáengedik őket, könnyen lefoglalnák az állam minden méltóságát és hivatalát. Felróhatjuk-e mindezt az örményeknél és görögöknél a szemitizmus bűneül, mikor ezek árják és így törzs-, sőt hittársaik a frengiknek, és ha ez a szemita faj valóban oly kiváló szellemi tehetségekkel rendel-

kezik, s birtokában van ezen veszélyes, mindent fölülmúló szellemi képességeknek, amint ezt a frengik feltételezik, úgy miért játszanak a zsidók Törökországban, Perzsiában és Középázsziában oly sajnálatraméltó szerepet, s miért nem segíti őket a szemitizmus itt is a benszülöttek és a keresztény versenytársak feletti diadalra?

Nevetséges és bárgyú! kellett felkiáltanom, valahányszor a frengiknek ezt a szenvedély diktálta visszataszító gondolatmenetét hallottam, épen úgy, ahogy nevetnem kellett az európaiaknak azon rövidlátásán, amelyet akkor tanúsítanak, mikor a zsidók hibáit és bűneit kezdik elsorolni, s abban tetszelegnek maguknak, hogy a keresztények gyűlölete csupán következése a zsidó-szemita gazságoknak. Épen a frengiknek, akik annyiszor emlegették előttem költőjüknek szavát, hogy *szabadság nemesít, szolgaság lealacsonyít*, kellene legjobban tudniuk, hogy az európai zsidók sokféle fogyatékosága és kellemetlen szokása, melyeket semmiképen sem akarok tagadni, vagy szépíteni, csupán következménye a sok évszázadon át tartó elnyomásnak, tehát mai keresztény vádolóiknak legsajátosabb műve. Ha a zsidót majdnem 2000 esztendeig sárba tiporták, s tőle a szabadság napjának jóttevő sugarait megtagadták, lehet és szabad-e csodálkozni azon, hogy a még rajta ragadó sár őt beszenyeezi és ellenszenvessé teszi, s hogy nem egy tulajdonság kifejlésztésében hátramaradt? — De mi emancipáltuk, magunk közé vettük őt s még sem akar letenni korábbi hibáiról — mondották erre. Mindenesetre! De azt hiszik talán ezek a szenvedélytől elvakított frengik, hogy ez az évszázadokon át a testhez ragadt és mélyen beléhatoló szenny néhány évtized alatt lemosható onnan, s ezt a csodatevő szappant talán a zsidóknak tett engedményekben akarják fölfedezni? Az ilyen remények mindenesetre túlvérmesek, s amennyire én korlátolt tatár eszemmel ebben a kérdésben ítéletet engedhetek meg magamnak, úgy gondolom, egyelőre talán a türelem, s a várakozás az egyedüli eszköz, amellyel a zsidógyűlölet, a humanizmusát csillogtató Európának ez a legnagyobb szégyene, legyőzhető.

Csak ha a sok évszázados nyomással arányban álló szabad-
elvű korszak tartama alatt a zsidók nem változnának és nem javulnának meg, csakis akkor volna a keresztény társadalom feljogosítva arra, hogy ennek a bajnak orvoslására érelyes rendszabályokhoz folyamodjék, de még akkor sem ültethetik a zsidókat a vádlottak padjára, mert a zsidó jellem ellenszenves voltát a keresztény fanatizmus nemzette, s mert a keresztény társadalom foga csak attól a savanyú szőlőtől vásódott meg, melyet keresztény ősei már a középkorban megettek. Csakis a középkori Európának nyeresége, elbizakodottsága és szellemi züllöttsége tette a zsidókat úgyszólván erőszakos eszközökkel olyanokká, amilyenek ma, és hogy mily szoros az összefüggés az úgynevezett zsidóbaj és a keresztény társadalom műveltségi állapota között, az leg-

jobban kitűnik épen a zsidók elterjedtségének földrajzi helyzetéből, amennyiben Nyugat-Európának felvilágosultabb és szabadelvűbb intézményekben haladó népeinél csak kis számban és sporadikusan eloszolva fordulnak elő, míg Kelet-Európában, még pedig Oroszországban, Ausztria-Magyarországban és Németország egy részében tömegesen laknak, sőt az utóbb megnevezett országokban oly városok is vannak, melyekben egymagukban több zsidó lakik, mint egész Francia- és Angolországban együttvéve. Ez a számarány sehogyssem szolgál becsületére a keleteurópai keresztényeknek, mert azt mutatja, hogy egy kulturális szempontból előhaladott és szabadelvű berendezkedések között élő társadalomban a zsidó csak nehezen vagy alig tud boldogulni s hogy előszeretettel keresi fel a kevésbé felvilágosodott s így lustább és pazarlóbb népelemeket, és ha magát ezekre veti, ezeket könnyebben is zsákmányolja ki. A zsidó lakosság nagyobb számaránya így szomorú szegénységi bizonyítványa az illető keresztény társadalomnak, melynek önmegbecsülésből nem szabadna szerencsétlenségével ekkora lármát csapnia s az úgynevezett zsidóvész orvoslását nem a zsidóknál, hanem saját magánál kellene megkezdnie.

Mínthogy európai vándorlásaim közepette minden országban sokat érintkeztem zsidókkal és mindenütt előzékenyen és barátságosan fogadtak, nekem mint pártatlan szemlélőnek megadatott annak a lehetősége, hogy a Keleteurópában fontossá vált zsidókérdésben önálló ítéletet alkothassak, mely már csak azért is szükségképen eltér a közkeletű véleménytől, mert nem vagyok sem zsidó, sem keresztény, sem szemita, sem árja, s így e kérdés pro és kontra oldalát teljes tárgyilagossággal mérlegelhettem. Mikor a zsidók számos és jelentős hibáját szomorú múltjuknak, azaz a kereszténység barbár voltának és tudatlanságának rovására írom, ez könnyen tűnhetik fel oly színben, mintha a zsidóknak fognám pártját. Ez a felfogás bizonyára téves, mert nyíltan be kell vallanom, hogy mentő érveim csakis a hithű zsidóságra vonatkoznak, ellenben az úgynevezett reformált vagy szabadelvű zsidóságnak az utolsó évtized tartama alatt keletkezett szektájánál, azoknál, akik kiléptek az ősi hit kötelekeiből, akik a zsidósághoz csak névleg tartoznak, nem érvényesíthetők az enyhítő körülmények.

Tudomástokra kell hoznom ugyanis, hogy a hitetlenség épúgy mint Európa keresztényeinél, a zsidók körében is már erősen elterjedt, s hogy a nyugat zsidó között szintén vannak hívők és hitetlenek.

A mi a szigorúan hithű zsidót illeti, nem kevésbé lepett meg, hogy benne olyan emberre ismertem, aki gyakori mosakodásával, a rituális törvények lelkiismeretes követésével, ételien, italaiban, ruházkodásában, szakál- és hajviseletében nagyon emlékeztetett a hithű és derék muzulmánra. A hithű zsidó férfi még mindég szigorúan követi vallási téren az ázsiai gondol-

kozás mód szoros szellemét és hajszálnyi sem térne el a törvény szószerinti értelmétől. És valamint mi is ellenségei vagyunk a *Bidaat*-nak (újításoknak): ő is akár a legjelentéktelenebb rituális törvénynek egyben vagy másban való megváltoztatására irányuló leghalványabb hajlamot is herezisnek és hitehagyottságnak tekinti. Ezek a zsidók ábrándoznak ugyan Palesztina visszahódításáról és Salamon templomának újra felépítéséről, e kívánásaikat mindennapi imáikba is belefoglalják: mégis, ha ez megvalósulna, nagyon kevesen cserélnének hazát, amit ép oly kevésbé tehetnének meg, mint ahogy a Libanon cédrusait nem lehet Középeurópába átültetni. Ezeket a zsidókat csak a vallás kapcsolja Jeruzsálemhez, de a szemita nemzeti érzés ép oly idegen tőlük, mint a többi zsidótól, s minden más ázsiaiától, akiknél — ez közismert dolog — a vallás foglalja el a nemzetiség fogalmának helyét. Könnyen érthető tehát, hogy az az örvény, mely ezeket a hithű zsidókat keresztény polgártársaiktól elválasztja, félelmetes mélységű és szélességű, s hogy az elnyomottaknak az elnyomók iránt való gyűlölete náluk ép olyan szenvedélyt és fanatizmust vált ki, amilyennel példának okáért a mi muzulmán testvéreink az oroszokkal szemben viselkednek. Az emancipációt ezek a zsidók halálthozó méregnek tartják, s idegenkednek mindentől, ami elzárkózottságuk erős várát veszélyezteti, mert mindenekelőtt zsidók akarnak maradni a szó legszorosabb értelmében. Inkább élnek továbbra is nyomás alatt és pusztulnak el mint zsidók, semhogy vallásnak tartott rituális törvényeik akár legcsekélyebb részének feláldozásával szerezzék meg a polgári szabadságot és egyenjogúságot. Minden piszkos anyagiasság ellenére, amit ezeknek az embereknek szemére vetnek, mégis meg van nekik a maguk szellemi ideáljuk, a zsidó Istenük és zsidó vallásuk, s ezért soha, de soha sem térnek ki. Egy darabja ez az ázsiai gondolatvilágnak, ami ezeket az orthodox zsidókat a nyugati világ közepette csodálatosképen egészen máig fen tudta tartani, ami azonban a modern korszellelem hatalmas rohamának nem sokáig tud már ellenállani, mert ez a hithű zsidóság már csupán Ázsiára vagy pedig oly országokra támaszkodhatik, amelyekben ázsiai állapotok uralkodnak, míg az európai világnézet által megragadott zsidóság az ősi vallással együtt régi szokásairól és szertartásairól is letett s néhány csekély külsőség kivételével már csak nevét tartotta meg.

Hitetlenek alatt azokat a zsidókat értem, akik hasonlóan egyes keresztényekhez, nem csatlakoznak sem bensőleg, sem pedig külsőségekben atyáik hitéhez, nem is igen törődnek azzal s a zsidó vallás keretei közt csupán nemtörődomségük és a megszokás hatalma tartja őket vagy pedig az a szoros társadalmi és családi kapcsolat, melyet e népnél az évszázados szokás teremtett meg. Így hát ezen zsidók helyzete nagyon is kétértelmű és prekárius s kiváltképpen az újkorban különös magyarázatokra szolgáltatott okot. Az a szenvedélyes rossz-

akarát, melyben a keresztény világ irigysége a szorgalmával és józanságával magát felküzdött zsidóságot részesíti, azt hányja szemére a vallástalan zsidóknak, hogy nem csatlakoznak a kereszténységhez, pedig a vallással általában úgy sem törődnek sokat s így bizonyára mindegy lehet nekik, hogy zsidó, vagy keresztény módon hitetlenek-e? így azután azt a véleményt terjesztették el, hogy ezek, a zsidó vallás cégére alatt, egy titkoszertű szektába csoportosulnak, mely a kereszténység tönkretételét és kizsákmányolását tűzte ki magának feladatul; olyan szektába, melyet „szemita céh”-nek neveztek el s valami, minden vallási tendencia nélküli titkos nemzeti szövetségnek hittek. Ez a hiedelem nyilván époly nagy tudatlanságnak, mint szenvedélynek a terméke. Először, mert a zsidó testvériség a közös elnyomtatás és nyomor kötelékében összekovácsolva, eddig a közös védelemnek csak azon eszközeit használta, melyeket mindenütt maga a zsarnok adott az elnyomottak kezébe; másodsor, mert a zsidó sohasem követett nemzeti tendenciákat, sőt ezeket oly kevéssé ismerte, hogy vallásában a nemzeti létnek talán egyetlen momentuma sem talál dicsőítésre. A zsidók szemitizmusával épen úgy vagyunk, mint arabjaink szemitizmusával Bokharában vagy pedig a turkománok között, akik annak ellenére, hogy külsejükben megőrizték arabiai származásuk nyomait, ma époly kevéssé bírnák el a beduinok klímáját és életmódját, mint ahogy a teljesen európaiasodott zsidó nem bírná ki a Palesztinában való letelepedést; s valamint arabjainknak sohasem jutna eszükbe, hogy a Kuteibe vezérlete alatt 1200 év előtt elhagyott hazájukat Nedschd és Jemenben újra felkeressék, szintúgy az európai zsidók sem gondolnak a régi zsidó birodalom visszaállítására.

Ami ezeknek a hitetlen zsidóknak állását legjobban megnehezíti és keresztény versenytársaik támadásának leginkább céltáblájává teszi, az a viselkedésükben rejlő, nagy következetlenség, hogy önként vetik magukat oda oly eszmékért való vértanúságnak, amelyeket alapjában véve nem is vallanak és hogy inkább tűrnek el minden szégyent, gúnyt és hátrányt, semhogy elválnának egy oly vallási közösségtől, melyhez semmiképen sem tartoznak, sőt amelyet lehetőség szerint mindenütt eltagadnak és eltitkolnak. Valahányszor ezt a rejtélyes jelenséget megakartam magamnak magyarázni megkérdeztem az illető zsidókat: Ha általában nincs meg bennük a pozitív hit s a szemitaérzés egy szikráját sem mondják magukénak, miért nem lépnek ki inkább ebből a kötelékből; amennyiben csak névről van szó, miért nem csatlakoznak inkább mindjárt a keresztény valláshoz? „Igen, de mi nem tűrünk el semmiféle kényszert” — hangzik az egyik felelet — „s bár nem hiszünk sem Mózes, sem Krisztus küldetésében, sőt semmiféle küldetésben sem, a többség zsarnoki önkényének még sem vetjük magunkat alá.” Mások az ábrándozó vallásbölcselőt adják, s folyton a monotheizmus,

az emberi szellem ezen dicsőségteljes vívmánya van a szájukban s nem kis mértékben büszkék arra, hogy abból a társadalomból származnak, mely már az ókorban fedezte fel minden politheisztikus tévedéssel szemben a hitvilág ezen egyedül idvezítő alaptételét. Ezek az utóbbiak mesterkélthetoezofikus érveléseikkel helyyel-köznel nem tévesztik el hatásukat, de annál inkább talaját vesztette az előbb említett zsidó hitetlenek kategóriájának érvelése s különösen a modern Európa hitetlenségének közepette létjogosultságuk is kérdésessé vált. Az tűnt ki ugyanis, hogy a vallás és lelkiismereti szabadságnak szent buzgalommal védett elvei ezeknél a zsidóknál nem annyira a lelkiismeretbeli és vallási dolgokban, mint inkább a mindennapi élet kellemes megszokottságában, a családi és baráti, tehát oly kötelékekben gyökereznek, melyek a zsidó vallástalanságból a keresztény vallástalanságba való átlépéssel elszakadnának. Érthető okból attól tartanak, hogy ha az ember az egyik társadalmat elhagyja anélkül, hogy a másikba fölveszik: két szék közt a pad alá eshetik.

Az ilyen helyzet mindenesetre fölötte kellemetlen, mert az átmeneti állapotok sehol sem tartoznak az élet kellemetességei közé, de ez a kellemetlenség kikerülhető s valóban meg is szűnik, ha tévedése tudatában, mindkét fél hozzáfog a baj orvoslásához. Végül egyszer mégis csak belátja a zsidó, hogy állapota megalkuvó, sőt nevetséges, mikor arra vetemedik, hogy vaskos hősköltevényekben énekelje meg Krisztus földi misszióját s buzgó hévvel szálljon sikra a szentháromságért és Mária szepöltnességéért, anélkül azonban, hogy vallását elhagyná, mert fenséges elvek — értsd ez alatt a nagynénihez, nagyanyához vagy anyósához való viszonyát — megakadályozzák benne s el kell jutnia végre ahhoz a megismeréshez is, hogy az önmegtévesztés eszközével mások nem téveszthetők meg. A vallásos zsidónak a visnuimádókéval s a muzulmánokéval versengő fanatizmusa ellenére is, mindég meg kell hogy legyen az a létjogosultsága, mint a skót protestánsoknak vagy a spanyol katolikusoknak; azonban a hitetlen zsidó, mint kisebbség legjobban tenné, ha a hitetlen kereszténnyel társulna, mert ha mindkettő sajnálatraméltó semmijét közös tarisznyába rakhatja, nem látom be, miért kapjanak hajba és küzdjenek egymással ép ezen semmiség miatt? De a keresztényeknek is még több engedékenységet és türelmet kellene a hozzájuk társuló zsidóval szemben gyakorolni s különösen a muzulmánoknak azt a példáját kell megszívlelniük, mely szerint mindenki, aki a hitvallást (*kelima*) egyszer elmondta, húsból való hússá és vérükből való vérré válik.

Ott, ahol a társadalom — mint pl. a nyugati Európában — a fejlődésnek már jelentékeny fokát érte el, a zsidóság részben kelet felé húzódott, részben pedig a kereszténység szívta föl, mert először is az igazi szabadság és műveltség védelme alatt nincs elnyomott faj vagy társadalmi osztály; másodsor ennek

folytán itt a társadalom egyetlen töredéke sem kényszerül arra, hogy megcsonkított emberi jogaiért különös hiedelmekben vagy vakbuzgalomban keressen kárpótlást; harmadszor, valamely szabad dolgos és józan társadalomban mindenesetre nehéz, vagy valósággal lehetetlen a lustaságnak vagy nemtörődömségnek oly módon való kihasználása, amint hogy ez például az zsidóknak Európa keleti országaiban lehetőségessé válik. Az elmondottakból következik tehát, hogy a zsidók száma Európában lassanként csökkenni, Ázsiában pedig szaporodni fog, hacsak az a másik lehetőség nem következik be, hogy a vallásos érzületnek a frengik hónában való még nagyobb fokú megbénulásával, amihez még a teljes vallástalanság szurokfelete hatalma is járul, a zsidók és a keresztények általában elvesztik a valláson alapuló különbségeiket. Ázsiának a zsidó-kérdéssel kapcsolatban semmi esetre sincsen valami fényes jövője.

II. Az arisztokrácia

A koronásfőkön és a kormányférfiakon kívül a frengik népére hatalmas befolyást gyakorol még az arisztokrácia is. Azt akarták velem elhitetni, hogy Európában kétféle arisztokrácia van, t. i. a pénz arisztokráciája és a születés arisztokráciája. Ezzel szemben azonban úgy találtam, hogy azokat az embereket, akiknek a szerencse kedvezett, akik szorgalmukkal és ügyességükkel gazdagodtak meg, az isten kegyelméből tekintéllyel és vagyonnal világra jött polgártársaik nem tekintik magukkal egyenrangúaknak. Utóbbiak címeiket, méltóságukat, rangjukat és állásukat az átöröklés természeti törvényével megindokolt és Isten kegyessége által adományozott ajándéknak szeretik nézni; sőt olyan ajándéknak, mely húsban és vérben gyökerezik, a szaporodás révén él tovább és nem befolyásolható vagy változtatható meg semmi néven nevezendő emberi akarattal. Pretenzióikkal ezek az emberek némiképen hittársainknak ama csoportjához hasonlítanak, akik a zöld turbán jelvényével a fejükön, magukat Prófétánk (Isten üdve kísérje) leszármazottjainak adják ki, de nálunk legkülönbözőbb foglalkozásokat űznek. Ők már csak azért sem részesülnek mindég figyelemben, mert genealógiai leszármazásukat erősen kétségbe vonják, s ez csak a legritkább esetekben bizonyítható. A mi szeiðjeinknek khodsainknak, akik többnyire koldusok vagy pedig kétséges jellemű emberek, csak az egyszerű parasztember előtt van tekintélye, míg ellenben a közéletben s a társadalomban értéküket személyes állásukkal mérjük. De a nagy tisztelet ellenére is mellyel Isten követének, a világegyetem e dicsfényének adózunk, ezek az állítólagos utódok — kivéve talán a koreisitákat Mekkában — semmiféle különös előjogoknak sem örvendhetnek.

A frengi birodalomban a születési előjogok mindenkor más magyarázatra találtak Itt a törzsfának ezt a bizarr hajtását kitüntető gondossággal ápolják. Tekintélyes irodalommal és

nagy tudósokkal rendelkező egész tudományt alapítottak és a frengik országában a nemes ép úgy utal a genealógia vaskos kötetére amint az arab lócsiszár az áruba bocsátott állatnak leszármazását feltüntető hosszú, elsárgult papírtekercsrel kísérli meg a tudatlan vevő becsapását. Az utóbbi az állat előnyeit az anyakanca és a csődör meseszerű hírnevével akarja megokolni, az előbbi meg azt hiszi, hogy a múltban híressé vált őseinek éleseszsűségét és szívbeli nemességét örökölte át. Hogy izmos és gyors lábú állatok fizikai ereje az átöröklés tárgya lehet és fenn is tartható, ha fenmaradását az egyenletes éghajlat és élelem is biztosítja, azt némiképen bizonyítják a turkomán pusztaságokra átszármazott arab lovak; de hogy ez az ember szellemi tulajdonságaira is áll, és hogy a szellemileg kiváló emberek előnyeinek át kell szállani az utódokra is, ez véleményem szerint már csak azért is nehezen bizonyítható, mert az emberi erények és előnyök nem fizikai, hanem inkább pszichikai eredetűek és többnyire a neveléstől, az életviszonyoktól s egyéb körülményektől függenek. Eléggé különös, hogy a frengiknek különben éles szemű megállapítással szemben vak. Nem látják be, hogy őseikre való büszkeségük alatt nemcsak elődeik iránt táplált könnyen érthető és jogosult kegyelet lappang, hanem a többi porban született emberek fölött gyakorolt előnyök és kiváltságok igazolása is. Oly mélyre fészkelte be magát ez a tévedés Napnyugaton, hogy még a leghaladottabb népek sem tudják azt levetni s csak az új világ volt az, mely annak a régi, sötét korszaknak maradványát kiküszöbölte. Hogy nálunk, ahol profétánk bölcs és szabadelvű rendelkezései ellenére is a zsarnokság legdurvább és legelnyomóbb formájában fenn tudta magát tartani, az arisztokrácia még sem tudott zöld ágra vergődni, sőt tulajdonképpen ki sem alakult, azt a következő körülmény javára írhatjuk. A mi zsarnokaink és kényuraink Ázsiában, az önkény és abszolútizmus ezen ősi talaján, sajnos mindég oly nagy biztonságban érezték magukat, hogy alattvalóik szilárd vallásos érzületére és konzervativizmusára támaszkodva, sohasem érezték szükségét segéd társaknak, uralmukat senkivel sem osztották meg és nem is hívtak be az országba semmiféle születési előjogokra támaszkodó uralkodó osztályt. Mindez azonban a frengik országában nem volt lehetséges. Európa, Ázsiának ez a szellemi leánya, már gyermekéveiben is szabadabban fejlődött s oly tulajdonságokkal — nálunk neveltelenségeknek mondanák őket — növekedett fel, melyek már korán arra kényszerítették az országok élén álló fejedelmeket, hogy segédeket szerezzenek be és azokkal megosszák a tömegek feletti uralmat. Kezdetben engedelmes eszközök voltak ezek a segédek, idővel azonban meggyőződtek nélkülözhetetlenségükről, fellázadtak legfőbb mestereik ellen, s aminthogy ez utóbbiak a koronát utódaik számára örökletessé tették, ők is igényelték azt a jogot, hogy címüket és méltóságukat utódjaik számára örökletesekké tegyék. A mi vezíreink, khanjaink és

szirdarjaink sohasem merészkedtek ily követelődzően viselkedni, mert szultánjaink mindég csak szolgálakat s akaratauk végrehajtására alkalmazható vak eszközöket akartak, nem pedig a személyes jogoknak tudatában lévő hivatalnokokat. A korona Azsiában nemcsak az uralom fényugarait, hanem annak villámit is iővelte. Erre a frengi fejedelmek nem voltak képesek, a kivégzések és vagyonelkobzások náluk nem jöttek oly könnyen divatba, mint nálunk, úgy, hogy ott a nagy vagyon és magas méltóság révén tekintélyhez jutott alattvalókból egy kiváltságos osztály, az úgynevezett született nemesség, a tulajdonképeni arisztokrácia nőtt ki. A múltban, mikor a fejedelmek nem akarták megosztani hatalmukat s hadba vonultak e feltalokodott uralkodótársak ellen, a népnek mindkét oldalról sokat kellett szenvednie, saját jószágával és vérével kellett mindkét harcoló párt költségeit viselnie. Ma azonban már megváltozott ez az állapot, mert az uralkodók az arisztokráciával most vállvetve csöndes küzdelmet vívnak az új megismerésekhez jutott tömegek ellen, amelyek előtt azonban a legitimitás elve és az Isten kegyelméből való jogok hitele és tisztelete mindinkább csökken. Az újkori frengi emberi jogaira hivatkozva, az egyenlőség és testvériség elvét nemcsak csengő szó gyanánt, hanem kézzel fogható valóságként akarják élvezni.

Ezt a jelszót visszhangozza a frengi világ egész területe csakhogy az egyéb jelenségekhez hasonlóan inkább valósul meg a haladó Napnyugaton s oly mértékben tompul el, amely mértékben Európa keletéhez és a Kelet tulajdonképeni birolalmához közeledünk. Az angolok, habár Európának leghabadságszeretőbb népe, még mindig nem tudtak letenni a régi szokásról s bár baronettjeiket, lordjaikat és hercegeiket semmi említésreméltó előjogok nem illetik meg, a múlt varázsa még sem kopott le róluk s az oly büszkének, dacosnak és függetlennek látszó britten is bizonyos fokú zavar vesz erőt, ha élő lorddal áll szemközt, vagy ha ez épenséggel megszólításra méltatja őt. Ez a kiváló gyakorlati érzékű kereskedő nemzet azonban mindenestre emelni tudta az arisztokrácia értékét azzal, hogy nem enged született nemest csengő pénz nélkül a világra jönni, mert csak a legidősebb fiú nemes és egyúttal főörököse a vagyonnak, míg többi testvérei minden cím és vagyon nélkül lepnek az állami hivatalnokok vagy az egyszerű kereskedők és iparosok sorába. Másrészt azt is meg kell hagyni, hogy az angol arisztokrata előnyére különbözik egyenrangú külföldi rangtársától: Hazafi minden porcikájában, élénken vesz részt a közéletben, nagyon óvakodik attól, hogy rangja és méltósága révén valami kiemelkedő állást foglaljon el és állandóan keverődik a népesség többi részével, amit a Kontinens arisztokratáiról nem lehet állítani. Különböben is úgy látszik, hogy ezek az előnyök és a kor követelményeinek méltányolása nem sokat használnak az angol nemességnek, mert mellette egy gazdag polgári osztály emelkedett ki, melynek kereskedelme és ipara

az egész földgömbön elterjedt s kincsei oly fényt terjesztenek, mely elhalványítja a címer még oly régi díszét is. Semmi sem használ itt: a nemességé a múlt, a polgárságé a jelen s a jövő. Az előbbi volt, az utóbbi van s még több lesz. Az angol nép, mely évszázadokon át vívott küzdelmében biztosította magát minden erőszak és jogainak az oligarchia részéről jövő minden korlátozása ellen, ma nemességében legfeljebb szomorú múltjának emlékeit láthatja anélkül, hogy ez most már a legcsekélyebb ártalmára is lehetne.

De a szárazföldön lakó frengik nem ily szerencsések. Minthogy a nemesség leginkább a letűnt sötét korszakokban vívott örökös harcok során keletkezett s így csak a nyers erőszak és vérontás kitüntetésének tekinthető: e kiváltságos osztály ma is inkább Európa keleti felében, és pedig azokon a vidékeken van legerősebben képviselve, ahol legtovább és leghevesebben dühöngött a harc vallás- és törzsrokonaink ellen. Poroszországban, Lengyelországban és Ausztria-Magyarországon a lakosság többi részéhez arányítva, határozottan a legnagyobb a nemesség számaránya. Pedig szlávok, különösen azonban vitéz őseink, a mongolok, törökök és tatárok az okai annak, hogy itt annyi Isten kegyelméből előjogokkal megszületett halandó maradt meg s hogy ezek még ma is nemesebb, jobb vérből való embereknek tartják magukat. Minden alkotmányosdi és parlamenti komédia ellenére a nemesség jelentékeny előjogoknak örvend, melyeket nem mindenütt a törvény, de annál inkább a hatalom gyakorlata szentesít s melyeket a nép valóságos birkatürellemmel néz el. Különösen erősek ezek a nemes urak a hadseregben, amelyet a nemzet nélkülözhetetlen védőerejének tüntetnek fel, habár — amint azt nektek később el fogom mondani — maga a frengi nép semmiféle kedvet és szükségletet sem érez a védelemre vagy támadásra s legszívesebben békében élne szomszédaival. A hadseregen felül a legmagasabb udvari méltóságokkal és a diplomáciával, valamint a polgári közigazgatás legfőbb vezetésével bízzák meg az arisztokráciát, nem mintha a polgári osztályban hiányoznék a megfelelő erő, hanem mert a korona csak őket tartja egyenrangúaknak és rangemelésre méltóaknak, mint akik Isten kegyelméből születésük által előnyben részesültek és ezért a legtehetségesebb emberek. Valahányszor az illető frengi országokban megláttam ezeket az átöröklés révén észhez, szellemi nagysághoz, lelki erőhöz és más erényekhez és előnyökhöz jutott embereket, mindég zavarban voltam, hogy vájjon ezen nemes urak büszkeségét, hengegését, tudatlanságát és jelentéktelenségét, vagy pedig a frengik korlátoltságát, gyávaságát és vakságát bámuljam-e jobban? Tudniillik mindjárt előre meg kell jegyezmem, hogy ez a született nemesség nincsen birtokában sem azoknak a szellemi képességeknek, sem pedig amaz akarati és teremtetőerőnek, mely a frengik népét oly naggyá és hatalmassá s az egész világ fölött uralkodóvá tette. A dolog ter-

mészetében rejlik, hogy az előnyökkel és kiváltságokkal a világra jött s mindenképen előjogokban részesített ember az élet útján szellemét nem fogja úgy megerőltetni és nem fog annyit dolgozni, mint a nehéz küzdelmekben akadályokon keresztülgázoló s így gazdagabb tapasztalathoz és tudáshoz eljutott porban-született embertársa.

Csak nyomorban érik meg a férfi erénye, csak tűz tisztítja meg az aranyat és ezüstöt, mondták bölcseink s hogy valóban igazuk volt, az legjobban tűnik ki a napnyugati arisztokrácia műveltségi fokából és képességeiből. Ifjúságukat ezek az urak hiu semmittevésben élik át s igen kevesen vetik magukat alá komoly tanulmányoknak. Ha azonban a nyilvános vagy magánéletben szembenállnak a tudománya és munkája révén messze kiemelkedő polgáremberrel, úgy törzsfájukra támaszkodva, vagy a címerükben lévő szörnyetegre utalva akarják fensőbbségüket megvédeni. Az európai gondolkozás és cselekvés minden terén, minden fölfedezésben, sőt minden tettben és cselekvésben, mely a frengik különös népét nagygyá, híressé és hatalmassá tette, többnyire az alsó és középső osztályból származó emberek és nem a nemesek voltak azok, akik az emberiség boldogulását előmozdították. Azt kérdem tehát, micsoda jögon nevezik magukat az arisztokraták a legjobbaknak, és adják ki magukat ilyeneknek? Mi Ázsiában bizony sokkal okszerűbben cselekszünk. Nálunk csak a tett nemesít, nem pedig a születés, s előkelővé a természet törvényei szerint csakis az aggkor tesz, mert seikjeink, rissefidjeink és aksakaljaink címe csupán az ősz hajon alapszik és nem adományozható soha sem fiatalembereknek vagy gyermeknek, mint a németeknek eredetileg szintén az aggkorral összefüggő *Graf* méltósága.

Noha a dolgok ilyen állapotát a frengik maguk legkevesébbé sem tagadják, az arisztokrácia befolyását egészen a mai napig megőrizte. Nevetik, bírálgatják és gúnyolják ugyan ezt az anomáliát, de mégsem tudják magukat e gyengeségek és előítéletek kötelékéből kiragadni, hogy azoknak véget vessenek. Angolországban, a maradiságnak ebben a viruló fészkeben, még mindig a szigetlakók szabad szellemét, erős individualizmusát és egészséges esztét kigúnyoló szerepet játszik a született nemes-ség a közéletben és karavánéletünknek azt a képét, hogy erőteljes, magas és súlyosan megrakott tevéket előttük haladó kicsi csacsik vezetnek, még gyakran találjuk ott megvalósítva. A franciák és olaszok e téren már hamarabb kaptak észbe, nekik a nemesség csak akkor imponál, ha nagy vagyonnak van birtokában, maga a családfa, akárcsak a száraz gaz, alig részesül figyelemben. Annál szomorúbban áll a dolog Németországban, ahol a modern köntösbe öltözött junkerek még ma is élvezik a középkori állapot örömnapjait, sőt ezek fentartására újabb jogcímekeket teremtenek s ami a legkülönösebb, e törekvésükben erőszakoskodásuknak tulajdonképeni áldozataitól nyerik a leg-erősebb segítséget. Amiképen a perzsák, ha valamely turkoman

alaman (rablócsapat) megtámadja őket, nem törődve támadóiknak számával és erejével, kölcsönösen felrakják egymásra a bilincseket és rablóuraikat gyalog követik ki a pusztaságba: épen úgy segíti elő a német nép az arisztokrácia művét azzal, hogy ő maga fonja a születési arisztokrácia kopasz és üres fejének a csodálat és tisztelet koszorúját. Önmegvetésében annyira megy, hogy tehetséges és kiváló emberek a születési nemes-ségbe való sorozásukat a legnagyobb kitüntetésnek tekintik. Ha a szerencse-kegyelte kereskedő pénzes zsákjára nemesi koronát akar felrakni és üres fejét ezzel akarja kiemelkedővé tenni, ezt a személyi eltévelyedést még meglehet érteni, de hogy tudósok és a szellem urai kitüntetésnek és munkájuk jutalmának tartják a sötétség felfuvalkodott lovagjainak s a henyelésnek társaságába való felvételüket, ezt egyszerű derviseszemmel nem tudtam megérteni. Ezek a német tudósok olybá tűnnek fel nekem, mint azok az óriások, akik erővel összezsugorodni és kicsinnyé akarnak lenni, csak azért, hogy serdületlen gyerekekkel összekeveredhessenek és velük játszhassanak. Sajnos, a német bizony még mindig engedelmes eszköz a zsarnok kezében, egy kis címeckéért vagy rendjelszallagocskáért odaadja lelki-üdvösségét, s a tarka-foltos sokszínű posztóból készült egyenruha még mindig nagyobb becsben áll az egész nemzet előtt, mint az egyszerű függetlenséget hirdető polgári köntös. Ha azt kérdeznék tőlem, miképen is lehetséges ez olyan nemzetnél, mely annyi nagy gondolkodót adott a világnak, mely tudományosságában a Nyugat élén áll s melynek jóságossága, érzelmi élete és munkaszelleme oly magas fokú, úgy csak a már sokszor hangsúlyozott földrajzi fekvésre és történelmi múltra mutathatnék rá. A napvilág Keleten kél, de a szabadság fénye Nyugaton ébred s mert kimért, nyugodt lépésekben halad előre, Németországot bizony csak később érthette el így csak később fogja eltüntethetni a régi gondolkozásmódnak sötét korokból megmaradt jellemvonásait. Természetesen Németországtól keletre még sokkal rosszabbul áll a dolog. Lengyelországban a nemesség sírba vitte az ország függetlenségét. Ausztriában, ahol az arisztokrácia a vele egyenrangú társai közt a műveltség legalacsonyabb fokán áll, azzal a reménységgel kecsegtetik magukat ezek a nagyrangú urak, hogy útját tudják majd állni a modern fényesség nyugatról behatoló sugarának. Itt volt ősidőktől fogva biztos kikötője az Európa egyéb részeiből kiszorított nemes nemzetségek hajtásainak. S amennyiben az osztrák arisztokrácia etnikai tarkasága miatt a nemzeti érzés nem fejlődhetett ki bennük, az önzés mély gyökeret vert s a legitimitás mint legfőbb klenódium köré csoportosult modern lovagok falanxja legtovább tudta megőrizni páncejljának fényét. De törzsrokonainknak, a magyaroknak is súlyos kárt okozott az arisztokrata alapelv. Itt sok százezerre tehető a nemesek száma, mi több, középosztály vagy polgári elem nem is fejlődött és igazán nehéz belátni, hogy ez a nemzet, melynek

csak feje és lába van, de törzse nincs, a jövőben hogyan fejlődjék tovább. Általában azt tapasztaltam, hogy az arisztokrácia társadalmi kinövése a tudatlanság talajában és az illiberalizmus sötét légkörében virul a legjobban. A szabadságszerető, felvilágosult népeknél szembetűnő szerénységgel lép fel a született arisztokrácia, míg ellenben ott, ahol a tömegek hátramaradtak, annál vakmerőbben emeli fel fejét és minden törvény ellenére, annál inkább teszi érezhetővé torz helyzetét.

De legmulattatóbbnak láttam mindig azt a módot, amelyen ezek az arisztokrata urak kivételes állásukat igazolni, előjogaikat megokolni és létjogosultságukat elfogadhatóvá tenni akarják. Véleményük szerint az Isten az emberek között éppen úgy mint az állatok és növények között, előnyben részesülő nemzetségeket és fajtákat teremtett s azt hiszik, hogy amiképen a nemes lovak és nemes szőlő fajták csak ritkán csenevészednek el, ép úgy szakadatlanul élnek tovább az egyes emberi családokban bizonyos szellemi és testi előnyök, s ezeket így az isteni előrelátás választotta ki és állította az emberi társadalom élére. Azt hiszik, hogy ez a viszony a világon mindég és mindenütt fennállott és többek között kirgiz nemzetségeink fekete lábú és fehér lábú-jaira is hivatkoznak. Arról azonban természetesen megfeledkeznek a frengik, hogy ezek alatt a kirgiz nomádoknál nem nemzetséget, hanem csak egyes dinasztiákat értettek, mert minden törzsnek csak *egy* családja volt fehér lábú s ez a privilégium egyetlen más kirgiz családra sem volt átvihető. De nem találó az indokolás gyanánt említett indiai kasztrendszer példája sem, mert a kasztok egymástól szigorúan elválasztott osztályok, amelyek nem engedik meg a más társadalmi körből való átlépést, s annál kevésbé újulhatnak fel vagy erősöbödhetnek a fejedelmi hatalom útján. Csak sötétségben és ártalmas voltában hasonlít a frengi arisztokraták intézménye a brahminokéhoz, mert míg utóbbiak csak a papi méltóságra tartják magukat jogosultaknak és rátermetteknek: addig a frengi nemesek azt hiszik, hogy nekik az emberi gondolkodás és cselekvés minden ágában ki kell tűnni és minden téren maguknak követelik a vezetést. Azt mondom én, hogy ez nagyon szomorú eltévelyedés és súlyos önámítás, mert ott, ahol ez a visszaélés még otthonos és ahol a magas hivatalok kizárólag a nemesség kezében vannak, ott az államban és társadalomban mindég súlyos zavarok uralkodnak, ott maga a trón is korhadt lábakon nyugszik. Mindég mélyen sértett és a frengik józan emberi esze iránt kétséggel töltött el az a látvány, hogy az alacsony származású, de tehetséges, szorgalmas és iparkodó frengiket hogyan nyomják vissza a közéletből a tehetségtelen és üres fejű arisztokraták és hogy a születés miként hoz az egyiknek áldást és szerencsét, a másik számára pedig csak keserű kiábrándulást és mellőzést! Szerencsére Allah mindenütt, még a hitetleneknél is igazságot oszt, mert azoknak a kormányoknak, ahol ez az embertelen szokás uralkodik, vgy lassanként észre kell térni s az emberek

egyenjogúsításának ösvényére kell lépni, vagy pedig menthetetlenül pusztulásra vannak kárthatva. A megcsontosodott konzervativizmus, mely azzal a reménnyel kecsgetteti magát, hogy a tömeget elkábíthatja és homokot szórhat szeme közé, nem tarthatja már sokáig magát. A világosság egyre nő. Hiúság, szellemi lustaság és egyéb gyengeségek egyideig még támaszául szolgálhatnak ugyan a születési arisztokráciának s különösen Európa keleti felében tudja még gúzsban tartani a szellemeket, de az órája ütött már. A világosság erősbödik s vele együtt el fog pusztulni és el kell, hogy pusztuljon a sötét korszakokból vissza maradt ez az embertelen szokás.

III. Az általános műveltség

Csodálkozni fogtok azon, hogy miképpen támadhatott olyan ötletem, hogy általános műveltségről beszéljek a hitelenség országában, ahol az emberiséget még nem világította meg a Korán dicsteljes fénye. A mi fogalmaink szerint való általános műveltséget, vagyis isteni tanításokon nyugvó életmódot s a Korán szabványaiából és a tradíciókból eredő ismeretét az embereknek és a dolgoknak hiába keresnők a hitelenség éjszakájában élő frengiknél. De mert társadalmi és politikai életükben szilárd szabályok uralkodnak s az állapotok rendezettségében sokszorosan felette állnak a mi pusztulásnak induló világunknak: mégis megéri a fáradságot, ha némileg foglalkozom a műveltségről és felvilágosultságról való különös fogalmaikkal.

Míg nálunk a műveltség kizárólag a vallás szabályainak követésében s a régi kor által szentesített szokásokon és szertartásokon nyugszik: addig a frengik a műveltséget ős időktől fogva erkölcsire és szellemire osztották fel. Egymástól teljesen függetlenül ápolják szellemüket és lelküket s mert náluk már régen nem működik a vallás, mint a pszichikai nemesedés és finomodás tényezője, a kedély és az ész sokkal rendszertelenebbül fejlődik, mint nálunk. Mi engedelmes gyermekekhez hasonlítunk, kik tanítójuk szavának feltétlen hitelt adnak, megelégszünk az okok és okozatok ős időktől átszármazott magyarázatával, nem kutatunk a magasban és mélységben a teremtés titkai után és kontempláló életmódunk, valamint a mindenható végzet parancsaiban való szilárd bizalmunk ép oly mértékben tett bennünket ábrándozókká és idealistákká, mint ahogy a frengik materialistákká lettek, az őket jellemző örökös földi iparkodások és akarások következtében. Nyugaton, természetesen szegyenlik és sokan tagadni próbálják ezt a szellemi irányzatot, mégis én úgy találom, hogy iparkodásuk minden haszon nélkül való. A halandó világ maradandó lakóinak tekintik magukat s ezért itt egész kényelmesen rendezkedtek be: míg mi örökösen az ég felé fordított tekintetünkkel ide benn csak vendégeknek tartjuk magunkat, s mint ilyenek, nem véljük érdemesnek lakásunk feldíszítését és a megélés segélyforrásainak

szaporítását. Mint ez a felfogás is tövében különbözik e két világban az általános műveltség fogalma. Ha m, szellemi műveltség alatt a természet birodalmának s a történelmi múltnak tudományát és ismereteit értjük: úgy ebben a frengikhez való viszonyunk nem sokkal jobb, mint a serdületlen gyermeke az érett s ereje teljében levő férfiéhoz. Allah bocsássa meg vétkeimet, de azt hiszem, hogy a tudományos műveltséget illetőleg még kalifáink virágkorában is, mikor a muzulmán világ fénye világossággal ajándékozta meg az akkor meg koromfekete es barbár frengi világot, messze mögötte állottunk a mai frengiknek múltunk szellemóriásainak még csak fogalma sem volt a nyugatnak ma már köztulajdonná lett vívmányairól. Képzelték csak el: oly tizennégy és tizenhat éves frengi gyermekeket láttam, kiknek kicsi fejében fölraktározva és rekeszekbe szedve találtam a föld felszínéről és mélységeiről, minden állatról, madárról és halról a közeli és távoli emberiség minden lehető nyelvéről, szokásáról és vallásáról szóló ismereteket. Találtam oly gyermekeket is, akik világi dolgokban jobban voltak tájékozódva, mint a mi tudós molláink és seikjeink. Világi urainkat itt Turkesztánban nem is akarom bevonni a hasonlatba, mert ezek sokszor írni és olvasni sem tudnak. De az izlám világnak a frengi műveltségben már meglehetősen előhaladott khánjai, bégjei és pasái is gyakran elpirulhatnak egy ilyen frengi fiú előtt s ha e két kulturvilágban az alsó-, közép- és főiskolákat vagy az írás s olvasásban jártas néptömegeket akarnók számszerűen összehasonlítani, úgy szellemi hátramaradottságunk ijesztő módon tűnne ki. Bizony az iskolai műveltséget és a világi tudományokat illetőleg az Izlámban és az egész Keleten nagyon szomorúan állunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szellem-szegények, gondolkozásképtelenek s így műveletlenek s így barbárok volnánk, mint a frengik ezt sokszor a szemünkre hányják. Nem! ép ellenkezőleg, nem önvigasztalásul vagy bátorításul akarom kiemelni, hogy az ember a muzulmán keleten szellemi erőben és vele született leleményességben a nyugati embert messze felülmúlja. Ezt Allah egy különös adományának tekintem, melyet az igazhitűeknek juttatott s amely oly mértékben csökken, ahogy Napkeletről Napnyugatnak hatolunk. A frengi tudósok és gondolkodók, akik istentelen buzgal-mukban mindent a természettörvények javára akarnak írni, ezt a mi előnyünket, melyet nem is tagadnak, a melegebb klímával és a mindent korábban érlelő nap sugaraival akarják összefüggésbe hozni. Azt állítják, hogy valamint a gyümölcsök is dúsabban, édesebben és ízletesebben teremnek meg nálunk, úgy szellemi és testi tulajdonságait az ember is hamarabb és jobban fejleszti ki. Nem akarok belebocsátkozni ezen istenkáromló érvelés vizsgálatába, de annál nagyobb elégtétellel kell megjegyeznem, hogy nálunk valóban sokkal gyakrabban található fel a szellem élessége és élénksége, mint a frengiknél. Míg nálunk gyakran akadhatunk oly tizennégy-

tizenhat éves gyerekekre, akik valamely család fejei tudnak lenni, vagy pedig kereskedelmi vállalatok élén nagy utazásokat képesek megtenni: addig kortársaik Európában még csak iskolába járnak és oly gyerekesek és gyámoltalanok, mint nálunk a hat-nyolc éves fiúk. A frengik gúnyolódnak felettünk, ha fejedelmeink a legalacsonyabb néprétegekből származó embert hirtelenül a legmagasabb méltóságokra és hivatalokra emelik és megbízzák a legfontosabb államügyekkel. Nálunk gyakran történt meg, hogy a tegnap szolgája és teherhordója, mint a ma nagyvezére tüntette ki magát s ezen új állásában oly otthonosnak, ügyesnek és gyakorlottnak mutatkozott, mintha a legmagasabb körökben született és nevelkedett volna. A frengi plebejus ily esetben balogul, ügyetlenül és bizonytalanul viselkednék, mert hiányzik belőle az isteni szikra és nélkülözi a méltóságteljes modort. Bizony, kétségtelen, hogy teljes mértékben bírjuk a szellemi előnyök értékes ékkövéit, sajnos azonban elmulasztottuk a közörlését, csiszolását és értékesítését a létért való küzdelemben. Ami ellenben az erkölcsi műveltséget, az érzés világát s a szívbeli tulajdonságokat illeti, úgy elvitázhatatlanul messze fölötte állunk a frengiknek s bármennyire dicsérik is az utóbbiak humanizmusukat, úgy azt mégis messze meghaladja fényben a mi *merhameti Islam*-unk, azaz muzulmán könyörületességünk. Mint dervisnek Ázsiában és fakírnak Európában megvolt a legjobb alkalmam, hogy az emberek könyörületességét e két világban megismerjem s pártatlan összehasonlítással úgy találtam, hogy a frengik szívbeli jósága nem áll arányban jómódjukkal és gazdagságukkal, és hogy a mi embereink, tekintettel szerény és szűkös viszonyaikra, a jótéteményekre hajlamosabbak és készségesebbek és hogy a könyörületesség nemes erényében felülmúlják a nyugatot. Mindenesetre tisztelget érdemel, amit egyes rengeteg vagyonuk frengi birtokosai humánus alapítványokban nyújtanak, amennyiben sok milliót adnak jótékony célokra, iskolákat, kórházakat és szegényházakat alapítanak, vagy az, amit frengi emberbarátok a földteke legtávolabb pontjain tesznek az emberiség felszabadítására és megnevelésére, színre és vallásra való tekintet nélkül. És annál elismerésre méltóbb ez, mert a muzulmán könyörületesség főleg az iszlam testvérekre terjed ki s idegen hitűeknek soha sem juttat annyi istápot, mint amennyit a még oly vallásos keresztény muzulmánokkal vagy pogányokkal szemben tanúsít. De a frengiknek ez az erényes eljárása csak néhány nemes gondolkozású és jószívű embernek érdeme s nem a társadalomé általában, amint ezt az izlám világban örömmel tapasztalhatjuk. A régi időkben, mikor Isten áldása még velünk volt s a hatalom és gazdagság még nálunk tartózkodott, nekünk is voltak híres emberbarátaink, kik maguk szegényesen éltek és emellett milliókat áldoztak utak építésére, tisztító-csatornákra, mosék, gabona-raktárak, kórházak, iskolák stb. felállítására, azzal a különbséggel, hogy azoktól, akik adományaik mellett elmentek egy *fatiha*-t (csendes

imát) kötöttek ki maguknak, míg nagyon sok frengi a humánus szolgálatért a fejedelmi kegy csillogó jelét, vagy a tömegek bámulatát remélte megnyerhetni. Ez az arany kor már régen, nagyon régen elmúlt nálunk, de a könyörületesség és jótékonyság az elszegényedés közepette is tovább él. Sovány falatainkat és roskadozó lakásainkat még mindég szívesen megosztjuk a nélkülözőkkel, mert az alamizsna adás alaposzlopa vallásunknak s — mint a tapasztalat erre megtanított — Európa egyetlen nagyvárosában több ember hal meg éhhalállal, mint nálunk az egész izlám világban éveken át. A keményszívűségnek a frengi társadalomban tapasztalható e példái különben egészen természetes következményei a lázas pénzvágynak s földi vagyonok után való hajszának s sokszor a humanizmus legparányibb szikrája sem tud érvényesülni az őket eltöltő kapzsiság vad mámorában. A borzalmasan meztelen önzés sokkal inkább van nálunk otthon, mint ahogy Ázsiában valaha volt! De a gyengédséget, illemet és erkölcsöt illetőleg is nehezen nyújthatnék a frengiknek a fensőbbség pálmáját, melyet gyakran igényelnek. Hogy az ember Ázsiában kevesebbet vét az erkölcs ellen, mint az európai, azt az utóbbiak közül is bevallják azok, akik ismerik a mi világunkat. A családi élet sokkal tisztább nálunk, mint nyugaton s a prostitúció undok kloákáját nemcsak hogy megtűrik a frengik, hanem maguk a hatóságok szabályozzák. Az öregeknek sokkal nagyobb tisztelettel, a tudósoknak nagyobb megbecsüléssel adózunk, mint nyugaton; de még az asszonyok is több védelemre találnak s míg a frengi asszonyok nálunk háborítatlanul utazgathatnak egyedül: addig egyetlen muzulmán asszonynak sem tanácsolnám, hogy nyugaton egyedül utazzék, mert a frengik sokszor még saját feleségüket sem tudják a durva támadások elől megvédelmezni. A szegényes külső ellenére nem egy perzsára, törökre vagy arabra találhatunk, ki bár az írás-olvasásban is járatlan, a társaságban való viselkedésében mégis nagyobb illemről, méltóságról és jólneveltségről tesz bizonyosságot, mint a külsőségekben oly elegánsan és művelten fellépő európai. S ez nemcsak társadalmunk magasabb rétegeire áll, akiknél etikett és udvariasság sokszor szolgai alázatossággá fajul, hanem a legalacsonyabb társadalmi rétegre, a kézművesre és a falusi emberre is. Aki az egyszerű perzsa vagy arab paraszt viselkedését összehasonlítja a vele egyenlő társadalmi osztályban levő nyugat európai társáéval, az kétségkívül nekem fog igazat adni. A német, francia és angol paraszt csiszolatlanak, ügyetlenek, nehézkesnek és esetlennek látszik a muzulmán Ázsia parasztjához képest s az utóbbi finom modorával és beszédmódjával nem egy freng-i utazót ejtett már csodálatba. Az idősebb ázsiai kultúra az, melynek formái tovább is mélyebben nyomultak be mint az aránylag fiatalabb európai műveltség és hogy ez a régi kultúra az emberek morális tartalmát Napkeleten nem mindenütt emelte s a jellemeket nem tisztította meg jobban ennek egyedüli oka a nálunk ősidőktől fogva uralkodó zsarnoki önkény.

Az az örökös nyomás, mely alatt honfitársaink senyednek, mindenütt ravaszsgót és hazudozást szült s mint a kígyónál, amikor rátaposnak, az embernél is oly görbe csavarodásokat hozott létre a gondolkozásmódban, anélkül azonban, hogy ez életünkben, családjunkban és szűkebb társadalmunkban a becsületességet oly mértékben károsítaná, mint ahogy ezt a frengiknél tapasztaltam. A nagy tömegeknek egyesek által való óriási megkárosítása, a haszonhajhászó európaiaknak lelkiismeretlen kizsákmányolása és az élet és a vagyon ellen intézett szívtelen támadások nálunk lehetetlenek és hallatlanok. Európaiak voltak azok, akik, hogy hamis biztosítások útján gazdagodhassanak, pokolgépekké, amelyeket hajón elrejtettek, sok száz ember életét veszélyeztették; mások haszonhajhászásból az élelmiszereket mérgezték meg, hogy egész városokat pusztítsanak ki, ismét mások hamis hírekkel szokták a családok ezreit koldusbotra juttatni. Ily alacsony és közönséges bizony soha sem volt az emberiség Ázsiában! Másrészt azonban nem akarom véka alatt tartani, hogy csak az érzelmi és szellemi műveltség egyesítésében találtam meg a legjobb védelmet az emberek gonoszsága és gazsága ellen és hogy az emberiség színre és vallásra való tekintet nélkül csupán a magas kultúra által nemesíthető meg. Ha visszagondolok életemnek az egészen primitív turkómánok között eltöltött szakaszára, — oly nomádok ezek, akik az Izlámról vagy más vallásról csak keveset hallottak — és ha felidézem magam előtt az emberiségnek amaz ős típusait, akik csupán a *Deb* (szokásjog) által kormányozva, a jót a rossztól csak kedélyhangulatuk befolyása és individuális felfogásuk segítségével tudták megkülönböztetni s emellett mégis ritkán vétenek az erkölcs ellen: úgy mindig azt hiszem, hogy a kultúra első stádiuma van előttem. A második stádium a muzulmán kultúrában a csak némileg haladott ember; valami átmeneti félig kész lény ez, ki e nomádok mögött áll, anélkül azonban, hogy a vele egy társadalmi osztályban lévő európai társa megelőzné, míg a teljesen művelt muzulmán a legmag dsabb polcon állónak tekinthető, ha szívbéli műveltsége a szellemi műveltséggel lépést tartott és ha a modern tudomány teljesen megvilágította volna. Ha most e különböző mértékkel megmértem a műveltségi fokokat a frengik között is, úgy többé-kevésbé egyenlő eredményekhez fogok jutni. Egészen primitív műveltségű frengik ma már nincsenek. Itt az emberek műveletlenekre, félműveltekre és egészen műveltekre oszlanak. Az előbbieket durvák, nyersék, de azért nincsenek híjján nem egy oly szép tulajdonságnak, mely egyszerűségében az ősemberre emlékeztet. Majdnem mindenütt még vak eszközök ezek az uralkodó osztály kezében s felvilágosításuk csak nagyon lassú lépésben halad előre. A félműveltek a frengik népének túlnyomó többsége, sőt mondhatnám nagy összesege, míg a tényleg művelt frengik oly eltűnően kicsiny százalékát teszik az össznépeségnek, hogy szinte a koromsötét éjszaka egyes csillagaihoz

hasonlíthatók, oly fényhez, mely az egén halvány világosságot terjeszt, de a földet csak kevésbé világítja meg. De az utat ők már elkezdték, a segédeszközök bőven állnak rendelkezésre, a hajlam is napról-napra növekszik, azonban a valódi, a komoly műveltség, az ember igazi megnevesedése még a gazdag, hatalmas és a többi emberiség felett uralkodó Európában is, csak kezdetleges állapotban van. Amit a távolból láttok ami nektek imponál, az csak hamis arany, a kelő napnak csupán halvány pírja, de még nem teljes nappali fény, amint azt velünk el akarják hitetni.

Ezt a megtévesztést, melynek kezdetben magam is áldozatul estem, egészen természetesnek találok. A jólét hasonlíthatatlan nagysága, mely nyugaton mindenütt elterjedt, lehetővé tette a középosztálynak, hogy birtokába vegye mindazokat a külső formákat és megszerezze azokat a lényeges kellékeket, melyek az embert az első pillanatban valami átfinomodott lénynek s a kultúra által felvilágosított teremtménynek tünteti fel. Ruházkodásukban, modorukban, beszédmódjukban, kézmozdulataikban, az emberekkel való bánásmódjukban és a tudomány és művészetekre való rövid utalásaikban ezeket az embereket a haladó szellemű XIX. század tökéletes reprezentánsainak vélhetnők. A legtöbb esetben azonban ez csak valami külső, igen vékony takarója a kultúrának, mely nemtörődomségüket, tudatlanságukat és állatias lényüket leplezi el. A kultúra körülnyaldosta őket ugyan, parádézna az üres formákkal, különösen tudományuknak a zenére, plasztikára és szépirodalomra vonatkozó egyes morzsáival dobálóznak ide-oda, de nagyon hamar elárulják bensőjüknek durva magját és állatiasságát. Igazság szerint ezeket az embereket Európa kulturállatainak kellene nevezni, akik emellett még nagyon szemtelenül és kihívóan verik a mellüket, és ránk ázsiaiakra mint barbárul műveletlen emberekre tekintenek le, mert nem öltözködünk oly elegánsan, nem vagyunk kikenve-kifenne s mert nem tudunk regényekről, színházról oly sok sületlenséget összegagyogni. Ez a kulturállat Európa műveltségi világában még mindég a legnagyobb helyet foglalja el s nemcsak a középosztályban mutatkozik. A legmagasabb uraságok köré, még az arisztokrácia is majdnem kivétel nélkül közéjük tartozik. Igazi kultúrember csak az, akit a modern korszellem belsejében tényleg átgurult. A valóban felvilágosult, előítéletektől ment nyugati ember, akit példaképül választhatnánk magunknak, bizony meg a nagy ritkaságok közé tartozik.

S mert ez így van, azt hiszem, a frengik még egyáltalában nem jogosultak arra, hogy magukat félisteneknek tekintsék és arra hogy nekünk általános műveltségükkel imponáljanak. Be kell vallani és be is vallhatjuk, hogy jobb úton haladnak és hogy a klimatikus viszonyok s a történelmi fejlődés nekik jobban kedvezett és könnyebben fognak a célhoz elvezetni. Ez a műveltség földrajzi elterjedtségéből a legjobban ismerhető fel. Európa kelete általános műveltségben körülbelül

egy évszázaddal van mögötte Európa nyugati felének. A németek Európának legtudósabb népe, de az „ismerni” és „tudni” közti szomorú aránytalanság náluk a polgári és politikai élet minden ágában érezhető. Hasonlítnak az erejét és képességeit nem ismerő ifjúhoz, aki minden egyes lépésénél még félénken oda pillant előtte álló apjára vagy nevelőjére s akinek még fogalma sincs arról, hogy mi mindent lesz képes véghezvinni. A franciák és olaszok tudományosan kevésbé műveltek, mint a németek, kevésbé spekulatívak, de annál inkább cselekvésképesek, s mert e tulajdonságok folytán személyiségük jobban fejlődött ki, méltó reprezentánsai Európa szellemi műveltségének s mint ilyenek, a németeket megelőzik. A frengiség tökéletes megtestesülésének, sőt kvintesszenciájának tekinthető az angol és amerikai, akik tulajdonképpen egy és ugyanazon nép. Habár tudományos téren a németek őket is felülmúlják, úgy mégis az európai kultúra élén állanak, amennyiben messze kiemelkednek mindazon sajátosságokban, melyek a frengiket jellemzik, úgymint: politikai szabadság, vállalkozási szellem, pihenés nélküli munkálkodás, kezdeményezés, kitartás, az érzelgősség hiánya, merész gondolatmenet s mindezekben a keletiekkel szemben a legmervevőbb ellentétben állanak. Amint Turkesztán belsejéből, az Izlámnak eme keleti határszéléről az angolok szent országa felé előre haladtam, ezt fokoként tapasztaltam. Oroszországban, az osztrák tartományokban és Németország keleti felében még sok tekintetben otthonosan éreztem magamat. Az embereket gondtalanabbaknak, csacsogóbbaknak, de könnyörületesebbeknek is találtam. Az időt ugyan már többre becsülik, mint nálunk, de nem takarékoskodnak vele úgy, mint az angolok s annak ellenére, hogy gyorsabban mozognak, mint a keletiek, még sem futnak oly örültül és eszeveszetten az üzletek után, amint hogy azt Angliában láttam, ahol minden pillanatban berántottak az emberforgatagba, ahol lökdöstek, ráncigáltak, ha meg akartam állni, hogy kicsit kiszuszogjam magamat. Sőt Allahra mondom! ez nem élet, hanem a lótás-futás, őrjöngés és dühöngés és maguk az állatok a földön és a madarak a levegőben is versenyeznek sebességben az emberrel.

Tehát, amint mondtam, a tulajdonképeni műveltség szelleme eddig csak Európának nyugati felében otthonos s ha valaki közülünk Angolországból Keletre való hazautaztában nyitott szemmel néz körül, ennek a szellemnek állandó apadásáról győződik meg s arra az eredményre kell jutnia, hogy sajnos, a mi világunk sem fog elzárkózhatni előle, amint hogy ezt nektek példával fogom bebizonyítani.

Aradi Viktor: Kultúregyesületeink kultúr- munkája

z egész országrészekre kiterjedő tevékenységű, nagy kultur-
egyesületeken, az *Amkén*, *Emkén*, *Fmkén*, *Dmkén* és
Dkén kívül a kisebb, helyi jelentőségű kultúregyesületek
egész hálózata működik országszerte. Alig van megye vagy
jelentősebb körzet, amelynek ne volna legalább egy
kultúregyesülete. Rengeteg energiát és tekintélyes pénzüsszegeket
emésztenek, de az eredmény nagyon kevés. Jelentéseik, kiadványaik
egész könyvtárt töltenek meg, de a nyilvánosság elé csak nagyon
kis részük kerül, a nagyobb rész csak szűk körökben forog, elvész
nyom nélkül. Egyideig még keltettek valami kevés érdeklődést, de
ma már arra sem képesek és egyre szélesebb körökben elterjedt az
a meggyőződés, hogy kultúregyesületeink tevékenysége nincsen arány-
ban az áldozatokkal. Jórészüket csendesesen vegetál, csak a színekurák
mentik meg őket a végleges feloszlástól, másrészüket pedig csak válság-
hírekkel kapcsolatban foglalkoztatja a közvéleményt. Az Emke kebe-
lében dülő személyes harcok, a Dmke hangos botrányai, a Fmke körül
folyó háborúskodás voltak az utóbbi időknek azon eseményei, amelyek
a kultúregyesületekre terelték a közfigyelmet. Pozitív, teremtő mun-
kának nyomaival sem találkozunk ezen a téren és ami haladás mutat-
kozott, ahhoz alig van közük kultúregyesületeinknek. Működésük nem
esik össze, de sőt nem is párhuzamos a kultúrhaladás útjával és ami
közösségről egyáltalában szó lehet, az csak a közös hibákra vonat-
kozik. Kultúregyesületeink működésének képe egyszersmint kulturális
életünk bajainak, ferdeségeinek is képe és ebből a szempontból nagyon
érdekes részletekkel találkozunk tanulmányozásuk közben.

Három év óta az *Országos Közművelődési Tanács* igyekszik a
magyar kultúregyesületeket egységes akcióra, közös cél felé terelni,
de működése ezen a téren mindeddig nagyrészt sikertelen maradt.
A szabadoktatás terén* felolvasásaival szép eredményeket ért el, a
Vasárnapi Könyv kiadásával dicséretreméltó munkát végez, de ami
tulajdonképeni feladatát illeti, úgy azon a téren nemcsak hogy vezető,
irányító befolyást nem gyakorol, hanem még maga is belesik a kultúr-
egyesületek hibáiba. Rövid három évi működés után máris letért a
tisztán kulturális térről és belelegyedett a görög-katholikus és a görög-
keleti magyar püspökségek dolgába, rávetette magát a nemzetiségi

* 1911 óta működésének ezt a részét az *Országos Szabadoktatási Tanács*
vette át.

kérdésre, kultúregyesületeink kedvenc paripájára. Utolsó közgyűlésén már teljes erejével tombolt az improduktív sovinizmus és a tisztán kulturális célok, szempontok háttérbe szorultak. A napközi otthonok létesítésénél azt a célzatot emelik ki, hogy ezáltal a „nemzetiségi növendékek szabad idejüket nem a nemzetiségi nyelvű család körében töltik, hanem a magyar iskola magyar növendékei között”.^{*} Bernát István az erdélyi magyarság és a „magyar föld veszedelmé”-nek kérdését, Árkay Kálmán pedig a nemzetiségi pénztintézetek kényes kérdését vitte be a tanácsba. És így lassanként ennek a működése is mellékvágányra siklik, a szép reményekkel útra kelt intézmény is eljutott oda, ahol kultúregyesületeink működése megrekedt.

Hogyha kultúregyesületeink működésének egységes képét nézzük, úgy nagyon szomorú perspektívák tárulnak fel előttünk. Maguk a kitzűzött célok is antidiluviálisak, üres jelszavakba burkolódzó, a törekvések pedig gyorsan elhaló lendületek. Egy-egy díszgyűlés, egy-egy szépen bekötött, arcképekkel tarkított díszbeszámoló és néhány újságcikk mindaz, amivel kultúregyesületeink a nyilvánosság elé lépnek. Ez a teljes meddség, a szereplési vágy viszi azután legtöbbjüket a nemzetiségi heccек terére. Azon a téren nagyon könnyű a semmittevéseket úgy csoportosítani, hogy a lázas tevékenység látszatát keltsék és a sovén közvélemény előtt könnyű érdemeket szerezni. Lassanként ez a tér lett kultúregyesületeink legjelentősebb működési tere és hogy mily eredményeket értek el, azt a következőkben igyekszünk kimutatni. A részletes tárgyalásnál azt a sorrendet követjük, amelyet maguk a kultúregyesületek állapítottak meg, bár önkéntelenül akkor, amikor a tisztán kulturális működés helyett a magyarosítást tüzték ki első céljukul, azaz választották jelszavukul. A sort az *Alföldi Magyar Közművelődési Egyesülettel* kezdjük meg. Ez az egyetlen, amely nem nemzetiségi vidéket választott munkálkodása teréül.

I. Az Alföldi Magyar Közművelődési Egyesület

a legfiatalabb, de egyszersmint legtipikusabb kultúregyesületünk, amely a nagyközönség előtt eddig csak jól sikerült mulatságai révén lett nevezetessé. 1911 végén alakult meg** gróf Tisza István és gróf Zichy János elnöke alatt az „egységes magyar nemzeti állam talpköveinek megszilárdítására, fentartó oszlopainak megerősítésére.”*** A „felhívás” szerint az egyesület működésének súlypontját az alföldi magyarság kulturális érdekeinek felkarolása képezi, mert „a magyar nemzet világszerte ismert és általánosan elismert gavalléros nagylelkűsége nem tagadta meg magát kultúrpolitikájában sem. A magyar állam elsősorban a határszéleken lakó idegen ajkú honfitársainknak állított és tart fenn különböző fokú iskolákat. Közművelődési egyesületeink ugyancsak az erdélyi részeken és a Dunántúl, Délmagyar-

* Az Országos Közművelődési Tanács 1912. évi jelentése. Szerkesztette dr. Árkay Kálmán. Budapest, 1913. (9. oldal.)

** Pesti Hírlap: *A legfontosabb kultúregyesület*. 1911 június 25 és 27.

*** *Felhívás*.

országon és a felvidéken kerestek és találtak teret kulturális tevékenységükre.”* Eközben — folytatja a felhívás — az Alföld kulturáhaladásával alig gondoltak és ezt a mulasztást akarja jóvátenni az *Amke*. Akciójába bevonja a közigazgatást, mert „Magyarországon a közigazgatás bevonása nélkül nem lehet eredményes kultúrmunkát végezni „** És ez jellemzi a legjobban az ifjú egyesületet. Főispánokon, alisoánokon, polgármestereken keresztül a szolgabírókkal, jegyzőkkel akarja az egységes és fajmagyar állam alapjait és oszlopait megerősíteni és hogyha tekintetbe vesszük, hogy a szolgabírók és a jegyzők már eddig is mennyit és hogyan működtek a magyar kulturáhaladás terén, úgy tisztába lehetünk azzal, hogy mit várhatunk az *Amke*-től A közigazgatási beosztáshoz idomította saját szervezetét is, vidéki osztályainak vezetőjévé a főispánokat nyeri meg és az osztályok székhelye a vármegyeháza. Az egyes közigazgatási járásokban fiókjai működnek és itt a főszolgabírók vezetnek a kultúrtevékenységet, sőt egész községi hálózatot igyekeznek kiépíteni, természetesen a körjegyzők vagy öregbírók vezetésével. A fiókok hivatalos helyiségei a főszolgabírói hivatalok, míg a községi csoportok a községházát nevezik ki hivatalos helyiségnek. Ez a rendszer mindenesetre nagyon olcsóvá teszi a terjeszkedést, de hogy a terjeszkedés irányát hogyan befolyásolja, arról talán felesleges beszélni.

Anyagi téren az egyesület meglehetősen gyengén áll és programja szerint kíméli a társadalmat, amely helyett anyagi téren is az állam, a vármegyék és városok áldozatkészségére számít. Anyagi helyzetére nézve csak egy pozitív adat van kezeink között, az 1913. évi költségvetési előirányzat***, amely azonban magában véve is eléggé jellemző. Főbb tételei a következők:

Bevételek:	
Tagdíjakból és kamatjövedelemből	13,300 kor.
Kiadások:	
Főtitkár fizetése	5,000 „
Személyzet	3,000 „
Dologi kiadások	3,300 „
Összesen:	11,300 „

Azonban korántse gondoljuk, hogy „kulturális” célokra és mellékes kiadásokra csak 2000 korona marad. Az egyesület 16,800 koronát fordít ezekre a célokra és a 14.800 koronás hiányt államségélyekből és hatóságok adományaiból fedezik. Ezekhez a számadatokhoz felesleges megjegyzéseket fűzni, — beszélnek ezek magukért, amiről pedig hallgatnak, azt elmondja a kissé homályos szövegezésű beszámoló. Nyilvánosságra persze ez sem került, mindössze

**Felhívás.*

** Ugyanott.

***Csakis egy kézírásos példány, amelyet dr. Gönczy Elemér főtitkár úr szívességéből kaptunk meg.

egy gépírási példánya van kezeink között és ebből vesszük az adatokat. E szerint az Amke a nevelő-intézetek, nép-internátusok, napközi- és tanonc-otthonok létesítésére fekteti a fősúlyt és ezen a téren készül a legintenzívebb munkára. Mindezek természetesen jelentős pénzüsszegeket igényelnek, amivel az Amke nem rendelkezik és ezért kerülő utakon igyekszik feladatát megoldani. Itt használja fel a közigazgatási hatóságokkal való jóviszonyát és ezzel igyekszik az anyagi nehézségeket megoldani. Nagyvárad, Eger, Szolnok és Cegléd nagyértékű telkeket ajánlottak fel a pénztelen kultúregyesületnek, ezenkívül ingyen fűtést és világítást biztosítottak a létesítendő intézetek részére, sőt még néhány ezer korona évi segílyt is. Ezután már csak a jó magasra előirányozott építési költségekre hiányzik a fedezet. Ezt az Amke teremti elő. Felvételnek az illető városokkal megfelelő amortizációs kölcsönt, amelynek törlesztését az Amke garantálja és feltételeesen az állam vállalja el. Ez annyit jelent, hogy a kormány törleszt, hogyha jónak látja, hogyha azonban bármily okból nincs kedve a törlesztéshez, úgy nem teszi meg és a teher az Amke nyakába szakad. Az Amke viszont semmiesetre sem fizethet, mert nincs pénze, tehát fizet a város. Viszont a város le akarja rázni magáról a terhet és mindent elkövet, hogy rábírra a kormányt a törlesztések átvállalására, ami viszont sok esetben a kormányra nézve jó. A jövőbeli képviselő-választásoknál bizonyára szerepet játszanak majd az Amke intézetei is. Nem csoda, hogy az ilyen kultúrmunka teréül Tiszáék a színmagyar, ellenzéki érzelmű Alföldet választották ki. Egy-egy Amke-intézet egy-egy mandátumot jelent a kormánynak, és ami a legfontosabb, — nagyon olcsó mandátumot.

Ami az Amke tulajdonképeni kultúrmunkáját illeti, úgy azzal könnyen végezhetünk. Néhány ismeretterjesztő előadás főszolgabírói védnökség alatt, bár tulajdonképen ezeknél az *Országos Szabadoktatási Tanács* a szereplő fél és az *Amke* csak közigazgatási szervezetét bocsájtja rendelkezésre és az érdemet írja saját számlájára. Csak néhány önálló előadást írhatunk magának az *Amké*-nak számlájára, de ezeknél már baj is volt. „Sajnálatos körülmény, hogy az előadások fedezet hiányában nem voltak díjazhatók. A lépések azonban megtétettek már a kultuszminisztériumban a díjazásokra nézve.” Még ennél a jelentéktelen ügynél is csak ezt a megoldást találta az egyesület, amely a megyei és a szakosztályokat tucatszámra alkotja. A kormánytól vár mindent és a hatóságokkal karöltve nem tesz semmit. Néhány kis könyvtárt is létesített a kormány pénzéből, önállóan csak szolnoki Beethoven-estélyét rendezte. Ezen dr. Pékár Gyula munkapárti országos képviselő tartott előadást a kultúra jelentőségéről.

Mielőtt az Amkével végezzünk, le kell hogy szegezzünk egy pikantériát. A „fajmagyar, egységes nemzeti állam” alapzatának megszilárdítására alakult egyesület bihari osztályának (székhely: vármegyeháza) tiszteletbeli elnöke *dr. Radu Demeter* nagyváradi görög-katolikus román püspök, akinek „dákoromán***” tevékenységéről oly sokat ír a *Pesti Hírlap* . . .

Így működik egy fajmagyar tendenciájú kultúregyesület az Alföldön, a magyar nép között. Ezekután lássuk a „magyar nemzet

világszerte ismert és általánosan elismert, gavalléros nagylelkűséget”, amely még a kultúrpolitika terén sem tagadja meg magát és amely saját érdekei elhanyagolásával, saját érdekei háttérbe szorításává siet „az idegenajkú honfitársak” segítségére, kultúrájuk emelésére. Tekintésük mindenekelőtt azt a kultúrmunkát, amelyet a tót nyelvű honfitársak érdekében fejtenek ki. Az 1910. évi általános képviselőválasztást megelőző paktálások idejében a tót nemzetiségi párt egy emlékiratot nyújtott be gróf Khuen-Hédervary Károly miniszterelnöknek*, amely emlékiratban részletesen felsorolják a tótság kulturális sérelmeit. A „világszerte ismert és általánosan elismert gavalléros nagylelkűségé ebben az esetben úgy nyilvánult meg, hogy Khuen megígérte a sérelmek orvoslását a választás előtt és megfeledezett ígéretéről a választási hadiárat után. Ennek a nagyon érdekes emlékiratnak még vázlatos ismertetése is messze túlhaladja e tanulmány kereteit és ezért csak a túrócszentmártoni

II. Matica Slovenská

ügyét emeljük ki belőle. A *Matica Slovenská* volt a hazai tótságnek egyetlen közművelődési egyesület és egyedül ez az egyesület végezte a tótság között azt a kultúrmunkát, amelyet sovén kormányaink elmulasztottak. Igaz ugyan, hogy a *Matica Slovenská* naivul fogta fel feladatát, de ez még nem volt elég ok a feloszlásra, mert hiszen ezen az alapon kultúregyesületeink nagyrészét fel lehetne oszlatni. Csakhogy a *Matica Slovenská* útjában állott a tót renegátok könnyű érvényesülésének és az ő kedvükért a kormány feloszlatta az egyesületet.

A *Matica Slovenská* alapszabályait 1863-ban hagyta jóvá** a helytartótanács és az egyesületet 1875-ig működött, amikor is Tisza Kálmán mint belügyminiszter feloszlatta.*** Az alapszabályok 35. §-a alapján a *Matica Slovenská* még egy utolsó közgyűlést akart tartani, hogy vagyona hova fordítására nézve intézkedjék, de ezt is megtiltották, vagyonát elkobozták és annak egy részét az erre a célra alakított *Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület*-nek adták át, másrésze pedig eltűnt a közigazgatási hatóságok kezén.†

III. A Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület

1885-ben alakították meg egyenesen a kormány kezdeményezésére és azzal a céllal, hogy a *Matica Slovenská* elkobzott vagyonának egy részét legális formák között el lehessen vonni eredeti rendeltetésétől. Az egyesület állítólag a tót közművelődés érdekében műkö-

* Mudron Pál túrócszentmártoni lakos és társai, mint a tót nemzetiségi part tanácskozmánya kiküldötteinek *Emlékirata* a tót nemzetiség kulturális terén szenvedett sérelmeinek kegyes orvoslása iránt.

** 1863 május 31-én 38.441. szám alatt.

*** 1875 november 12-én 4873. elnöki szám alatt kelt rendelet.

† Budapesti kir. törvényszék vádtanácsának 58.544—1910. B. számú végzése és ennek iratai.

dik, de ezt oly nagy titokban teszi, hogy avatlan szemek csak a címjegyzékben fedezik fel nevét is. Elnöke dr. Radnai Farkas besztercebányai püspök, másodelnöke a zólyomi főispán, titkára Ruffy Pál, főjegyzője egy számszéki hivatalnok, míg jegyzője a pénzügyminisztériumban szolgál. Tagjai: báró Láng Mihály, Rakovszky Iván, Angyal József, Cherven Flóris és még néhány tót úr. Utolsó tíz évi működéséről csak annyit lehet feljegyezni, hogy kiadott néhány történelmi tárgyú és „erkölcsnemesítő tartalmú” füzetet, továbbá az általános népszerűtlenségnek örvendő „*Vlah a Svet*”-et, amelynek nyomdaköltségeit a kormány fedezi, „szerkesztői” munkálatait pedig egy miniszteri számtiszt végzi el különórákban. Az egyesület belélete nem ellenőrizhető, mert még hivatalos helyisége sincs, helyesebben az egyesület hivatalos helyiségének címét titokban tartják. A címjegyzékben ugyan szerepel egy hivatalos helyiség — egy csendes budai villa címe — ahol azonban tudni sem akarnak az egyesületről. Nem akarnak róla tudni —, avagy nem is tudnak róla az Országos Közművelődési Tanácsnál sem, évi jelentése nincs, avagy hozzáférhetlen. És főképen tény az, hogy teljesen távol áll a tót kultúrától, amely főképen a *Tót Múzeum-Egyesület*, a *Zsidena* és a *Lipa* körül csoportosul. És míg a „Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület”-et a kormány messzemenő támogatásban részesíti, addig a valódi kultúrmunkát végző egyesületek állandó üldözésnek vannak kitéve, amint azt az idei túrócszentmártoni példák is igazolják.

És a tótság kultúrtörekvéseivel szemben állást foglal a felvidéki sovén magyar társadalom is, amelynek harci szervezete a

IV. Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület

Tipikusan harcias kultúrszervezet, amely a „nemzeti fellendülés” korszakában, — Grünwald Béla „*Felvidék*”-e és az ismeretlen szerző „Protestantizmus vagy pánszlávizmus”-ának idejében — alakult meg. A *Matica Slovenská*-nak feloszlátása után a felvidéken megindult pánszláv-ellenes hadjárat szülte a Fmkét, amely úgyszólván a harc szervezője volt.

A felvidéki tót nép helyzete sok tekintetben eltérő a többi magyarországi nemzetiségiek helyzetétől és így a tót-ellenes hadjárat maga is egészen speciális módszerekkel folyik. A tót intelligencia jórésze teljesen beolvadt a magyar dzsentriosztályba és a sovén tábor gerincét a felvidéken ezek az elemek alkotják. Viszont a tót intelligenciának az a része, amely függetlenül is megteremtette anyagi jólétét, tót maradt. A *Matica Slovenska* feloszlátása után az utóbbiak nem tudták itthon kultúrigényeiket anyanyelvükön kielégíteni és kénytelenek voltak Csehországgal keresni kulturális kapcsolatukat. A két tábor kérlelhetetlen ellenségként állott szemben és míg az elmagyarosodott, eldzsentrisedett tótok a sovínisztáknál kerestek és találtak fegyvertársakat, addig maga a tót intelligencia a tót népet mozgatta meg. A testvérharcból az elmagyarosodott tót urak magyar nemzeti létkérdést csináltak és az ellentétek csakhamar képtelenül kiélesedtek. Családtagok kerültek szembe, a meghasonlás egyre mélyebbé lett és

a „nemzeti szupremácia” harca viharzott a megyeházakon a közhivatalokban, a családok kebelében. A feloszlatott *Matica Slovenska* szelleme állandóan kísértett, a tótság folyton sürgette visszaállítását és e szellem ellensúlyozására alkottak meg a sovíniszták a Fmket, amely természetesen a megyeházákban talált otthonra. Az első alapító tag az erősen elmagyarosodott intelligenciájú Nyitramegye ett es példáját csakhamar követte a többi felvidéki varmegye is. A hatalmukat, befolyásukat és tekintélyüket féltő megyei urak a kultúra fegyverét is be akarták állítani fegyvertárukba és az elmagyarosodott tótok félve a nép feltörekvő elemeinek konkurenciájától, — mindent elkövettek azok kompromittálására. Ez a magyarázata annak, hogy a Fmke első dolga a nyelvhatárokon lakó intelligencia törzskönyvelése volt. Kimerítő névsort készítettek az ezeken a vidékeken lakó „nemzeti szempontokból megbízható” elemekről, ezt a névsort a megyei urak állandóan figyelemmel kísérték és mindannyiszor felhasználták, valahányszor egy-egy húsosfazék gazdátlaná lett. De felhasználták a névsort a választások alkalmával is és ilyenkor ugyancsak jó szolgálatot tett a „megbízható elemek” törzskönyve. A második lépés a spiclirendszer kiépítése volt. Figyelemmel kísérték a „kevésbé megbízható” elemek mozgolódását és illetékes helyeken beszámoltak azok minden lépéséről. Így például felírtak a kormányhoz és elpanaszolták, hogy a tanfelügyelők közül egyik-másik nem ellenőrzi eléggé a nemzetiségi iskolákat, nem járnak el elég szigorúan azokkal szemben, akik nem hódolnak be a Fmkének. Ahol a tót nép olvasóegyletet avagy társaskört akart létesíteni, — avagy létesített, — ott rögtön megjelent a Fmke embere, kipuhatolt mindent és azután bejelentette észleleteit a Fmkének, amely felírt a kormányhoz és megakadályozta az illető alapszabályok jóváhagyását. A Fmke emberei nagyon jól tudták, hogy hatalmuknak, befolyásuknak egyetlen bázisa a tót nép alacsony kultúrája és ezért minden kulturmozgalom ellen hadjáratot indítottak. Ugyané cél elérésére és ellenfeleik kompromittálására alakították meg a nyitrai sajtóirodát is, amely rémhírekkel kürtölte tele az országot. Csodálatosan fantasztikus mesék támadtak a „hazaellenes pánszláv agitációról”, a „csehek térfoglalása”-ról, a „guruló rubelekről” és más hasonlókról. Később áttértek a direkt akcióra is. Ínséges években összegyűjtötték a legszegényebb tót parasztyermekeket, levitték őket alföldi magyar vidékekre és ottani parasztgazdáknál helyezték el. Ebből támadt az első botrány és a Fmke ezután kissé óvatosabban folytatta „kultúrmunkáját”.

Hogyha a Fmke szervezetét tekintjük, úgy kénytelenek vagyunk sajnálkozni azon, hogy a szépen kiépített egyesület oly meddő, sőt egyenesen káros munkát végez. Tagjainak létszáma meghaladja a hétezeret, évi bevétele közel százezer korona és így a Fmke képes volna komolyabb kultúrmunka végzésére is. Ma azonban nagy részben a sovíniszták jutalmazó fóruma, gáncsokat vető, apróságokkal bíbelődő egyesület. Tetemes állami támogatással óvodákat létesít és tart fenn „exponált nemzetiségi” vidékeken, ahol a kizárólag tótul beszélő lakosság körében lehetetlenség magyar nyelvű kultúrmunkát végezni. Ugyanilyen helyen létesíti a Múzeumok és Könyvtárak

Országos Tanácsa segítségével magyar könyvtárait, magyar ének- és imakönyveket ad ki és terjeszt és az akció koronája a sovén tanítók jutalmazása. Ezenkívül semmiféle jelentősége sincs, a kultúrmunka terén se nem szoroz, se nem oszt. A régi hév kissé elült, a támogatások lassanként kimaradnak és az egyesület egyre csendesebbé, lomhábbá válik. Harminc év óta több mint egymillió koronát fordított úgynevezett kulturális célokra, de az eredményeket sehol sem látni. Még a „magyarosítás” terén sem. Sőt az idei közgyűlésen Craus István főispán-elnök külön kiemelte, hogy a „nemzetiségiék faji öntudata emelkedett, sőt túltengésbe ment át”.

Íme, kultúregyesületeink rendszerének egyetlen keresztmetszete is mily jellemző fényt vet a magyarországi kulturmozgalmakra. És hogyha mindezekhez hozzászámítjuk azt is, hogy a kultúrtörekvésében agyonszorongatott tótság kénytelen a lovagias kulturbarátság elől Csehországba menekülni egy kis anyanyelvű kultúráért, — hogy a magyarországi tótság kulturális életének gyökerei Csehországból és Amerikából táplálkoznak, úgy bár vázlatos, de élethű képet kapunk a kérdésről. Az ország szívében, a nagy magyar Alföldön az *Amke* csinál szolgabíró-fajkultúrát állami díszletekkel; a felvidéken homlok-egyenest ellenkező feltételekkel szemben a *Fmke* csinálja ugyanazt és a kultúrát a nép anyanyelvén szolgáló *Matica Slovenskát* feloszlatják, vagyónát elkobozzák, hogy megteremthessék a potemkin — *Magyarországi Tót Közművelődési Egyesületet*, amely úgy szolgálja a fajmagyar tendenciákat, hogy semmit sem csinál és ezáltal bebizo” nyítja, hogy a nemzetiségiékkal szemben követett hivatalos kultúrpolitika feladata a status quo ante fenntartása, a kulturátlanság állandósítása. Ez az általános sablon országszerte, csak a tényezők erőviszonya más és eszerint módosul kissé a kép sok apró részlete, sőt hangulata is. Az erdélyi kultúregyesületek komor küzdelmétől kezdve egészen az operetthangulatig minden árnyalat képviselve van. Az operetthangulat leginkább a dunántúli kulturmozgalmak körül vibrál. Az itt működő egyesületek között a

V. Dunántúli Közművelődési Egyesület

viszi a vezetőszeret. A Dke közel negyedszázados működésének legkimagaslóbb pontjai Széll Kálmán távszónoklatai. Hogy milyen működést fejt ki az egyesület, arra nézve a legjellemzőbb az utolsó évváró és elnökválasztó közgyűlés volt. Örgrof Pallavicini Ede megunt a meddő munkát végző egyesület közgyűlésein való elnöklést és átengedte helyét Rákosi Jenőnek, aki most már Széli Kálmánnal versenyezve elnököl és szónokol. A szónoklatok mögött azonban semmi sincs, csak pangás, — amint azt a költségvetések és a zár” számadások mutatják. Az 1912. évi zárszámadás szerint az egyesület vagyona 196,555 korona, évi bevétele 45,854 korona. Ami a kiadásokat illeti, azok így oszlanak meg:

1. Egleti kiadások (igazgatás)	16,187 kor.
» rendkívüli kiadások (igazgatás)	3,393 „
Összes igazgatási költségek	19,580 kor.

2. Óvodasegélyek és tanügyi (?) kiadások*	10,338 kor.
3. Könyvtári segélyezésekre**	6,181 „
4. Magyar nyelv terjesztésére	1,650 „
5. Balatoni fürdők ismertetése (?)	400 „

Maga az évi jelentés csak a könyvtárakról emlékszik meg, a „kultúrmunka” többi részéről hallgat. Vagyis a Dke működését röviden a következőkben körvonalozhatjuk: a tagdíjakat majdnem teljesen felemésztik az igazgatási költségek, az államsegélyből néhány könyvtár felállítását közvetítik és a többi pénzt részben tőkésítik, részben pedig jutalmazásokra fordítják.

Ennek az egyesületnek a közgyűlésen kissé különösen hangzanak Széll Kálmán lelkes szavai: „Engem mindig az öröm rezgése tölt el, megdobban belé minden érzésem és lüktet a szívem, amikor az elnöki széket elfoglalom.” Igaz ugyan, hogy maga Széll Kálmán is kijelentette később, hogy az eredménnyel nincsen teljesen megelégedve, de az eredménytelenség okát abban látja, hogy az egyesületnek nem áll elég pénz rendelkezésére. Sajnos, az utolsó közgyűlés jegyzőkönyvét nem közölhetjük le egész terjedelmében és így a megfelelő napilapokra*** irányítjuk azok figyelmét, akik a Dke iránt érdeklődnek. Akiket érdekel a komikum a kultúrmunkálkodás terén, azoknak külön figyelmébe ajánljuk a Dke-t. És ami komikum a Dke-nél, az egyenesen boszontó karikatúrává válik a másik dunántúli kultúregyesületnél, amely a dunántúli szlovének magyarosítására alakult meg. Ez az egyesület a

VI. Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület

Tizenhat évvel ezelőtt alakult meg a vas megyei tanítóegyesület „Magyarosító és közművelődési szakosztály”-a gyűlésén. A határmenti szlovének-lakta vidéken addig szépen folyt a magyarosodás, csak egy dolog hátráltatta, — az iskolák hiánya. A vendvidék iskolaügyével senki sem gondolt, amíg a „vend veszedelem” nem jelentkezett, — a határmenti vendek kénytelenek voltak a szomszédos ausztriai iskolákba küldeni gyermekeiket. A derék vas megyei tanítók nem az iskolamizériák gyógyítása céljából alakították meg az egyesületet, hanem azért, hogy a nagy kultúregyesületek mintájára „magyarosítási” érdemeket szerezzenek. Gyorsítani akarták a természetes magyarosodási, beolvadási folyamatot. Elnökké egy különben derék főszolgabíró, Pósfay Pongrác lett, aki jobb célra érdemes buzgósággal fogott a „kultúrmunka”-hoz. Az eredmény nem is késett, a még alvó vendkérdés életre kapott és megkezdődtek a heccék. A stájerországi szlovének hamar észrevették, hogy a türelmetlen magyar sovínizmusnak mik a következményei és kéz alatt segítették a magyarországi vendeket. Amikor az egyesület nyomára jött a mozgalomnak, fokozottabb buzgalommal dolgoztak és végleg el mérgecsítették a vendkérdést. Viszont

* Az idei évre csak 4600 kor. van ezen a címen előirányozva.

** Ezzel szemben könyvtársegélyre maga az egyesület 6940 koronát kap a kormánytól.

*** Magyar Hírlap, 1913 május 20. *Széll Kálmán a magyar kultúráról.*

az ausztriai szlovének jól látták, hogy a magyarországi vendvidéken milyen nagy fontosságú kérdés az iskolahiány, ezért mindent elkövettek, hogy a magyarországi vend tanulókat ausztriai határmenti szlovén iskolákba édesgessék. Nemrégiben a határmenti Wernseen főgimnáziumot állítottak és ezáltal még szorosabbá tették a magyarországi vendekkel való viszonyt. A Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület pedig elérte célját, megteremtette a vendkérdést.

Tizenhat évi ilyen eredményű működés után végre a helyzet tudatára ébredtek és le is vonták a konzekvenciát. Pósfay Pongrác lemondott az elnökségről, mert belátta, hogy „az egyesületnek nincs talaja, nincs tevékenységi köre”, hogy az akció káros hatású volt. Vezetőtársai szintén lemondottak és az egyesület a közel jövőben valószínűleg feloszlik. Vagyis ebben az egy tekintetben az egyesület felette áll társainak, — őszinte és le tudja vonni a konzekvenciákat

A két dunántúli egyesületnek éppen ellentéte a Horvát-Szlavónországban működő

VII. Julián-Egyesület

Horvátországban már gróf Szapáry Gyula minisztersége alatt megindult a nyílt magyarosítás, ami oly nagy ellenhatást váltott ki, hogy a rendet csak Ramberg kormánybiztos tudta helyreállítani. Gróf Khuen Héderváry Károly húsz éves rémuralma alatt kissé szünetelt ez az irányzat, — Khuen a horvát-szerb antagonizmus kiélezésével akarta a horvátokat megtörni, de már Pejacevics Tivadar gróf és Rauch Pál báró bánsága idejében újra elkezdődött a magyarosítás. Pozitív eredményeket azonban alig értek el, legfeljebb annyit, hogy a Dráván túl gyűlöltté tettek mindent, ami magyar. A sikertelen kormányakcióknak sietett segítségére az 1904-ben alakult Julián-egyesület, amely a horvátországi magyar bevándorlók felkarolásával akarta a nehéz kérdést megoldani. Az egyesület maga titkolja ezt a célt, de működése ezt a jelleget hordja magán és fegyvertársai akaratlanul is elárulják túlbuzgalmukban. „Senki se gondolja, — írja a *Budapesti Hírlapban* dr. M. J., — hogy álomkergetés a beszivárgó magyarságban keresni új bázist a Dráván túl a *magyar politika* számára,”* abban a magyarságban, amelyet a Julián-Egyesület állít csatasorba. „A Magyarországhoz hú horvát társadalomnak . . . kezét kell nyújtania a szlavóniai magyarságnak, hogy vele együtt vállalt vállalhoz támasztva, sikeresen vehesse föl a harcot a szerb radikalizmussal szemben” — végzi a vezércikkíró, aki hat félhasábon át dicshimnuszt zengett a Julián-egyesület működésének . . .

Amint előre bocsájtottuk, a Julián-egyesület zárkózzott-titokban működik; évi jelentései semmitmondóak, tendenciózus statisztikai adatoktól hemzsegnek. Az „egyesület” nevet alig érdemli meg, mert tulajdonképpen a kormány egyik szerve, bár ezt nagyon ügyes fogásokkal leplezik. De még ezenkívül is különös szervezet ez a

* *A horvát válság.* Vezércikk a Budapesti Hírlap 1913. évi június 26-iki számában.

Julián-egyesület. Vezetői magyar embereken kívül a „magyarsághoz hű horvátok”, sőt ezek alkotják a többséget. Pénzforrásai titkosak, de azért elég bőségesek. Horvát-Szlavonországban vagy ahogy a jelentések előszeretettel kiemelik, a Dravan túl 43 magyar iskolát tartanak fenn, amelyekben 87 tanító* 5675 gyermeket tanít. És ezek az iskolák nem oly primitív berendezésűek, mint a magyarországiak — hiába, politikára több pénz van mint kultúrára, — hanem túlnyomólag igazán modernberendezésű iskolák. Könyvtárak, vetítógépek és gramofonok állanak rendelkezésükre. Ezenkívül a még nem is tíz éves egyesület 11 nagy, 32 vándor- és 111 gazdasági és népkönyvtárt létesített. Ugyancsak a Julián-egyesület patronátusa alatt működnek a *Szarajevói Magyar Egyesület* és a *Mosztari Magyar Közművelődési Egyesület* is, — sőt a Julián-egyesület szoros kapcsolatot tart fenn a Romániában működő *Szent-László társasággal* is.**

Nagyon érdekesek a Julián-egyesület kiadványai. A „Szlavóniai naptár”-t 27,000, a „Boszniai naptár”-t 2,000 példányban terjesztik és ebben foglalják össze a „hasznos tudnivaló”-kat. Horvátországi kiadványaikban részletesen ösmertetik a telekkönyvi, kataszteri és illetékszabási ügyekre vonatkozó tudnivalókat, a szerződések kellékeit, „nehogy a népet csalódás érje.” Ez magában véve nagyon szép dolog és dicséretre méltó is volna, hogyha hiányoznának mögüle a politikai tendenciák. Nagyon hasznos volna az ilyen munkáknak itthon való terjesztése is, mert sajnos ezen a téren nemcsak a s horvátországi parasztságot „éri csalódás.”

Az egész különben nagyon szép és itthon sajnosan nélkülözött kulturakciót tönkreteszi a politikai háttér. Pedig a horvátországi magyar kisebbség nyelvi és kulturális gondozása valóban méltó feladat volna, melynek jogosságát maga a horvát közvélemény is elismeri. Amde a Julián-egyesület a békés defenzíva teréről a harcoss offenzíva terére lépett. Minden áron a horvátokat akarta magyarosítani. Ez csak szította Horvátországban a bevándorolt magyarok elleni gyűlöletet és így a Julián-egyesület működése is oly eredményekre vezet, mint a legtöbb magyar kultúregyesületé. Kiélesíti a nemzetiségi kérdést, fokozza a kölcsönös gyűlöletet. És ennek nemcsak a kultúregyesületek az okai, hanem maguk a keretek, amelyekben azok mozogni kénytelenek. Kitűnő példa erre a

VIII. Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület

A Dmke az utolsó időkig egyike volt a legkomolyabb és az Emke után legnagyobb közművelődési egyesületeknek. Vagyona meghaladja az egymillió koronát, évi bevételei kilencvenezer korona körül mozognak, agilitása tekintetében pedig alakulásától, — 1903-tól — körülbelül 1910-ig vezetett. Debreceni internátusában félszáz makói internátusában másfélszáz, szegedi internátusában pedig kétszáz tanuló

* Kétszeres fizetéssel.

**A *Szent-László társaság*, a kultuszminisztérium egyik titkos szerve ezt azonban érthető okokból tagadják.

nyer évente elhelyezést. Kultúrházai komoly kezdeményezések, kulturakcióit bár sablonosan, de kifogástalanul végezte. Tisztikarában alig van színekura, a Dmke emberei évi 15.000 korona költséggel dolgoztak és maguk hozták össze semmiből a milliós vagyont. Az utóbbi időben azonban az egyesület erősen visszafejlődött. A 35 fiók közül 20 feloszlott, a vezetőségben mindennaposak a széthúzások és ennek végre az lett a következménye, hogy az idén úgy az elnök, mint a főtitkár megváltak állásaiktól. A magyarázat nagyon kézenfekvő. Három év előtt a Dmkéből kivált egy kis csoport és megalkotta Tisza támogatásával az Amkét, amely alkalmasabb a kormánynak kedves, kormány- és közigazgatási irányítás alatt álló kultúrmunkára és azóta a Dmke kegyvesztetté lett. A kormány ráfeküdt az egyesület fiókjaira és megtörte az utat az Amke részére. A Dmke igyekezett az elveszített rokonszenvet visszaszerezni, — vegyes lakosságú választókerületekben „magyarosító” akciót indított és így igyekezett hasznos szolgálatokat tenni, de az Amke közigazgatási kulturakciójával nem vehette fel a versenyt. A Dmkéből egymásután kilépnek azok az elemek, amelyek eddig vezették a kulturakciót és helyüket munkapárti korifeusok foglalják el. A feloszlott budapesti fiókot Andreics János miniszteri tanácsos, Beöthy Pál házelnök, báró Burián István és gróf Wickenburg István alakították újra, de az ellentétek a fiók és az anyaegyesület között nem simultak el. A Dmke válsága egyre komolyabbá válik és valószínűleg addig nem ér véget, amíg az Amke el nem foglalja feladott pozícióit.

De van ezenkívül a Dmkének még egy másik, belső válsága is, amely talán még ennél is súlyosabb, mert szervei bajból ered. A Dmke vezetői tíz évi komoly munka árán szép vagyont és tiszteletreméltó kultúrintézményeket létesítettek semmiből, de ugyanakkor megteremtettek egy olyan szervezetet is, amely saját magát emészti meg. Az intézmények fentartása nagyon sok pénzbe kerül és a továbbfejlődés megakadt. Bizonyítja ezt többek között az 1914. évi költségelőirányzat, amely szerint:

I. személyi járandóságok	7400,
II. Napidíjak, stb	1300,
III. Irodai szükségletek	1800 koronát igényelnek, míg a
IV. Közművelődési kiadásokra	14.000 korona marad. A Dmke

fejlődése tehát már magában véve is megakadt. Tíz éven keresztül kimerítette az áldozatkészséget, de újabb híveket nem tudott hódítani. Ugyancsak a délvidéken működik a magyarországi szerbség egyetlen kultúregyesülete, a

IX. Matica Szrpszka,

az ország legrégebb kultúregyesülete. 1826-ban alakult meg és főképen irodalmi téren működik. A múlt század második felében jelentős szerepet játszott, de azóta erősen visszafejlődött. A Matica Szrpszka ügyvezetésére egyre nagyobb befolyást gyakoroltak, — hacsak közvetve is — a kormányhalóságok és az egyesület kulturakciója egyre többet veszített jelentőségéből. Amíg a Matica Szrpszka

szabadon fejlődhetett, úgyszólván központja volt az összes szerbség kultúrájának, de amint elvesztette önállóságát, lassanként háttérbe szorult. A vezető szerepet Belgrád vette át és ezenkívül Horvátországban, Boszniában és Dalmáciában is vetélytársakra akadt. Ma már csak kiadványai bírnak valami jelentőséggel, a tudományokat népszerűsítő *Letopisz* folyóirat és népszerű könyvei. A vagyonos Matica Szrpszka nagyon kevésbé népszerű a szerbek körében, ami arra vezethető vissza, hogy elnökeiket a kiérdemült udvari tanácsosok sorából rekrutálja és működése a feltűnés kínos kerülésében merül ki. Ez az oka annak, hogy tagjainak száma egyre csökken, adminisztrációjája egyre rendetlenebbé lesz és kiadványai általános népszerűtől lenségnek örvendenek. Az agilisabb tagok néha megkísérik a fel-frissítést, de a kormányhatóságilag megerősített elnökökön megtörik minden igyekezet. A Matica Szrpszkat jelentőségére nézve a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület mellé helyezhetjük.

Kultúregyesületeink speciális jellege az erdélyi kultúregyesületeknél domborodik ki a leginkább. A helyi jelentőségű kultúregyesületektől eltekintve Erdélyben két nagy egyesület áll szemközt, az

X. XI. Emke és az Astra

Mindkettő 1911. őszén jubilált, — az Emke fennállásának negyedszázados, az Astra pedig félszázados jubileumát ülte. A jubileumi ünnepek bizonyos tekintetben tüntető jellegűek voltak mindkét részen és ezek a külsőségek már magukban véve is fényt vetnek a két egyesületre. Az Emke törekvése oda irányult, hogy ünnepére összetoborozza az ország előkelőségeit, főurakat, magas állású köztisztviselőket és ezáltal is demonstrálja, hogy mellette van a hatalom. Az Emke közgyűlésén képviselve volt a király, a törvényhozás két háza, a kormány, az egyház, a hadsereg, az egyetemek, vármegyék és városok és a kulturális intézmények. „Nem tüntető népgyűlés, törvénytelen és szabálytalan csődület volt,” — írja az Emke főtitkára az Astra jubileumára célozva, de az Emke egyik választmányi tagja, Dósa Endre kolozsi alispán már másképp látta a dolgot. „Mert a balázsfalvi forrongó, lármásan lelkesült condrás gyülekezettel szemben szegényes volt a mi diszmagyaros urakra és főurakra korlátozott Emke-jubileumunk. Egy nagyúri tömeg, melyet inkább a külső csillogás vágya, a szereplés hiúsága, a legmagasabb vagy igen magas urakhoz való dörzsölődhetés reménye hozott össze, nem az a környezet, melyből az asszimilálás ereje kisugározhatnék.”*

Az Astra jubileumi közgyűlése tényleg ellentéte volt az Emke díszgyűlésének. Míg az Emke előkelőségével tüntetett, addig az Astra szintén tüntetésszerűen igyekezett demonstrálni, hogy tömegekkel rendelkezik. A balázsfalvi ünnep valóságos népgyűlés volt, népmulatságokkal, népszerű felolvasásokkal, hangversennyel kapcsolatban. Kiállításában bemutatta azt a román kis- és háziipart, amelyet az Astra fejlesztett naggyá. Maga a túlzottan sovén *Pesti Hírlap* is kénytelen

* Dósa Endre beszéde az Erdélyi Irodalmi Egyesület 1912. október 8-án tartott gyűlésén. *Erdélyi Lapok*, 1912. okt. 15-iki számában.

volt elismerni, hogy az Astra jelentős sikerekre mutathat rá. „Házi-
iparuk nem szubvenció, de tekintettel van a szükségletekre. Nagy
konkurrencia a magyar kisiparnak, hogy a román kisipar óriásilag
fejlett. A balázsfalvi szegény iparosok gyönyörű bútorokat, kocsikat
gazdasági cikkeket, házi szükségleti tárgyakat állítanak elő ... Bog-
nárokból, bádogosokból, kovácslegényekből iparművészeket csinált az
Astra pénze ...” És az ünnepi közgyűlés után merész ívekben került
meg a balázsfalvai rétet Vlaicu repülőgépe. Az Astra ünnepéről —
az Astra tevékenységéről lehet bárminő véleményünk is — az az egy
bizonyos, hogy az ország egész románságának kultúrája, kulturtörék-
vése körülötte csoportosul.

A két párhuzamos ünnep már magában véve is jellemző fényt
vet a két kultúregyesületre. Az egyik, a díszmagyaros, hivatalos ünnep
a pusztuló erdélyi dzsentri ünnepe volt, amely az országos előkelő-
ségektől várt jelentőséget, fényt. Tüntető ünnep volt a balázsfalvi is,
de ez a feltörekvő nép ünnepe volt. És a jubileumi napokban fel-
állított mérleg is ezt mutatta. Kétségtelen, hogy az Astra vezetése
körül is sok a hiba — amíg Goga nem volt még titkára az Astrának
nagyon sokat és megszívlelendőt írt az Astráról —, de az az egy két-
ségtelen, hogy bár sokszor naiv eszközökkel is, az Astra mindig a
nép kultúrájának emelésére törekedett. Ezzel szemben az Emke törek-
vései mindig távol állottak a tömegektől. „Az Emke jelentéseinek
részletes átvizsgálása — írja Dósa Endre alispán, választmányi tag* —
azon meggyőződést érleli meg, hogy ezen, az erdélyi részek magyar
társadalmára nézve annyira fontos, egyesület a kitűzött céljai elérésére
sem kellő anyagi erővel nem rendelkezik, sem olyan vezéreszméi,
melyek az anyagi erő hiányát pótolni képesek lennének, egyáltalán
nincsenek. A társadalmi adakozás készsége . . . mindinkább hanyatlak.
Az eléggé nem dicsérhető konzerváló erő, mely az egyesület
fejlődésének legerősebb alapja volt, ma már az eddigi szűkös
keretek fenntartásával kerékkötővé válik s minden újabb nagyobb akció
megbénítását eredményezi ...”

De lássuk közelebről a két egyesület működését. Hogyha vagyoni
erejüket mérjük össze, úgy az Astra feltétlenül háttérbe szorul. Az
Emke 3,665.475 koronás vagyonával szemben az Astráé csak 1,154.392
korona. De ez természetes is, hiszen az Emkét támogatják a kormány,
a megyék, a városok és testületek, míg az Astra ezen a téren is
kizárólag a vagyonosnak ugyancsak nem mondható román népre van
utalva. Érdekes eredményre jutunk, hogyha a két egyesület évi pénz-
forgalmát hasonlítjuk össze. Az Emke évi pénzforgalma 261.117 koro-
nát tesz ki, az Astra 76.879 koronájával szemben. Ezek az összegek
még a vagyonok arányának sem felelnek meg és a magyarázat abban
rejlik, hogy míg az Emke vagyonának jórésze nincsen kulturális célokra
fordítva, hanem bankokban kamatozik, addig az Astra vagyonát nagy-
részen befektetések alkotják. Iskolája, kultúrháza és múzeuma nagy
összegeket kötnek le és ezek az összegek csak a kultúrának jöve-
delmeznek, de az egyesületnek nem.

* Az Emke 50 éves jubileumára.

Ami a központi vezetés költségeit illeti, úgy ebben a tekintetben még nagyobb az aránytalanság. Az Emke 9.000, 5.000, 3.400, 2.800, 2.400, 2.100, 1.600 koronákat fizet hét hivatalnokának és ezeken a fizetéseken s a hivatalnokoknak nyújtott mellékjövedelmeken kívül még 4.160 korona személyzeti kiadása van. Ezzel szemben az Astrának két titkára közül az egyik az egész adminisztráció vezetéséért 3000 koronát kap, míg a másik — az irodalmi titkár ugyan csak 3.000 koronáért szerkeszti a *Transsilvania*-t és az Astra kiadványait. Mellettük két 1.800—1.800koronás hivatalnok dolgozik és csak a szolgát fizetik jobban, mint az Emke. És ezek után lássuk, hogy mit végez az Emke 23.560 koronás és mit végez az Astra a 10.800 koronás vezetőséggel.

Az Emke akciójának legfontosabb része az algyógyi székelő földműves-iskola, amelynek alapját a gróf Kun Kocsárd által hagyományozott 2000 holdas birtok képezi. A birtokot és az iskolát nem az Emke hanem a földművelésügyi kormány kezeli. A jelentések szerint az iskola kitűnően működik, „megveti egy-egy művelt, sokszor dzsentrif család alapját”, de ugyancsak a jelentések többi részeiből már más olvasható ki. Az iskolához tartozó földbirtok, a „mintagazdaság” csak silány állattalománnyal bír és a primitív kezelés következtében holdanként csak 5 korona 44 fillért jövedelmez. Ez magában véve alig bír jelentőséggel a dúsgazdag Emkére nézve, különösen azért, mert bérbeadott földjei után már 16 koronát fizetnek a parasztbérlők.

Meglehetősen összegeket fordított az Emke a „veszélyeztetett pontokon” működő magyar papok anyagi segítésére és ezt a segélynyújtást csak az Apponyi-féle kongruarendezés óta szüntette be. Ugyancsak támogatja a nemzetiségi vidékeken létesített magyar iskolákat is a „nem magyar, pusztító, elnemzetlenítő és elidegenítő hatású” iskolákkal szemben. Hogy akciójának ez a része milyen eredményekre vezetett, azt nagyon nehéz meghatározni, mert az állami és hatósági támogatások s megállapítások szövevényéből bajos az Emke szerepét kihámozni. A népkönyvtárak alapításánál szintén elmosódnak a határok és majdnem lehetetlen megállapítani, hogy mit végzett az Emke és mit a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa. Az Emke jelentéseiben ez a működés nagy számokkal kapcsolatban szerepel, de ezek a számok nagyon relatív értékűek, majdnem lehetetlenség meghatározni, hogy mit jelent például ez a mondat: „A népkönyvtárak . . . száma ezen ország részben az Emke ajándékaival ma 154-re megy.” Különösen hogyha tekintetbe vesszük, hogy például Szabó Ferenc történelmi munkáiból 50.000 korona értékű (?) könyv került az Emke könyvtáraiba. Ezenkívül a szakminisztériumok is ellátták az Emkét könyvekkel, kiadványokkal, végre a sovén írók is elküldték a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó munkáik megmaradt példányait az Emkének és ezek szintén a népkönyvtárakba kerültek.

Ennél a pontnál ki kell hogy térjünk az Emke kiadványaira is. Az Emke egész külön nemzetiségi zúgirodalom kifejlődését mozdította elő kiadványaival és anyagi támogatásaival. A fajnépről, a fajtársadalomról, szupremáciáról szóló egész földalatti irodalom legklasszikusabb példáit találjuk az Emke kiadványainak sorában. És hogyha ezeket

a kiadványokat csak felületesen is végignézzük, úgy arra a meggyőződésre jutunk, hogy az Emke nem is tekinti magát tisztán közművelődési egyesületnek, hanem egy románellenes társadalmi szervnek, amely kifelé ugyan románbarát jelszavakat is hangoztat — Rákosi Jenő szellemében. Az Emke kiadványaival nem a kultúra terjesztésére törekszik, hanem a nemzetiségi kérdésre veti rá magát. És hogy az Emke „kulturakcióját” mennyire csakis ez a szempont vezérli, annak más téren is lépten-nyomon bizonyítékait adja. Amikor felír a kormányhoz és kéri a nemzetiségi mozgalom megfékezését, amikor ugyan ezen indokból felír az általános választójog és a közigazgatás államosítása ellen, amikor nagyajáni birtokát nem adja bérbe az oda való földéhes lakosoknak kimondottan azért, mert azok románok. Különösen jellemző az Emke szellemére, választójogellenes feladata, melyben a magyarul írni, olvasni és számolni tudást mint erkölcsi cenzust állítja be. Ez a beállítás teljesen megfelel az erdélyi magyar és elmagyarosodott román urak gondolatvilágának. A magyar nyelv nemtudását erkölcsi megbízhatlanságnak, a románságot hazaárulásnak tekintik. E „bűn” ellen küzdenek akkor is, amikor akciót indítanak a névmagyarosítás érdekében és amikor a helyiségnevek magyarosítását sürgetik a kormánynál. Ezen utóbbi buzgalmuknak köszönhető, hogy Erdély egyes románlakta vidékein alig lehet tájékozódni a régi és új nevek tömkelegében. A helyiségnevek túlságosba vitt elkeresztelése ellen végre már a kormány is kénytelen volt* felemelni szavát, de az Emke még ma sem akarja, még ma sem bírja belátni, hogy milyen káros akciójának ez a része is.

Az Emke vezetősége különös előszeretettel állít szobrokat és síremlékeket elhunyt kiválóságainak. Hogy ez a buzgalom mily messzire elmegy, annak kitűnő példája a Miksa Zsuzsanna-síremlék esete. Miksa Zsuzsanna 12.000 koronás alapítványt tett az Emkénél és az Emke 6.000 korona költséggel állított neki síremléket. Természetes, hogy a síremlék leleplezése óriás ünnepek és távszónoklat-versenyek között történt meg. Ez ugyanis a legkényelmesebb pénzköltési mód és a legkitűnőbb szereplési alkalom, amelyet az Emke vezetősége mindig megragad. Meddő, de parádés a gazdag egyesület működése és így csak természetes, hogy előbb-utóbb kiváltja a tagok között is az elégedetlenséget. Dósa Endre alispán kelt ki legelőször a rendszer ellen, bár maga sem tudott rámutatni a baj gyökerére.

És most lássuk, hogy mit végez az anyagilag sokkal gyengébb Astra. Szebeni polgári leányiskolája és internátusa még Romániában és Bukovinában is kitűnő hírnévnek örvend. Az iskolatámogatás helyett a szabadoktatásra helyezi a fősúlyt és bár a Szabadoktatási Tanács ugyancsak nem támogatja, évente közel ezer előadást tartat. Nem ünnepélyes díszszónoklatokat, előadói elmennek a hegyek közötti falukba, a condrás nép közé és annak a nyelvén beszélnek. És nem a „magyar veszedelemről”, hanem gazdasági, ipari, kereskedelmi, egészségügyi, népszerű jogi stb. kérdésekről. A városokban már sorra kerülnek az

* Gróf Tisza István beszéde a képviselőházban. (Az 1913. évi november hó 26-án tartott ülés naplója.)

irodalmi, művészeti és tudományos kérdések is, de ott is nagy súlyt helyeznek a népszerű előadásokra. Az Astra felolvasó-estéin a hallgatóság soraiban egymás mellé kerül az úr és a paraszt, az Astra emberei valósággal keresik a kapcsolatot a néppel. Ez természetes is, mert a hivatalos hatalommal nem bíró román intelligencia reá van szorulva erre a népre, de végeredményében az a fődolog, hogy a kultúrmunka nem lesz meddővé. Az analfabéta-kurzusokat is saját erejükből rendezik, sőt ezen a téren sok mesterséges akadályt kénytelenek leküzdeni.

Nagyjelentőségűek az Astra kiállításai, amelyekkel a nép gazdasági érzékét igyekszik fejleszteni. A különböző vidékek háziipari termékeit hordozzák végig oly helyeken, ahol a háziipar elmaradt fejlettségű. Kiállítások rendezésével hívják fel a földműves-lakosság figyelmét az intenzív gazdálkodásra, a higiénikus berendezések fontosságára közel ötszáz népkönyvtára is ezen irányelvek szem előtt tartásával van berendezve és kapcsolatban állanak a fiókokkal, az agenturákkal. Ezekben a fiókokban fejtik ki a legélénkebb munkálkodást és hogy milyen komolyan veszik a vezető körök köteleységüket, arra nézve jellemző, hogy például dr. Vlad Aurél nagybirtokos, volt országgyűlési képviselő többek között egy alig háromszáz koronás büdzséjű fiók ügyeit a legbuzgóbban maga vezeti. Évente többször is személyesen érintkezik minden egyes taggal és maga irányítja a kicsinyes, sok bíbelődéssel járó akciót.

Nagyon érdekesek és külön tanulmányt érdemelnek az Astra kiadványai. Az Astra évi két koronát fizető tagjainak is tíz népszerűen írt füzetet és egy naptárt küld. A füzetek népszerű szép-irodalmi dolgokat, kertészeti, földművelésügyi, a mindennapi életben fontos jogi kérdéseket ismertetnek. Igaz, hogy az első időben a füzetek között volt néhány olyan is, amely irányzatára nézve az Emke-kiadványokkal egy kategóriába helyezhető, de az Astra emberei hamar rájöttek arra, hogy ez az irányzat legkevésbé sem szolgálja a kitűzött célt és azóta áttértek az igazán közhasznú népszerű kiadványokra. Aurél Cosciuc-nak a földművelésről, V. Dsvadának a szövetkezetekről és N. Josifnak a gyümölcsfatermelésről írt népszerű füzetek valósággal példái egy komoly kultúregyesület kiadványainak. A nemzetiségi kérdés feszegetése ki van kapcsolva a kiadványokból, ezt elvégzi helyettük az Emke. És ezt az akciót minimális, alig számbavehető költséggel végzik, mert az olcsó 10—20 filléres füzeteket a nemtagok is kapkodják, úgy hogy ma már a legelhagyatottabb havasi telep kunyhóiban is ismerik és olvassák az Astra kiadványait.

De az Astra működése nem merül ki ezekben. Tudományos és irodalmi szakosztályai is szép munkát végeznek. Kiadják az egyetlen magyarországi román tudományos folyóiratot, a *Transilvaniát*, elkészítetik és kiadták az *Enciclopedia Romanát*, történeti és etnográfiai Múzeumot létesítettek Nagyszebenben. Sokoldalú tudományos munkálataiból csak néhányat emelhetünk ki. Az Astra irodalmi szakosztálya kezdeményezésére rendezte a bukaresti akadémia a román helyesírás kérdését, sokat foglalkozott az Astra a népies műszavak kérdésével és a helyiségnevekkel. Etnográfiai tanulmányai közül legyen elég annyit

kiemelni, hogy összegyűjtött a nemzeti viseletre vonatkozó adatoktól kezdve a földművelő nép állapotát feltüntető statisztikai adatokig mindent, amihez csak hozzáfért. Röviden: az Emke zászlójára Rákosi jelmondata van felírva: „Aki meghódol, azt szívesen öleljük keblünkre, aki nem, az magától fog elpusztulni.” Az Astrában azok szövetkeztek, akik sem meghódolni, sem pedig elpusztulni nem akarnak. És míg az Emke minden igyekezete kimerül a meddő magyarosítást próbálkozásokban, addig az Astra aktív munkát végez, mert aktív munkára van szüksége.

Végül lássuk a legfiatalabb magyar kultúregyesületet, amely az ifjúság körében akar újoncokat verbuválni az Emke, Fmke, Dke és Emke részére. Az

XII. Országos Magyar Népművelődési Egyesület

az idei nyáron alakult meg a „nemzetiségi izgatók” ellen. Dízelnőke Jankovich Béla kultuszminiszter, tiszteletbeli elnöke Münnich Kálmán munkapárti képviselő, elnöke pedig Rákosi Jenő. A fiatal egyesület egyetemi hallgatókból és középiskolai tanulókból verbuválja tagjait, akik még nincsenek tisztában Rákosival, mint pénzemberrel és gyönyörűséggel hallgatták az alakuló közgyűlésen büszke szavait. „Nem látok vétket abban, ha a tót, a szász, az oláh a maga nyelvéhez, a maga fájához szeretettel ragaszkodik ...” Ezt nagykegyesen megengedi Rákosi és az Omne, „mi csupán azt követeljük, hogy aki jó tót, az legyen jó magyar is és éppen így a román, a szász, a ruthén meg a többi nemzetiségi polgára az országnak”. Gyönyörűséggel hallgatták fejtegetéseit arról is, hogy hiszen ők szeretik a nemzetiségi népet, csak a gaz agitátorok ellen van kifogásuk. „A magyar társadalom — írja az Omne felhívása — évek óta karbatett kezekkel nézi azt a romboló munkát, amelyet a nemzetiségi agitátorok visznek véghez, midőn üres jelszavak leple alatt a magyar állampolgárokból a haza legnagyobb ellenségeit nevelik.” Az Omne ifjai és Rákosi nem hajlandók továbbra is ölbetett kézzel várni, az Omne az „ország minden részében a nép között felolvasásokat tart, és pedig a vegyesajkú vidékeken a magyar irodalom és történelem, esetleg a földművelés köréből vett tárgyokról, a színmagyar vidékeken pedig a nemzetiségi veszedelmet és az az elleni védekezés módjait ismerteti”. Hogy milyennek gondolják Rákosiék a védekezést, azt szintén elmondják az alapszabályok. „Új könyvtárak létesítésére egyelőre nincs szükség”, állítják, hanem „az egyesületnek az ország minden részében lakó tagjai őrszemei lesznek a magyarság érdekeinek s mihelyt valamely gyanús magyarelles mozgalmat észlelnek, azonnal értesítik a központot”, hogy az megtehesse a megfelelő lépéseket. Röviden: a kultuszminiszter úr Rákosival és Münnichhel a tanuló ifjúság körébe viszi be a spiclikedést és a nemzetiségi heccpolitikat, mert ezt tartják a „harminc millió magyar” megteremtésére vezető útnak. Amikor az alakuló közgyűlésen egyesek felszóltak ez ellen, Rákosi elmondotta hitvallását. „Sohasem baj, ha az ember füstöt lát és meghúzza a harangot, mert tűz esetében jó, ha kivonulnak a tűz-

oltók, ám ha nem jelzik a tüzet; egy egész falu, egy egész város, sőt egy egész ország is leéghet.

Igyekezünk ezekből a részletekből összefoglaló képet festeni. Az Amice kortespolitikai célzatokat szolgál, többi társánál a nemzetiségielleni heccpolitika folyik. Besúgják a kormánynak, hogy a tótok olvasóegyletet alakítsanak, veszélyben a haza; hogy a tanfelügyelők nem eléggé szigorúak a tót tanítókkal szemben, hogy a román tanítók egy gyűlésen akarják megbeszélni anyagi helyzetük javítása érdekében teendő lépéseket, hogy a vendek ausztriai szlovén iskolába járnak, hogy a hatóságok még mindig nem eléggé szigorúak a nemzetiségi mozgalmakkal szemben. És ebben a munkában a magyar állam és a magyar társadalom nevében járnak el, ebben a munkában a magyar állam és a magyar társadalom támogatja őket. Bőkezűen. A kultúregyesületek óriási energiákat pazarolnak el és vezetőik talán nem is tudják, nem is képesek belátni, hogy működésük nemcsak meddő, hanem káros is. Egyetlen átmeneti kivételt találok. Az Országos Közművelődési Tanács az első időben igazán szép munkát végzett. Felolvasásai, *Vasárnapi Könyve* és analfabéta kurzusai igazán közművelődési célt szolgáltak és csak az utóbbi időben kezdte meg itt is propagandáját a türelmetlen sovinizmus.

Tekintsük az érem másik oldalát. A nemzetiségi kultúregyesületei romokban hevernek. A rutének Szent Bazil Társaságát feloszlatták és a nép kulturális vezetését az úgynevezett hazafias papokra bízták. Az eredmény: a rutenség teljes pusztulása. Ezt a népet megölte a magyar sovinizmus. A tótok *Matica Slovenská*-ját szintén feloszlatta a kormány, vagyonát megdézsmálta a közigazgatás és az eredmény: a tótok Csehországba mennek anyanyelvű kultúráért. A *Matica Szrpská*-t megnyomorította a kormány sovinsta elnökökkel és az egyesületnél felfordult a rend, vezető szerepét végleg elveszítette. Egyedül az Astra működik szabadon, csak kifelé birkózik a közigazgatással és az Astra eredményesen működik hatását meglátni mindenfele. A vezetőség körül itt is vannak bajok, de a végeredmény komoly munka. Az Astra népkultúrát teremt, leszáll a néphez.

Az Országos Közművelődési Tanács és az Astra adják példáját annak, hogy milyen az eredményes, a hasznos kulturtevékenység. Ismereteket terjesztő, nem politizáló kultúregyesületek, amelyek a nép nyelven terjesztik a kultúrát, pozitív munkát végeznek, de ez a pozitív munka rögtön negatívvá válik, ahogy a nemzetiségi heccpolitika szerephez jut. Hogyha az Országos Közművelődési Tanács régebbi szelleme bevonulna az Emkék-Fmkékbe, hogyha az Astra mellett újraszületnének a Maticák és a Bazil-Társaság, úgy megszűnne a kulturális téren a sorvasztó nemzetiségi heccelődés és megindulna a közös cél, a közművelődés felé irányuló verseny. Csakhogy ehhez elsősorban az volna szükséges, hogy kultúrintézményeink vezetői engedjék át a nemzetiségi politikát a politikusoknak. Elég rosszul irányítják azt azok is.

HATÁRKÉRDÉSEK

Dienes Pál: A kisegítő nemzetközi nyelv problémája.*

A mesterséges világnyelv problémáját óhajtom ma néhány adattal és megfontolással megvilágítani. Ennek a szónak hallatára sokszor elmondott, sokszor megismételt ellenvetések kíséretében a legtöbb embernek ez a másik — nemzetközi — szó jut eszébe: utópia.

Szeretném megmutatni Önöknek a mai előadásban, hogy a nemzetek akadálytalan érintkezését biztosító kisegítőnyelv megalkotásának terve nem utópia, annyira nem az, hogy ez a nyelv hatalmas kollektív munka eredményeként ma már megvan, használatban van és létével igazolja, hogy sem a körülményekhez idomíthatatlan merevséggel, sem a fejlődés szabadságából folyó elváltozások vészé² lyeivel nem lehet megvádolnunk.

A probléma mindenesetre kikerülhetetlen, sőt korunkban elodázhatatlan is. Hogy valóságos szükségletnek felel meg, bizonyítja a megoldási kísérletek száma: már közel száz világnyelvet alkottak a társadalom legkülönbözőbb osztályaiból származó emberek. Másrészt a kérdés aktuális voltát hangsúlyozza a tudományos élet, az ipari és kereskedelmi tevékenység óriási kiterjedtsége, speciális szókészletének terjedelme, főleg pedig minden nemzeti elzárkózáson elhatalmosodó nemzetközi fontossága. Tehát elsősorban a tudós, iparos és a kereskedő, de minden országa határán kívül járatos ember is érzi, hogy kellene az anyanyelv mellé valami indifferens nyelv, amit mindenki hozzátanulna a magáéhoz, valami közös atmoszféra, melyen át minden kultúrember minden kultúremberrel meg tudná magát értetni. Nem a nemzeti nyelveket eltörlő és helyettesítő világnyelvről van tehát szó — ez valóban utópia. Ellenkezőleg, az anyanyelveket a maguk integritásában megmentő, épen közömbössége folytán azok belső fejlődését érintetlenül hagyó és a különböző anyanyelvű egyének és társadalmak érintkezését közvetítő, közös nyelv problémája az, mely, higyjük el, mai kultúránktól elválaszthatatlan.

Bizonyos értelemben nemcsak a mai, hanem minden nagy kultúrában megvolt a közvetítő közös nyelv problémája és megoldása is. Minden nagy egységes civilizációnak volt a maga körére határolt „világ”-nyelve. A kínai rá a legősibb példa. A nagy hindu kultúra világnyelve a szanszkrit, oly nyelv, melyet élő nemzet valószínűleg sohasem beszélt, a ténylegesen beszélt prakrit-nyelvek anyagával és formáival szemben folyton tudományosan, tehát mestersé-

* Szerző előadta a *Társadalomtudományi Társaságnak* 1913. december hó 13. ülésén.

gesen táplált és fentartott perfekt racionális kifejezésforma, az egész kultúrának nyelvi szubsztrátuma. Ma is azon a nyelven tanítanak a hindu fakultásokon, melyeken az upanishadok (szentírás a Kr. e. 1000—600 év körüli időből) es eposzok vannak írva. A szanszkrit közösségből folyó szellemi egység fennáll évezredek óta, dacára hogy 300.000.000-nál több ember él Indiában, különbözőbb nyelveket beszélnek mint Európában, különböző írásjeleket használnak akkora területen vannak elszórva, mint Oroszország híján egész Európa.

A görög kultúrában ezt a centrális helyet foglalja el az attikai hellén nyelv a „barbár” nyelvekkel szemben s a középkorban, főleg az egyház és az egyházi tudományosság befolyása abszolút hatalmú világnyelvvé teszi a latint, melyet minden művelt ember ért és beszél. Mindössze 150—200 éve, hogy Európában többé nincs közös nyelvünk s a nemzetköziség sokoldalú kidomborodásával egyidejűleg arra vagyunk utalva, hogy egymás nyelvét sorra tanuljuk. Ez a kivételes helyzet, ez a rendellenes jelenség s ennek a hiánynak pozitív tünete a kiegészítő világnyelvvel való kísérletezés. Az tehát, hogy egy közömbös nyelven egymást megértsük, nem megvalósíthatlan álom, hanem egy mindig megvolt kedvező állapotnak fenntartására való törekvés.

Mégis egészen más a mi nemzetközi nyelvünk problémája, mint az említett civilizációké- A történelemben szerepelt és letűnt nemzetközi nyelvek fennállásának forrása vagy az volt, hogy győző nép kényszerítette rá a maga nyelvét a legyőzöttekre; így lett a maga körében uralkodó nyelvvé a kínai, a görög s a római birodalom korában a latin; vagy az tartott fenn a centrumban egy bizonyos nyelvet, hogy nagy társadalmakra kiterjeszkedő s abszolút merevségű szervezetek fogadták el és használták: ilyen volt a szanszkrit és a középkori latinság fenntartója. Ugyanilyen központi, állami és nem vallási szerveződés tart fenn egy *hochdeutsch*-ot az egymástól rendkívül különböző német nyelvjárások felett centrális indifferens nyelvül, melyet közönségesen senki sem beszél; ugyanily módon teremt az egyszerveződés az egyesült tartományok nyelvjárásai fölé egységes irodalmi nyelvet (l. Olaszország egyesítése); így integrálódtak végül az állami egység hatása alatt a különböző rokonnyelveket beszélő francia vidékek nyelvjárásai egyetlen irodalmi franciasággá, melynek a mai művelt párisi is csak közelített mását beszél. Az irodalom mégis e centrális nyelven beszél minden országban s a szervezeti összetartás szimptomájául szolgálnak a nyelv-művelő akadémiák, melyeknek egy minden részletében sehol sem Deszelt s a nyelvjárásokat közvetítő nyelv egységén kell örködniök.

Amit a történelemben letűnt civilizációk hatalmi ténynvel vagy vallási szervezéssel, az egyes nemzetek pedig nyelvjárásaik egyesítésében szoros szervezkedéssel valósítottak meg, azt a mai európai kultúrának a különböző nemzetek nyelvével szemben ugyan ezekkel az eszközökkel nem lehet megvalósítani. A történelemből csak azt tanulhatjuk, hogy nemzetközi nyelv, az egyes kultúrák körén belül a különböző nyelvek érintkezését követő kifejezésrendszer lehetséges. Hogy mily eszközökkel fogunk annak meg-

teremtéséhez, vagy mily szempontokkal annak kiválasztásához, azt nem lehet a múlttól eltanulnunk. Mert a mi nemzetköziségünk nem a társadalom szerkezetének merevségén, hanem hajlékonyságán, nem a nemzetek elnyomásán, hanem azoknak hatalmi egyensúlyán alapszik. Vallásos szervezeteink feldaraboltak, a katolicizmus vesztett, Anglia, Amerika, Németország, Oroszország, Balkán igazán nem katolikus tartományok s még a túlnyomóan katolikus lakosságú országokra sem nehezedhetik többé az egyház hatalom annyira, hogy szellemi életüket akár belsőleg akár formáiban döntően irányíthatná. Tehát ma sem vallási, sem társadalmi, sem állami kényszerek nem teremthetnek, sem nem választhatnak világnyelvet. A mi kiségitő nyelvünk csakis ezen a két alapelven nyughatik: 1. kölcsönös egyensúlyon alapuló nemzetköziség és 2. a megújuló viszonyokhoz alkalmazkodó fejlődésképeség.

Nézzük át e két vezetőelv segítségével a javasolt nyelvek közül a legfontosabbakat.

Művelődésünk, melynek igényeihez keressük a kiségitő nyelvet, latin és germán népek vállain nyugszik. Nagyobb tömegben csak a szlávok vesznek még részt benne s bizonyos mértékben japánok és indusok. Ami azonban Japánban és Indiában a mi műveltségünkhöz tartozik, az angol nyelven él és részvételük a kiségitő nyelv szempontjából az angol fajsúlyát növeli. A latin-germán művelődés kiségitő nyelvéről van tehát szó, melynek megalkotásában a szláv elemnek is kell bizonyos fontosságot tulajdonítani.

Első megoldásul kínálkozik valamelyik nagyon elterjedt élő nyelv kiválasztása és egyértelmű elfogadása. A választás csak az angol és a francia között lehetséges, mert a németnek igazában semmi nemzetközi szerepe nincs.

Az angol nyelvet körülbelül 120 millió ember beszéli az összes világrészekben s így aktuális elterjedtségénél fogva alkalmas volna rá, hogy nemzetközi nyelvül választassék. Az angol nyelv elterjedtségének ténye maga tanulságos problémánk szempontjából: lehetséges ugyanis, hogy egymástól a legtávolabb eső nyelvet beszélő nemzetek, hasznossága és szükségessége miatt, megtanuljanak még oly nehezen kiejthető nyelvet is, mint az angol s ezen a nyelven megértsék egymást. Abszolút kiségitő nyelvvé emelése azonban mégsem tanácsos a nemzetköziségnek ellentmondó kiejtésbeli nehézségek miatt (pl. a két *th*, vagy az *r* angol kiejtése s az ebből folyó számos *ö* árnyalat, mit legtöbb európai ember nem tud utánozni.) Szókincese azonban rendkívül nemzetközi, germán és latin tövekben egyképen bővelkedik s látni fogjuk, hogy majd *ö* billenti a latin tövek felé a mesterséges nemzetközi nyelv egyensúlyát.

A franciának majdnem ily erős a nemzetközisége, a kiejthetőségé pedig könnyebb s ha Napoleon megmarad, talán ez a nyelv oldotta volna meg kérdésünket azzal, hogy ténylegesen elterjed mindenütt. Azonban mind az angol, mind a francia s általában bármilyen ideális, de meglevő nyelv nemzetközi elfogadása első alapelvünkbe ütközik: a mai civilizációnak a nemzetek egyensúlyára épített nemzetköziségébe. Bármely élő nyelv elfogadása oly arány-

talánul kedvező helyzetbe hozná a többivel szemben azt a nemzetet, melynek nyelvét e kiváltságos feladatra kiválasztották, hogy ez a többinek mind szellemi, mind pedig anyagi téren, több-kevesebb elnyomatását eredményezné. Ez az elvi nehézség gyakorlati nehézséget is jelent: lehetetlen volna a nagyhatalmakat oly szerződés megkötésére bírni, melyből csak egyikük kerülhetne ki abszolút nyereséggel.

A második alternatíva valamelyik holt nyelvnek elfogadása volna. Történetek próbálkozások a mai görög nyelvvel, de igen kevés volt a sikerük. Természetszerűleg csak a latinról lehet szó. Megkísérelték a klasszikus latinságot kihasználni. A nehézségek itt is rendkívüliek. Azon kezdődnek, hogy nagyon sok modern tárgy és fogalom számára nincs benne szó (gyújtó, dohány, csokoládé, kakaó, kávé, tea, sport, buffet tunnel, csekk stb.). Viszont vannak latin szók mai, de más értelmű használatban, pl. miniszter, protestáns stb., ezeknek a szóknak vagy klasszikus, vagy mai értelmét kellene tehát megváltoztatni. Az új főneveknek deklinációt, az új igéknek konjugációt kell adni s az észszerűség azt parancsolja, hogy a meglévő legegyszerűbb osztályba soroztassanak. Az új szók szaporodásával ez megbillenti a nyelv egyensúlyát s klasszikus voltából a nyelvet kivetkőzteti. Henderson *Phoenix*, „,mely sok kitűnő nyelvész részvételével a klasszikus latin visszaállítására alakult, megbukott s maga Henderson is tudósaival együtt meggyőződött róla, hogy a latin, mint élő nyelv még tudósok között sem lehetséges többé. Példát adunk a *Vox urbis* római újságból, mely klasszikus akar maradni s ily megoldásokra kénytelen, mint postautalvány = *diribitoria chartula*, milliomos = *decies centena millia*? vagy pl. francia közoktatásügyi miniszter = (jó latinsággal) *quoi hodie adolescentibus erudiendis publice in Gallia praeest* és csak rossz latinsággal, minden egyes szó klasszikus értelmének elváltoztatásával írható: *minister instructionis publicae in Francia*. A kettő közt egyetlen szó sem közös. A klasszikus latinság kipróbálásának tehát az az eredménye, hogy a modern élet mondanivalóit vagy csupán nehézkes körülírásokkal lehet kifejezni, vagy fel kell adni a latinság klasszikus tisztaságát.

Ezzel az utóbbi alternatívával próbálkoztak sokan, célul tűzve ki, hogy az orthodoxia mellőzésével bekerüljenek az összes új fogalmakra alkalmazott modern szók s a klasszikus nyelvben is meglévő mai szók modern értelemben használtassanak. A megtanulás nehézségeit kikerülendő nyelvtant is meg kellett egyszerűsíteni s erre *többé-kevésbé radikális* kísérletek történtek. Ezek közül való Fröhlich *Reform latein*-je Peano *latin sine flexione*-je csak a szógyököket akarja megtartani és azoknak összeállításával, sorrendjével szüggerálni az értelmet. Anonak ezen a nyelven írt matematikai könyve teljesen érthető, és ez nem csodálatos, mert a matematikai gondolat mindég a formulákban s azok egymásutánjában van elrejtve s az ezeket összefűző szóknak csak másodrendű a szerepe; csak a formulák egymásutánjában úgyszólván implikált összefüggéseket hangsúlyozzák útbaigazításul. De mihelyt a matematika területéről kevésbé formális megfontolásokra kellett áttérni, a latin sine flexione kénytelen volt igeragozást

felvenni és általában szóviszonyítási szabályokat kidolgozni, melyek lehetőleg egyszerűek, következetesek és mégis kifejezők legyenek. Regnaud, szanszkrit filológus, a latinnal végzett kísérletek tanulságaként egyszerűsítő szabályokat ad a következőkben: 1. A deklinációk eltörlése, a nemek mellőzése mindenütt, ahol fölöslegesek. 2. A legszükségesebbekre szorított konjugáció. 3. Prepozíciók analitikus mondatban. 4. Ugyanazt a grammatikai funkciót teljesítő szók egyforma végződése. 5. Fonetikus írás. 6. Szükséges és adaptált neologizmusok felvétele.

Ezek a változtatások azonban nem módosított klasszikus latint, hanem valójában egy másik nyelvet jelentenek, melynek sem szótövei, sem képzései, sem pedig szófűzés-módjai nem maradnak a régiek. Új nyelv volna ez, és szókincsének zömét az internacionális tövek tennék, kapcsolás-módjait pedig a legegyszerűbb kigondolható mesterséges és fejlődésszerűen alakult szabályok irányítanák. Sok hányattatás után tehát a legnagyobb internacionális szótöveknek mesterséges grammatika segítségével való összeöntése lenne az eredmény. S épen ennek az eredménynek tervszerű létrehozása a mesterséges világnyelv problémája.

E probléma már most pontosan formulázható a következőkben: megszerkesztendő az a végleges nyelv, mely felé irányul úgylis minden kísérlet a mai kultúrélet viszonyai között. Mesterséges nyelv lesz az eredmény, de ez a mesterséges nyelv a mai élet természetes folyománya lesz, a tervszerűség, a csináltság benne úgylis végbemenni hajlandó folyamatnak siettetése, észrevétlenül történő fejlődésnek öntudatosítása. Ezzel megmondtuk azt is, hogy a világnyelv nem lehet sem tetszőleges konstrukció, sem pedig kész elemek merev hajlíthatatlan elfogadása. Ha természetes folyamatot segít gyorsabb létre, akkor adatokat kell elfogadnia, nem lehet tetszőleges, de viszont végleges sem lehet, mert a fejlődés nem áll meg, hogy eredményeit szemlélje.

A feladat tehát konkrét és tudományos: megvizsgálandók és összeszedendők a latin-germán civilizáció nyelveinek nemzetközi elemei, nemcsak a szótövek, hanem a szóképzés és mondatfűzés módjai közül is. Ez megadja a nyersanyagot a munkához, melynek első feladata az alakítandó nyelv számára véglegesen kiválasztani a használandó szótöveket és nyelvtani formákat. E választásnál első alapelvül veendő az internacionális mértéke, melyet az illető szót megértő emberek számával kell arányosnak tekinteni. Ezt követi a kapcsolásmódoknak és szóalkotásoknak, vagyis a grammatika szabályainak a logikai egyszerűség és a hajlíthatóság két vezető elve alapján való megválasztása az élő nyelvekre vonatkozó tapasztalatok kihasználásával. Ez a munka nem lehet egy ember műve és nem is végezhető el rövidesen. A tudományos gondolkodás összes árnyalatának, az emberi tevékenységek minden mondanivalójának szóbeli formulázására műszert alkotni több, mint ami egyetlenegy ember esztől, találékonyságától és körültekintésétől várható. Sőt sok ember egyesített munkájának is hosszas megfontolásokon, kísérleteken kell keresztülmennie, hogy minden ízében

használható s emellett új igényekhez képest fejleszthető kifejező eszközt alkothasson. Az ipari, kereskedelmi közlekedés számtalan viszonylata, a tudományos életnek folyton alakuló eseményei s a nyomukban gondolatmegújulások oly szövevényes, elfinomult kifejező eszközt kívánnak, melyben meglegyen az élő nyelvek használhatósága s együtt legyen vele a természetes fejlődéssel elérhetetlen logikai készség, gyakorlati áttekinthetőség és egyszerűség.

Íme a probléma és kívánalmai. A megoldásra irányuló rendkívül érdekes kollektív munka szigorúan tudományos mederben és a legkomolyabb tudósok közreműködésével tényleg megkezdődött. És a kiegészítő nemzetközi nyelv történetében fordulópont állott be akkor, mikor erre a célra a Délégation pour l'adoption d'une langue auxiliaire internationale (A nemzetközi kiegészítő nyelv bevezetésére kiküldött bizottság) megalakult.

Az 1900. világkiállítás alkalmával Parisban tartott kongresszusok és társulati ülések kiküldötteket választottak és bíztak meg azzal, hogy foglalkozzanak a nemzetközi érintkezésre szolgáló nyelv kérdésével. Az így alakult bizottság 1901. januárjában kibocsátott egy cirkulárét, melyben néhány elvi kérdésben nyilatkozott. Kijelentette benne, hogy sem semmiféle élő nemzetnek nyelvét, sem ma meglévő mesterséges nyelvet csak azért mert megvan, nem részesít előnyben és az alkotandó nyelv meghatározásában egyedül a használhatóság és egyszerűség szempontja lesz irányadó, az a kívánalom, hogy az alkotandó nyelv a legkevesebb eszköz felhasználásával elégítse ki a mindennapi élet, az ipar, a kereskedelem és a tudomány szükségleteit. A kutatás szervezésére vonatkozólag az lett a megállapodás, hogy egyelőre minden jelentkező társaságnak van joga delegálni s e kiküldöttek Comitét választanak, melynek szigorúan megállapított szervezési szabályok szerint kell dolgoznia.

A felhívásnak óriási volt a sikere; a társadalom mindenféle csoportosulásai, vallási, pedagógiai, katonai, orvosi, szociológiai, politikai, béke-egyesületek, ipari iskolák, kereskedelmi kamarák, tudományos társaságok, 189 egyetem a világ minden részéből jelentették érdeklődésüket és részvételi szándékukat. Ez a rendkívül élénk reakció minden elméleti megokolásnál hathatósabban illusztrálta, hogy a kiegészítő nemzetközi nyelvre valóban szükség van, hogy e probléma megoldása korunk legsürgetőbb feladatai közé tartozik.

A munka a meglévő kísérletek, az eddig alakult mesterséges nyelvek átvizsgálásával kezdődött, hogy a meglévő anyag értékes elemei az alkotandó nyelvben érvényesüljenek. Az átvizsgált mesterséges nyelvek legfontosabbjait felsoroljuk.

A *volapük*, Schleyer műve, (1879) főleg az angol nyelv szókincsének és kiejtésbeli egyszerűsítésének alapján készült, azonban tetszőleges töveket és képzésmódokat is elfogadott.

A főnehézség itt az volt, hogy a nyelvet csak közvetlen átadással, élőszóval lehetett megtanítani és erre a célra kurzusokat tartottak erre képesített professzorok. Volt e nyelven 30 újság, 3—400 könyv, 255 csoport, 900 Lehrer, 200 Oberlehrer, 50 okleveles professzor és három kongresszus 1885—87. és 89-ben. Az első kongresszus az

ismeretes fiasóval végződött: a különböző nemzetiségű egyének a kiejtésbeli eltérések miatt nem értették meg egymást. Próbáltak a bajokon segíteni s ennek a munkának lett eredménye az *Idiom Neutral*, mely először igyekezett tekintetbe venni a szótövek megválasztásánál a nemzetköziség elvét.

Nagyobb fontosságú és főleg nagyobb kiterjedésű kísérlet Dr. Zamenhof *Esperanto*-ja, (1887). Orosz- és Németországban eleinte nem tudott terjedni a volapük miatt, Franciaországban és Amerikában azonban gyorsan terjedt, ott Marquis de Beaufront, itt Ostvald tevékenységének hatása alatt. Hívei 1905 óta minden évben kongresszust tartanak. Az elsőnek Boulogne sur Mer-ben 343 tagja volt, a genfinek 631, a harmadiknak Cambury-ben 1315, a negyediknek Drezdában 3 450, az 1912-iki krakkói kongresszuson 800—1000 tag volt jelen, ahol Zamenhof lemondott a további vezetésről s 1913-ban Bernben már csak 841 tag jelent meg. Statisztikailag 25—30.000 egyesületi tagot lehet kimutatni, ezek azonban nem mind beszélnek az esperanto nyelvet. Az esperantót teljesen birtokukban tartó egyének száma körülbelül 2000-re tehető.

E nyelv rendkívüli talentumra valló megalkotottságánál fogva súlyos érvet szolgáltatott a mesterséges világnyelv lehetősége mellett. Tényekkel igazolta, hogy hivatalos tanintézetek és szóbeli tanítás nélkül, tisztán nyelvtanból való megtanulás és olvasásbeli gyakorlás segítségével úgy el lehet sajátítani egy mesterségesen készült nyelvet, hogy a legtávolabb eső kiejtésű nemzetek is megértik rajta egymást s ezzel a komoly, de még hitetlen elemeket is meggyőzte a probléma megoldhatóságáról.

A maga teljes érintettségében azonban ez a nyelv sem volt véglegesen elfogadható, bár a delegációban a vezető esperantisták is ott voltak. Hogy elégtelensége kétségtelen, arra nézve csak annyit jegyzünk meg, hogy már 1894-ben maga Zamenhof dolgozott ki egy reform-tervezetet rendkívüli fontos és használható módosításokkal, de saját hívei leszavazták az újítást és elfogadták a *Fundamente* érintettségének dogmáját. Hogy ez mily abszurdumokra vezet, kiderült azonnal, mihelyt komoly angol-esperanto szótárt kellett a hivatalos esperanto bizottságnak készíteni. Zamenhof ugyanis a *Fundamento*-ban oly homályosan és sokszor tévesen adta meg az esperanto szók angol jelentését, hogy a bizottság azoknak körülbelül egyharmadát kénytelen volt megváltoztatni. A *Fundamento*hoz való dogmatikus ragaszkodás tehát merőben észszerűtlennek mutatkozott, a tanulságot azonban az esperantisták nem vonták le s abszolutizmusukban odáig mennek, hogy még a *Fundamento* sajtó-hibáit sem engedik kijavítani. Ezzel szemben — az újabb hivatalos esperantista szótárak szerint — hárommannyi esperanto szótó van forgalomban, mint amennyit a *Fundamento* megengedne. Teljesen össze-vissza, egyéni önkény szerint vannak választva, úgy hogy sokszor négy szó is van ugyanarra a dologra, még pedig tekintet nélkül a szótövek nemzetköziségére. A főbaj azonban az, hogy a szóképzés megbízhatatlan, logikus rendszere hiányzik s így a tényleges esperanto szókincs valóságos káosz

(Cart fő esperantista nyelvész kifejezése), annyira, hogy a szótár-készítő (Boirac) sok előforduló szóról kénytelen volt beismerni, hogy értelmét nem tudta kifürkészni (pl. aratologio, barblano etc). Mindent összevéve, az esperanto mozgalom egy rendkívüli fontosságú problémának első lehetséges, de még nem végleges megoldása körül kialakult lelkes dilettantizmus, a probléma hőskorának főeseménye volt.

A delegációból 1907 vége felé rendes szavazással választott bizottság végleges vizsgálat alá vette a lefolyt hat esztendei munka eredményét. W. Ostwald, Courtenay és Jespersen nyelvészek, Paundler fizikus, Couturat filozófus, Leau párisi matematikus, Boirac (az esperantista Lingva komitato elnöke) középiskolai főigazgató stb. vettek tevékeny részt a munkában.

A meglevő nyelvek közül egyet sem találtak minden részében elfogadhatónak, azonban a bennük található értékes anyag felhasználásával egy újnak tervezetét dolgozták ki, főleg az *Idiom Neutral*-t és az *Esperanto*-t véve figyelembe. Előbb az esperantisták hivatalos bizottságával karöltve ment volna a végleges átdolgozás, hiszen maga Zamenhof is hangoztatta előbb, hogy hajlandó magát, illetve nyelvét alávetni a nemzetközi bizottság bírálatának, de közben személyes okokból letiltotta híveit a részvételtől. Az új nyelv 1908-ban nagy vonásában mégis készen lett és *Reform Esperanto* helyett *Idonak* nevezték el. A nyelvet előbb szűk körben használatba vették, megindult az Ido nyelven megjelenő *Progreso* (ejtsd: progresszo) folyóirat s a használat közben föllépő problémák folytonosan tökéletesedő megoldásaival javították a nyelvet 1912 ig. Hamarosán lett 200 egyesület és 20 folyóirat, a tudományos érzékkel bíró elemek az esperantisták közül is e tökéletesítő mozgalomhoz szegődtek (pl. Beaufront, Ostwald, a nemzetközi Ido egyesület díszelnöke, F. Schneeberger, az egyesület titkára Lüsslingen-ben, Schweiz, Solothurn), átértvén, hogy egy általános használatra szánt, tehát milliók és milliók érdekeihez alkalmazandó kisegítő nemzetközi nyelv megválasztásánál nem lehet irányadó szempont az a tény, hogy van egy elég jól megszerkesztett, de még sok tökéletlenséggel bíró nemzetközi nyelv, melyet néhány ezer ember már megért és beszél.

Az 1913-dik év elején a lényeges javításokat lezárták, t. i. lassankint elfogytak a fontosabb változtatásokat ajánló javaslatok s az a ma mint rendkívül logikus szerkezetű s emellett a tudományos és gyakorlati használatban igen hajlékony nyelv áll készen arra, hogy a közönségben elterjedjen. Ez nem azt jelenti azonban, hogy az Ido nyelv mostantól fogva befejezettnek és változtathatlannak tekintendő. Az Ido, mint a természetes nyelvek, a megújuló szükségletekkel párhuzamosan fejlődik. De nem tetszőlegesen, hanem tovább is a megalkotásában célszerűnek bizonyult módon. Az Ido továbbképzése nemcsak javítások, hanem új szótövek felvétele is, olyanformán történik, hogy e javasolt változtatást vagy szótövet, megbeszélés végett a Progressóban közzéteszik s félévig vitatják. Ez után foglalkozik vele az Ido akadémia, hol vita után szótöbbséggel — legtöbbször egyhangúlag vagy nagy többséggel — fogadják el vagy vetik el.

Hogy az Esperantot, melynek kétségtelenül igen nagy a nemzetközi értéke, miért nem lehetett változtatás nélkül elfogadni, annak a Delegációban a következő okait adták.

Vannak benne fölösleges nehézségek; öt betűn van circonflex \hat{c} , \hat{g} , \hat{h} , \hat{j} , \hat{s} , ami a nyomtatást, telegrafálást, gépirást stb. egészen céltalanul, csaknem lehetetlenné teszik. Szókincse szűk, mindent képezni akar s emiatt sok ténylegesen meglévő és használható internacionális szóértéket mellőz. Pl. apa = *pattro*, de anya nem *matro*, hanem *patrino*; ágyú — *paŝilego*, szóról-szóra: nagy lövő szárszám; fölösleges körülírás, mikor van egy nemzetközileg ismert szó: *canon*. Az Ido ezt fogadja el és írja: ágyú = *kanono*. Vagy: az Esperantóban *senkulpigi* = (képzése szerint) vétekteleníteni, exkuzálni; erre a fogalomra azonban már megvan a szintén nemzetközileg értett *excuser*, exkuzálni szó; az Ido elfogadja, hogy kimenteni, mentetetni: *exkuzar*. Sokat vét az Esperanto a már meglévő és használatos tudományos nemzetköziség ellen. Nem fogad el olyan internacionális szokat, mint pl. *transformator*; ez Esperantoul *alispecigilo*, azaz más fajtává tevő szárszám. Az Ido itt is a ténylegesen nemzetközi transformator-t fogadja el az összerakott szó helyett.

Az Esperanto szóképzők alapján véve jól vannak megválogatva s az értékesek bele is kerültek az Idoba. Azonban a szóképzés minden szabályának is rendkívüli logikai élességgel kell megállapíttatnia, ha nem akarjuk, hogy többértelműségekre vezessenek. Az Esperanto ezt a veszélyt nem tudta elkerülni. Pl. a *dormi* = aludni igének megfelelő *dormo* főnév természetesen alvást jelent, azaz ugyanazt, mint az igealak, mert hiszen ugyanarra a jelzett dologra vonatkoznak, csak két különböző mondattani szerepet választanak széjjel. Így tehát pl. *krono* = korona; ebből logikusan nem lehet *kroni* = koronázni. Induljunk ki ugyanis a *kroni* igéből és képezzük belőle vissza a főnevet: *krono*. Ennek az igéből képezett főnévnek: *krono* most már koronázás volna az értelme; tehát a *krono* kétértelmű és dekrétumra van szükség. A logikus szóképzés rendszer hiányából eredő hiba állandó az Esperantóban. Más példák a kétértelműsége: *sukro* = cukor; ha ebből *sukrar* = cukrozni; akkor ebből meg visszaképezve *sukro* = cukrozás. Ép így *elektro* jelenthet villamosságot és villamozást. Az Ido ezen a nemzetközileg értett iz szótaggal segít. Ha *krono* = korona, akkor *honizar* — koronázni; a *sukro* = cukor egyértelmű marad, ha cukrozni — *sukrizar*, az *elektro* is egyértelmű, ha villamozni *elektrizar*. Ez a szóképzés megfordíthatóságának, a reverzibilitásnak az elve (Couturat).

A vonatkoztató és határozó szók megállapításánál sem használta ki az Esperanto a ténylegesen meglévő nemzetközi nyelvszokásokat: teljesen mesterséges s így semmikép nem kifejező szótagok táblázata adja az összes kis szavakat. Ezek pedig — az alig előforduló egyszerű tömondatokon kívül — csaknem minden mondatban előjönnek s kötőszerepük folytán igen fontosak a mondat jelezte gondolat megértésénél, s ha önkényesen vannak választva, egészen idegenszerűvé teszik a szöveget.

A delegáció mindezeket a hibákat és elkerülésük lehetséges módjait alapos és hosszas tanulmány tárgyává tette s a maga-készítette

nyelvnek valóságos akadémiaja lett. Mind a szótövek, mind a képzés-módok megválasztásánál első szempontja az illető nyelvelemek ténylegesen meglévő nemzetközi értéke volt. Minden dolog Ido nevéül azt a szót fogadta el, melyet a legnagyobb számú kultúremler megért. (*Yespersen*). Ahol a német és angol ugyanazzal a szóval vagy képzéssel él, ott a germán *gyök* vitte el a pálmát, pl. *vorto* = szó; *letnar* = tanulni; a francia, olasz, spanyol és angol egyetértése más szavaknál a latin tövet juttatta győzelemre; pl. *libro* = könyv (*library*). A latin töveknek gyakran kedvezett az is, hogy a germán nyelvekben is ismertek és használatosak: *centum* (100) szó a germánoknál is használatos, pl. a tizedes-mértékeknél (centiméter etc.) s emiatt az Idonak túlnyomóan latinos színezete lett. Internacionális szótó hiányában általánosan ismert latin és görög tövek is bejutottak, mint *omna* = minden, *mikra* = kicsi stb.

A szókincs nemzetközi értékét jellemzik a következő számok:

a franca megérti	91%-át
az olasz	83%-át
az angol	79%-át
a spanyol	79%-át
a német	61%-át
az orosz	52%-át

Ezek az arányszámok tehát teljesen megfelelnek annak a fentebb kifejezett követelésnek, hogy a nemzetközi nyelv az indogermán művelődés kisegítő nyelve legyen s emellett még bizonyos tér jusson benne szláv elemeknek is.

A képzés-módok és ragok megválasztása is a nemzetköziség elvét követte, amennyire csak lehetett. Az eszperantó *mai* előképző helyett (pl. *dextre* = jobb, *maldextre* = bal, szórói-szóra inkább rosszul jobbra mint igazán balra; az Idoiban *dextre*, *sinistre*) a *des* szótagot fogadták el pl. *desorganisar*, *desagreabla*, *desfacila* (*difficile*).

A magyar -ság, -ségnek megfelelő melléknévből való főnévképzés eszközeül a levés szótövé, az es (a esse-ből) szótagot választották. Összeesik a *sagesse*, *vitesse*, *richesse* stb. képzésével s lett *sajeso*, *richeso*, *belesó*.

A főnévből való melléknévképzésre az -oz szótagot s lett *misterioza*, *kurajoza*, *jeneroza* (generózus).

A grammatikát rendkívüli logikai egyszerűséggel alkotják meg. A szófajokat a végződések különböztetik meg. Minden főnév egyes számban o-val, többesszámban i-vel végződik pl. *imajo* = kép, minden melleknév a-val pl. *bela* = szép, minden határozó-szó e-vel pl. *bone* — jól, minden ige-infinitivus ar-ral pl. *skribar* = írni. A végződések a képzésnél is megmaradnak, mert a képzők a szótó és a jellemző végződés közé kerülnek. Pl. az -ist hivatásjelzővel *dent-o* = fog szóból lesz *dent-ist-o* = fogász; az -al valamire tartozó képzővel *nacion-o* = nemzet szóból lesz *nacion-al-a* — nemzeti, nemzetre tartozó etc. A többesszámba tett főnév o helyett i-vel végződik pl. *libri* = könyvek, de a jelző már nem veszi fel a többesjelet pl. *granda libri* = naay könyvek.

A deklináció a nemre való tekintet nélkül alkalmazandó *la* névelővel történik: *la homo* = az ember, *di la homo* = az emberé, *a la homo* = az embernek, *la homo* — az embert. A tárgyeseteknek csak akkor van jele, ha a szórend nem adja meg világosan az értelmét. Ha a tárgy az igét követi, általános európai nyelvsvizkókás szerint megértjük pl. *Ich sehe das Haus, Je regarde la maison, I see the house, Io riguardo la casa* etc. szórend fölöslegessé teszi a ragot. De vannak esetek, ahol nem fölösleges pl. a könyv, melyet láttam = *la libro quon me vidis* mondatban a *quo* tárgyesetét *n* betű jelzi.

Az igeragozásban személyragok nincsenek, csak idő- és módragok. A személyeket a *me, tu, il (el, ol)* és *ni, vi, li* személyes névmások fejezik ki. Az idő- és módragok az *ar* infinitívus-végződés helyébe kerülnek. Pl. *laborar* = dolgozni, *me laboras* — dolgozom. A jelen időt *as*, a múltat *is*, a jövőt *os*, a föltételes módot *us*, a felszólító módot *ez* fejezi ki. Pl. *me laboris* = dolgoztam, *me laboros* = dolgozni fogok, *me laborus* = dolgoznám, *laborez* = dolgozzál. A jelen és mult participium is az időjelző magánhangzókat használja, pl. *amanta* = szerető, *aminta* = aki szerető volt, *amonta* = aki szerető lesz, továbbá *amata* = szeretett, *amita* = aki szeretett volt, *amota* = aki szeretett lesz. Ezekből összetett idők képezhetők az indogermán nyelvekben szokásos módon. Pl. *esar amata* (röviden: *amesar*) = *geliebt sein* infinitívumból: *me esas amata* vagy *amesas* = *ich bin geliebt*, *me esis amata* vagy *amesis* = *ick bin geliebt worden*, *me esös amata* vagy *amesos* = *ich werde geliebt sein*.*

A szóképzések szabályai a kétértelműség veszélyeinek gondos kikerülésével vannak megállapítva. A reverzibilitás kérdését Couturat tette tanulmány tárgyává. Láttuk, hogy ennek elhanyagolása volt az egyik főakadálya az Eszperantó egyszersmindenkorra való elfogadhatóságának. A szóképzés egyértelmű és logikus volta főforrása bármely mesterséges nyelv hajlékonyságának és fejlődés képességének. Ennek a kettős követelménynek hiánya megszünteti a nyelv idomíthatóságát a folyton megújuló szükségletekhez, melyek a közhasználatban oly gyakran módosulnak, hogy akadémiai megállapításokkal követni őket nem lehet. A szóképzés (és szó-összetétel) szabad használatában rejlik a nyelv fejlődésének és fejlődés-képességének titka s ennek általános lehetőségeit, a megállapított képzések használhatóságát csak a nyelv beszélése és írása közben lehet átlátni. Az Ido nyelv akadémiaja, az egyetlen akadémia, mely nemcsak felügyel nyelvének alakulására, hanem azt alakítja sőt teremti, ezt a módszert választotta. Az első tervezet óta írnak e nyelven tudományos és gyakorlati tárgyakról. Az eközben felmerülő problémák adták a tökéletesítő munka menetét. Az 1913 ik év kezdete óta ezek a tökéletesítések nem jelentékenyebbek, mint azok, melyeknek minden élő nyelv alá van vetve s az Ido ma mint kitűnő nemzetközi munka-eszköz áll a tudomány, az ipar és kereskedelem rendelkezésére. A *Progreso* című folyóirat, mely e nyelv akadémiajának hivatalos lapja az emberi érdeklődések

* Lásd dr. br. Szentkereszty Zsigmond: *Az Ido internacionális nyelv nyelvtana és szótárai*. Budapest, 1913. Toldy. 1 kór.

minden köréből hoz mind ismeretterjesztő, mind tudományos értékű cikkeket s azoknak, akik csak anyanyelvüket értik, a legrövidebb úton elérhető forrása nemzetközi érdekű események közvetlen szemlélésének. Hogy csak egy a tudományos érdeklődésű egyénekhez szóló cikket idézzek: *Colding*-nak, ki Robert Mayer előtt átlátta, sőt be is bizonyította kísérletileg és egy kis dán akadémián el is temette az energia-megmaradás elvét bizonyítékaival együtt, hozzáférhetetlen főmunkája az eredeti szövegen kívül csakis a *Progreso* múlt augusztusi számában Ido fordításban olvasható.

Az Ido nyelv alkotásának módja elárulja, hogy ez a nyelv megfelel legelől kitűzött két alapelvünknek: szókincsének és képzésmódjainak nemzetköziségével az elsőnek és fejlődési szabadságával, de e fejlődés fegyelmezettségével, szerveztségével a másodiknak. Ezenkívül sorra feltalálhatók benne azoknak a követelményeknek megvalósításai, melyeket Regnaud a latin nyelv módosítására felsorolt. Az Ido tehát az a nemzetközi nyelv, mely felé minden ilyen nyelvet alkotó kísérlet bárhonnan kiindulva úgyis tartana, ha azoknak az alapelveknek tekintetbevételével alakulna, melyeket mai művelődésunktől elválaszthatatlanoknak láttunk.

Egy szót végül az Ido művészi aspirációiról; csak annyit, hogy nincsenek. Az Ido csupán a tudományosságnak s a nemzetközi forgalomnak kíván használható munka-eszköze lenni. A szépirodalomnak egyelőre nem lehet eszköze; a művészet ugyanis a nyelvnek éppen azokból a kvalitásaiból él, melyeket mesterséges összeállítással meg nem lehet adni neki; a művészet a nyelv múltjából él, a használat ezer árnyalatából eredő reminiscenciák, az e reminiscenciák miatt lehetséges művészi szabadságok az ő erőforrásai. Az Idora (vagy akármilyen nemzetközi nyelvre) lefordított költemény szépsége szétporlanék, mert szavai, mondatai mögött nem lüktetne egy élő nyelv egész múltja s e múltat folytató és homályba borító teremtő eredetiségnek nem volna alapszíne, melyre rajzolódjék. Az élő nyelv egységes életének helyebe azok a kölcsönvett életszemek kerülnének, melyek az Idóban az international tövekhez tapadnak s amelyeknek nem sikerülhet azonnal egységes életté olvadni. Ez az összeadogatott élettőke elég lehet neki ahhoz, hogy az ész és gyakorlatiság problémái között sikeresen éljen és segítsen, de nem lehet elég arra, hogy a tiszta észből gyakorlattól egészen külön álló forrású művészet eszközévé váljék.

A tudománynak és az áruforgalomnak igényei azonban maguk is elég súlyosak arra, hogy az első valóban megoldásnak tekinthető nemzetközi nyelvet elterjesszék. Az Idonak éppen emiatt nem lesz szüksége semmiféle erőszakos propagandára. Reális szükségletnek volt a terméke, s annak a szükségletnek a legteljesebb mértékben megfelel. El fog tehát terjedni, mint minden olcsó az igényeket igazán kielégítő, bevégzett tökéletességű műszer elterjed, mely az embereknek anyagi érdeket biztosít.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Balkányi Béla: Szocializmus és mezőgazdaság

A modern szocializmus az ipari munkáságnak, a városi proletariátusnak mozgalma helyzetének javítására. Nem változtat ezen a meghatározáson, nem változtathat a mozgalom lényegén az a körülmény, hogy a modern szocializmus zászlóvivői és tudományos rendszerbe foglalói közt nagyszámmal voltak azok, akik maguk személyükben nem tartoztak az ipari munkás osztályhoz. A tömeg, amelyből a szocializmus csapatait kiegészítette, amelynek nevében a szocialisták lépésről-lépésre szerepet és befolyást nyertek a modern államok törvényhozásában, — a vagyontalan, szabad ipari munkások tömege volt. A kapitalista fejlődés két irányban segítette elő az ipari munkásság szám és súlybeli gyarapodását. Az egyik az ipar szédületes fejlődése az őstermelés rovására. A régi osztatlan patriárhialis mezőgazdasági üzemből egyre újabb és újabb ipari foglalkozások váltak ki, a régi és új ipari foglalkozások egységes, nagy ipari üzemekbe koncentráálódtak, amelyeknek munkássága egyre nagyobb hányadát képezi az ország lakosságának. A másik az egész közgazdaság bekapcsolódása a kapitalista termelési rendszerbe, melynek következménye, hogy bármely részén érje támadás a kapitalista termelést, ezt rövid idő múlva az egész szervezetnek meg kell éreznie. Az ipari munkásságnak gazdasági harci eszközökkel és a politikai tömegmozgalom fegyvereivel sikerül lépésről-lépésre befolyást szerezni magának az államhatalom irányítására. Az ipari munkásság nagy tömegei nélkül Marx és Lassalle, Liebknecht és Bebel ép oly naiv álmódók maradtak volna, mint Weitling, a szegény szabósegéd, a múlt század első felében.

Ennek a mozgalomnak azonban diadalmas előnyomulásában elébb-utóbb egy nagy hatalom állja az útját. Ez az ország földművelő, paraszt lakosságának az ellenállása. A parasztság a mezőgazdasági jellegű országokban a többséget teszi az ország lakosságának (bár befolyása rendszerint számarányának mögötte marad), az ipari országokban pedig azáltal képes erősebb pozíciót elfoglalni (Anglia és Németország), mert a szemben álló radikális és konzervatív pártok közt középpolyt foglal el és ő döntheti el a pártok arányát. Mindaddig, amíg a szocializmus a parasztság erejével találja magát szemben, addig visszapattan minden támadás a kapitalista és konzervatív várfalról. Ha a szocializmus egyetemes mozgalom akar lenni, ha nem elégszik meg vele, hogy pillanatnyi taktikai szövetekezések útján morzsányi előnyöket tudjon szerezni az ipari munkásság számára,

akkor foglalkoznia kell a mezőgazdasági kérdéssel és kutatnia, hogy a szocializmus eszméiből mi az, amit mezőgazdasági terén megvalósíthat és amivel a mezőgazdasági a kosság nagy tömegeinek a támogatását megnyerheti, vagy legalább ellenállást képes leküzdeni.

A különböző országok szocialista pártjainál mindig megvolt az egyetértés, hogy a mezőgazdasági kérdéssel foglalkozni kell. Nagy irodalma van szocialista oldalról a szocializmus és mezőgazdaság viszonyának. Alig van vezető szerepet vivő egyén a pártban akinek nem volna meg nézete ebben a kérdésben. Ezek a felfogások azonban sajtóságosképen leginkább más szocialistáknak felfogásai ellen irányulnak. A párt legkitűnőbb emberei teljes agresszivitással fordulnak más szintén a párthoz tartozóknak felfogása ellen. Ez a belső egyenetlenség magyarázza meg, hogy a szocializmus eszméi a mezőgazdasági népesség körében csak nehezen tudnak tért hódítani.

Döntő jelentőséget tulajdonítanak még ma is sokan a szocializmus és a mezőgazdaság viszonyában az üzemi kérdésnek. Kisüzem, vagy nagyüzem lesz-e a jövő uralkodó mezőgazdasági üzem formája, beigazolható-e az üzemi koncentráció a mezőgazdaságban, ha igen, akkor csakugyan halálra van-e ítélve a kigazda osztály, amelynek megmentéséért egy lépést sem érdemes tenni? Vagy ellenkezőleg helyt állók-e azok a nagyon is optimista következtetések, amelyeket Oppenheimer egyes telepítéseknek kedvező és termést fokozó hatásából vont le? Igaz-e az, hogy egy nagyarányú telepítési akció által a földtulajdonosok monopóliuma megszűnik, az élelmiszerek előállítása sokkal olcsóbb lesz, és óriási tömeg új munkaalkalom megnyílása folytán az ipari munkabérek is emelkedni fognak?

Ezek a kérdések az utóbbi években legalább annyiban tisztázódtak, hogy sem a népességi, sem a birtokstatisztikai felvételek nem nyújtanak támpontokat egy nagyarányú eltolódás számára, akár az egyik, akár a másik irányban. Tisztázva lett annyi — amit szintén haladásnak kell tekinteni — hogy a mezőgazdasági üzem átalakulása történhetik mind a két irányban a nagyobb produktivitás felé.

Kisüzemek alakultak át nagyüzemekké, amikor nyomorúságos viszonyok közt levő kigazdák ott hagyták birtokukat, hogy a városban, vagy a tengeren túl új egzisztenciát kezdjenek; a gabonaexportáló nagygazdaságok kialakulása összeesik a városi proletárság kiképződésével, a városok gyarapodásával, nagy vasútépítésekkel, vízszabályozásokkal, amelyek a kigazda családtagjainak kedvezőbb megélhetést adhatnak, mint az egészen primitív mezőgazdaság.

Az industrializálódás azonban természetes korlátot is állít szembe a kisüzemek felbomlásával. Nagy kereslet támad mezőgazdasági termények iránt, különösen az állati termékek fogyasztása emelkedik, amelyeket a kigazda szorgalmával és figyelmével kevesebb költség árán tud előállítani, mint a nagy-

gazda, aki fizetett alkalmazottakra szorul; a munkáskéz megdrágulása szintén versenyképesebbé teszi a maga és családja munkaerejével dolgozó kiscgazdát a nagygazdával szemben, a gépipar olyan eszközöket tud előállítani, amelyeket a kiscgazdák is használhatnak. Szövetkezés útján még a nagyobb gépek (gőzke, gőzcséplő, őrlő, szecska vágó, stb. gépek) előnyét és nagyban való bevásárlás és értékesítés lehetőségét is élvezhetik a kiscgazdák. A gazdasági ismeretek sem maradnak a nagy birtokosok üzleti titkai, hanem a kiscgazdák fiai számára is megszerezhetőek lesznek. Ezek a körülmények együttesen ismét a kisüzem felé irányíthatják a fejlődést, amint azt a huszadik század első és második évtizedében egész Európában megfigyelhetjük.

Egyik irányban való eltolódás sem alapul azonban olyan határozott fölányén egyik vagy másik üzemformának, hogy annak az elterjedését általánossá tenné. Az ipari koncentráció eszméjének bevitele a mezőgazdasági teóriába, amint azt a szocialista párt orthodoxabb, marxista csoportja ma is kívánja, az utolsó évtizedek gazdasági fejlődésében nem nyer megerősítést.

Ellenben kétségtelenül megállapítható a földbirtok növekvő eladósodottsága és a gazdának mindinkább függő helyzete a banktól, a kereskedőtől és a gyárostól, akik ismét magasabb kapitalista hatalom exponensei; így a földbirtok üzemi koncentráció nélkül is mindjobban belekapcsolódik azoknak az érdekszálaknak a szövedékébe, amelyek az egész termelést a legnagyobb tőkeasszociációk hatalmi érdekkörébe vonják.

Annak a belátása, hogy a kapitalizálódás folyamata végbe megy a mezőgazdaság körében is, de megnyilvánulása és hatása más mint az iparban, szükségessé teszi, hogy a mezőgazdasági népesség egymás mellé és egymás fölébe helyezett néprétegeinek osztályhelyzetét nem az ipari evolúció törvényei szerint vizsgáljuk, hanem a mezőgazdaság benső átalakulása szerint. Az üzemi koncentráció kérdése, amelyet az ipari fejlődés analógiájára igyekeztek a mezőgazdaságra alkalmazni, teoretikus vitáknál többet alig eredményezett. Ellenben, ha egy másik szocialista eszmekörből indulunk ki és az osztályérdeken alapuló társadalmi tagozódást keressük a mezőgazdaságban, akkor rá fogunk jönni, hogy az ipari proletariátus találhat fegyvertársakat a mezőgazdasági népesség több széles rétegénél anélkül, hogy egy, az ipari világból importált teóriának igyekeznie a mezőgazdasági lakosság körében mesterségesen híveket szerezni.

Az a lakosság, amelyik a huszadik század elején, tehát $\frac{1}{2}$ —1 századdal a jobbágyfelszabadítás után az európai kulturállamokban földműveléssel foglalkozik, egyáltalában nem egy egységes népréteg, amelynek anyagi érdekei, politikai eszméi és törekvései azonosak lehetnének. Ennek a népességnek csak egy aránylag kis része az, amelyik ügyességével, tudásával, nagy politikai és társadalmi súlyával képes volt saját érdekeit az egész mezőgazdasági lakosság érdekei gyanánt feltüntetni.

Az agrárpolitikai irodalom még ma sem akar tudni róla, hogy a mezőgazdasági lakosság nem egy egységes fogalom, még ma is „azokat az intézkedéseket vizsgálja, amelyekkel az állam a mezőgazdaság és a mezőgazdasági lakosság érdekeit előmozdíthatja” (Buchenberger meghatározása), nem gondolva meg, hogy a mezőgazdasági lakosság érdekei egyáltalában nem azonosak, tehát egy és ugyanazon intézkedés nem mozdíthatja elő az egész mezőgazdasági lakosság érdekeit.

„A föld érdeke mindig ugyanaz, akár egy negyedtelkes gazdáé, akár a tizezerholdas latifundium uráé.” A koalíciós korszak földművelési államtitkárjának mondásában az az érdekes, hogy tényleg megcáfolhatatlan igazság. A föld érdeke tényleg mindig ugyanaz, csak a földtulajdonosának és megművelőjének az érdeke különböző. Minthogy azonban minket egyáltalában nem a földnek, a termőtalajnak az érdekei foglalkoztatnak, hanem a rajta élő és abból megélni akaró emberek érdeke, vizsgáljuk, hogy az agráriusok által egységesnek feltüntetett mezőgazdasági lakosságban micsoda rétegződések vannak.

A mezőgazdasági termelés tényezői a közgazdasági tudomány megállapításai szerint: a természet (földjáradék, a földnek tulajdonából eredő monopolszerű és külömbözeti járadék), a tőkekamat (a mezőgazdasági üzembe fektetett tőkék használatának ellenértéke), a munkadíj, amely ismét az igazgatási és a tényleges kézimunkának az egyenértéke és végül a vállalkozói nyereség, ami egyrészt a kockázat egyenértéke, másrészt magasabb munkadíj és végül bizonyos jutalom a vállalkozással járó kockázatért. A magunk részéről még egy tényezőt kívánunk az ismert termelési tényezők mellé felállítani. Ez az összeségnek a részvétele a mezőgazdasági termelés munkájában, a jogbiztonság megvalósítása, közlekedési eszközök létesítése és talajjavítás alakjában- Ezen közreműködésért a társadalmat, illetve az államot megfelelő részesedés, a földadó illeti meg.

Az egyes társadalmi rétegeket aszerint vizsgáljuk, hogy a felsorolt tényezők közül főképen melyik termelési tényezővel vesz részt a föld megmunkálásában.

A valóságban kevés foglalkozási csoport az, amelyik pusztán egy tényezővel vesz részt a termelésben. Ilyen a földbirtokos, aki birtokát bérbe adja, bár a birtokkal együtt több kevesebb tőkebefektetést is ad át a bérlőnek, úgy hogy a tiszta földjáradékon kívül még bizonyos tőkekamat is illeti meg. A bérlő tőkájével, igazgatási tevékenységével, a kisebb bérlő még kézimunkájával is részt vesz a termelésben, ezenkívül pedig még vállalkozói nyereség is megilleti. A magában dolgozó, földjét teljesen maga és családja erejével megmunkáló kiscgazdának a a jövedelme az előbbieken kívül még a földjáradékot is magában foglalja, tehát mind az ötféle termelési tényezőből alakul. A mezőgazdasági munkásnak és a gazdasági cselédnek egyedül a kezemunkája az, mezőgazdasági termelésben részt vesz. Végül az összeség, az egész társadalom érdekelve van a földadó

nagyságánál, ettől függ többek közt az is, hogy az állam szociális feladatai közül mennyit tud megvalósítani.

Az egyes termelési tényezők között legélesebb az ellentét földjáraadék és tőkekamat között egyrésztől, az összes többi termelési tényezők között másrésztől. A mezőgazdaságba befektetett tőkének (talajjavítások, ültetvények, épületek stb.) egy sajátosságos átalakulás folytán, teljesen hasonló szerepe van, mint a földjáraadéknak és ezért az angol közgazdasági tudomány a mezőgazdasági befektetésekből eredő jövedelmet is járaadékszerű jövedelemnek, kvázi-rentének nevezi. Mind a kétféle járaadék nagysága attól függ, hogy az egész föld hozadékából mennyi az, ami az egyéb tényezők kielégítése után fenmarad. Emelkedhetik tehát a termések nagyobbodásával és azoknak magasabb értékével, de emelkedhetik a munkabér és a földadó csökkenése által is. Minthogy a nagyobb termésekkel azonban rendszerint több anyag és munkabér kiadás is jár, ezért a földjáraadék élvezőinek legfőbb törekvése: a termények magasabb árú értékesítése, az alacsonyabb munkabér és a kisebb földadó. Ezzel szemben mindazoknak az osztályoknak, amelyek leginkább munkájukkal vesznek részt a termelésben: érdekük a magasabb munkabér, a föld terményeinek alacsonyabb ára (minthogy ők maguk is fogyasztók) és végül a nagyobb földadó, ami a nagyobb arányú szociális politika anyagi lehetőségét nyújthatja.

A magyar mezőgazdasági keresőnek mintegy 6 milliónyi csoportjában (1900-as foglalkozási statisztika) mintegy 1,5 millió a mezőgazdasági munkás és félmillió a gazdasági cseléd. Ezek a teljesen birtoktalanok. Őket csak a munkatényező értékesítésében beálló változások érdekelhetik. Mintegy félmillió a kisbirtokos-napszámos, akiknek a birtoka nem elegendő ahhoz, hogy egész munkaerejüket lekösse és annak jövedelméből egész családjukat eltartsák, hanem ezenkívül napszámkeresetre vannak utalva. Az 1,300.000 egyén közt, akik a statisztikában, mint 100 k.-holdon aluli kisbirtokosok és bérlők szerepelnek, legalább a fele olyan, akik túlnyomó részben saját munkakeresetükből élnek. A 2,1 millió segítő családtag osztályhelyzetét illetőleg meglehetősen bizonytalanságban vagyunk. A kisbirtokos és a törpebirtokos-napszámos családtagjai minden bizonnyal nemcsak saját családjuknak segítenek, hanem napszámunkára is mennek, ha odahaza munkát nem találnak. Úgy hogy ennek a számnak is legalább $\frac{3}{3}$ -a, 14 millió tekinthető olyannak, aki teljesen munkakeresetéből él. Így a 6 milliónyi mezőgazdasági kereső népesség $\frac{3}{4}$ -e, 4 és $\frac{1}{2}$ millió, föltétlenül munkájával vesz részt túlnyomó részben a termelésben.

Minden gazdaságpolitikai intézkedés, amelyik a mezőgazdasági munkabérek emelését célozza, minden reform, amelyik a munkásokra nézve jobb munkaviszonyokat, több pihenési időt, a munkaalkalmak egyenletesebb eloszlását eredményezi, amelyik betegség, baleset, aggkor, rokkantság és munkanélküliség eseteire szolgáló segílyt szerez, amelyik a munkások szakszerű

Nevelése által hozzájárul a munka belső értékének a növeléséhez, ennek az egész nagy rétegnek a hasznára válik. A földbirtokost, azt a legfeljebb másfélmillióra tehető foglalkozási osztályt, amelyik legnagyobb mértékben a földjáradék alakulásánál van érdekelve, mindez nem érdekli, sőt nagyrészen érdeke ellen van. Ellenben a földadó, ami a földesbirtokosnak fáj egyedül egyáltalában nem érinti a bérlőt, a munkást és a gazdasági cselédet. Itt van tehát a nagy elválasztó, ami a mezőgazdasági népességnek látszólag egyenes falanxjait két nagy csoportra bontja, melyek közül az egyik a munka értékesítésénél, a másik a földbirtok és a tőke legmagasabb járadékszerű hozadéknál van érdekelve. Az első a szélesebb és a munkakeresetre utalt „nagy néprétegnek fontos érdeke: az állam és a községek birtokában levő ingatlanok teljes kihasználása, míg a közbirtokoknak a közép- és nagybirtokosok érdekében való parlagon hevertetése, őrjási közlegelők fentartása érdekeit mélyen sérti. Legfőbb érdeke egy nagyszabású állami vagy társadalmi gazdaságpolitika, amelyik a szabadon álló és alkalmazást kereső munkaerőt folyamszabályozásoknál, útépitéseknél, öntözéseknél leköti és az ilymódon előálló föld értékemelkedést az állam javára biztosítja.

Mindezzel az érdekellentéttel szemben alig lehet helyt álló az az érvelés, amelylyel agrárius vezérek a mezőgazdasági lakosság érdekeinek összhangzatosságát igyekeznek bizonyítani. Nem állhat meg az az érvelésük, hogy gazdáknak és munkásoknak egyaránt közös érdeke volna, hogy a mezőgazdasági termények magasabb vámvédelemben részesüljenek, és pedig 1. azért, mert a törpebirtokos, sőt a mezei munkás is termelő, amennyiben konvenció és részes földön szemes terményeket állít elő, sertést, baromfit tenyészt, 2. azért, mert, ha a termények ára magasabb a mezőgazdaság intenzívebben üzhető és így több munkás találhat foglalkozást.

Ad 1. Optikai csalódás az, hogy a törpebirtokos földjének, vagy a cseléd konvenció föld terményeinek magasabb értékesítése, tehát a föld nagyobb hozadéka a törpebirtokos és a gazdasági cselédnek hasznára volna. Ezeket a terményeket ő maga fogyasztja el, tehát a törpebirtokosra nézve legfeljebb közömbös és nem ártalmas az élelmiszerek megdrágulása, ellenben a cselédre nézve a magasabb terményárak egyenesen károsak, mert a konvenció föld nagyobb forgalmi értékét a munkaadó a bérfizetésnél tekintetbe veszi és kisebb készpénzfizetést ad. A részes aratónak sincs haszna a gabona magasabb árából, mert az arató-rész sohasem elég az egész esztendei élelméhez. Sőt ellenkezőleg, minél nagyobb a termény ára, annál nagyobb mértékben alkalmaznak részes munkások helyett aratógépeket. A részes földnél a megosztási kulcsot a földtulajdonos mindig a termények árához képest állapítja meg, itt sem járhat munkásra nézve semmi haszonnal a termények magasabb ára. állati termékek magasabb árát — még ha tudna is eladni

belőlük a munkás — teljes mértékben ellensúlyozza a pénzen, vagy munkája árán vásárolt takarmány magasabb ára.

Ad 2. A vámvédelemnek lehet valami hatása a földművelés intenzitására, de ezt a munkásnak az élelmiszerek magasabb árában túldrágán kell megfizetni. Az államnak nagy közművek létesítése, vízszabályozások, öntözések, közbirtokok megjavítása által módjában van más módon gondoskodni róla hatékonyabban, hogy a mezei munkásság több foglalkozáshoz jusson, mint a túl magas vámvédelemmel.

A mezőgazdasági munkásságot, törpebirtokos és kisbérelő osztályt tehát éles érdekellentétek választják el a nagyobb birtokos osztálytól. Ez az elválasztó határvonal nem épen a szolgálati viszonyban van, nem munkás és munkaadó áll szükségképpen szemben egymással, hanem a főképpen munkakeresetből élők állanak szemben azokkal, akiknek bevételeinél a földjáradék nyomul előtérbe. Az ellentét különösen a mezőgazdasági szociálpolitika terén, az adózásnál, a vámpolitikában és azon állami intézkedéseknél mutatkozik, amelyekkel a munkanélküliség csökkenthető és a munkaerő jobb értékesítése érhető el. Mind ez az ellentét arra az alapokra vezethető vissza, hogy az egyik foglalkozási csoportnak a munkaerő legjobb értékesítése, a másik csoportnak a legmagasabb földjáradék az érdeke. Egyiknek a munkaidő, munka-jogviszony szabályozása, törvényes munkásvédelem, munkásbiztosítás az érdeke; a másiknak mindez csak annyiban, amennyiben általa a termelés produktivitása is emelkedik. Egyiknek a fogyasztási adók, monopóliumok és élelmiszervámok teszik súlyossá a helyzetét, a másiknak mindez nem fáj, csak a földadó. A nagy mezőgazdasági beruházások számára — ez az a pont, amelynek fontosságát szocialista szempontból egyáltalában nem hangsúlyozták eléggé — kellő fedezetet nyújthat a földértékemelkedés és a nagyobb jövedelem alapján kivetett magasabb földadó. Ezek a beruházások nemcsak a mezőgazdasági termelést tehetik hatékonyabbá, gondoljunk csak a lombardiai nagyszerű öntözésekre vagy a Nílus deltájának szabályozására és nemcsak tömérdek munkaalkalmat teremtenek, aminek természetes következménye a munkabér emelkedése, hanem további jelentőségük, hogy az állam az összesség munkája árán mind nagyobb tulajdon részt, mintegy felső tulajdonjogot (*Obereigentum*-ot) szerezhet magának a magánkézben levő birtokokból.

Az osztályellentétek szembeállításával előbbre jutottunk, mint hogyha pusztán statisztikai alapon igyekeznénk a múltból következtetni, hogy mi lesz a mezőgazdaság jövő fejlődésének az iránya. A mezőgazdasági kérdésnél az ipari proletariátus pártja nem szorítkozhatik pusztán a csendes szemléli szerepére. Fontos érdeke az ipari munkásságnak és így minden ország szocialista-pártjának, hogy osztályöntudatot ébresszen a mezőgazdasági lakosságnak főképpen munkakeresetből élő rétegeinél. Ehhez pedig nem szükséges egyéb, mint az osztályellentéteknek

a szembeállítás, amelyek a mezőgazdaság látszólagos harmóniája mögött éles körvonalakban bontakoznak ki és egy olyan programnak a kitűzése, amelyik a főképpen mezőgazdasági munkakeresetből élőknek az érdekét a földjáradék élvezőinek az érdekével szembeállítja.

Ennek az új szocialista agrárprogramnak a gyökereit feltalálhattuk az olasz szocialista földmunkások gyakorlati akciójánál, akik a munkaszövetkezetek és földbérelő-szövetkezetek útján igyekeznek munkaerejüket jobban értékesíteni. A közmunkák szaporítása is az olasz szocialista-pártoknak egyik gyakorlati programja. Megtaláljuk ennek az új programnak egyes gyökereit az angol liberális földreformban, amelyik minimális munkabért kíván biztosítani a mezei munkásnak és védelmet a bérlőnek a földesúr önkénykedésével szemben. Megtaláljuk a gyökereit a német és az angol szociálpolitikában is, amelyik nemcsak az ipari hanem a mezőgazdasági munkást is részesíti a kötelező biztosítás előnyeiben.

Egyik gyakori érv volt a szocializmussal szemben, hogy hogyan tudna érte lelkesedni a kisgazda, akinek el akarja rabolni az öt hold földjét, hogyan tudna lelkesedni érte a mezőgazdasági munkás, aki maga is kisgazda-családból származik, érzésben, gondolkodásban a kisbirtokos- (törpebirtokos)-osztályhoz tartozónak tekinti magát és nincs egyéb törekvése, mint hogy idővel ismét „maga gazdája legyen”. Az a szocializmus azonban, amelynek agrárprogramja most van kialakulóban, ezt egyáltalában nem akarja. A modern szocializmus egyáltalában nem akarja, nem akarhatja elvenni a kisgazdának az öt hold földjét, nem akar egyebet, mint az emberi munkának mind jobb értékesítését tenni lehetővé. A kötelező munkásbiztosítás (aggkor és rokkantsági-biztosítás) egy nagyszerű tőkeképző faktor, amellyel csak Magyarországon évente 2-300 millió korona volna tőkésíthető. Ha a munkásbiztosítás által felszaporodó óriási tőkét az állam jövedelmező talajjavításokba, öntöző- és vízművekbe fekteti, és a földbirtokosokat kényszeríti, hogy az ilymódon előálló földjáradékszaporulatot az államkincstárba fizessék, akkor már néhány évtized alatt az összesség munkája által az összesség tulajdonává válik a földjáradéknak túlnyomó része anélkül, hogy a kisbirtokost, akár a nagybirtokost bárki erőszakos eszközzel fosztaná meg birtokától.

Akik a szocializmust nem tekintik többé a jövő álmának, melyik valamikor nagyszerű ünnepélyességgel fog bevonulni a földre, hanem egy pozitív alkotó erőnek, amely már ma is létező hatalom és már ma is irányítja a társadalom fejlődését, azok nem fognak csodálkozni rajta, hogy a szocializmusra mezőgazdasági téren olyan feladatok is várnak, amelyek közvetlenül éreztetik hatásukat a mezőgazdaság átalakulásánál. A munkásbiztosítás megvalósítása, kapcsolatban a nagy beruházási munkálatokkal, azt a nagy lendületet adhatják mezőgazdaságnak és iparnak, amelyre most legnagyobb mértékben van szüksége.

Nem áll az, hogy a munkás keresete oly kicsiny, hogy a reá eső biztosítási díjakra sem telik. Ezek az új beruházások annyi munkaalkalmat nyújthatnak, hogy a jövedelemtöbblet bőségesen fedezi a biztosítási-díjakat. Ha ötmillió hold csatornázása és öntözési berendezése a magyar alföldön kétmilliárd koronát nyel el, akkor ez nem már meglévő tőkének az immobilizálását jelenti, hanem azt, hogy a magyar alföldi munkásság ki nem használt késő őszi és kora tavaszi munkaidejében húsz vagy huszonöt esztendő alatt egy olyan nagyszerű munkát hajthat végre, amelyik ötmillió hold termőföldnek az értékét megsokszorozza és saját jövője biztosítására két milliárdnyi alapot teremt.

Szocializmus és tőkeakkumuláció nem állanak föltétlenül ellentétben egymással. Egy valódi szociális agrárprogram nem fog beletörödni abba, hogy a mai állapot fentartassék, amikor november végétől március elejéig négy és félmillió kiscgazda, segítő családtag és gazdasági munkás alussza Magyarországon téli álmát, hanem célul fogja kitűzni, hogy a munka nélkül eltöltött napok helyett egy nagyszerű alkotó munkában teremtsen a mezőgazdasági lakosság dolgozó osztálya új értékeket saját jövője biztosítására.

Paul Kammerer: Alfred Russel Wallace

1822—1913.

„Minden nemzedék csak egyszer hoz létre egy Wallacet, aki úgy testi, mint szellemi erejénél fogva alkalmas arra, hogy minden baj nélkül járja be Amerika és Ázsia tropikus, vad vidékeit, vándorlásai alatt pompás gyűjteményeket szerezzen és mindezeneken felül a tapasztalt dolgokból éles látással vonja le a végső következtetést.”

Thomas Huxley 1863.

A legújabb leszármazástan megismertetett bennünket a növények és állatok testi világából egy olyan jelenséggel, amelyik — úgy látszik — a szellemi fölfedezések történetével is meg-egyeznek: a mutációs periódusokkal. Közönséges, jól ismert állatok vagy növények állományában egyszer csak nevezetes változások lépnek fel, amelyek egy egész más fajt, vagy fajtát hoznak létre; és nem is egy példány az, mely így elüt a fajtól, hanem többnyire egész csoportok mutatnak megegyező változásokat,

ügy, hogy ezeknek fennmaradása — keresztezés dacára — biztosítva látszik.

Bizonyára nem csupán külső hasonlóság, hanem lényegbeli megegyezés az, ami a bizonyos időközökben fellépő fajmódosító testi mutációkat a műveltségtörténet szellemi korszakos átalakulásával összekapcsolja. Jogunkban van mint törvényszerűséget kimondani, hogy nagy fölfedezések több mint egy oldalról teljesen függetlenül és körülbelül egy időben jönnek létre. Mondhatjuk: egy eszme, egy epochális gondolat a levegőben volt; hasonlóképen nem a kutatónak belülről kifelé dolgozó, szabad akarata továbbította azt a külvilágra, hanem, úgy látszik, egy meg nem határozható, kozmikus állapot ültette át azt — kívülről — a vezető szellemek öntudatába. Milyen gyakran megtörténik közepes tehetségű embereknél is, hogy, mikor egy új eszméről hallanak, önkénytelenül fel kell kiáltaniok: Hiszen ezt már régen gondoltam!

Hogy azután ki lép ki a frissen kivívott szellemi birtokkal a nagyvilág elé, hogy kinek a nevéhez fűződik ennek következtében az új világszemléleti szakasz: az csak mellékkörülményektől függ, mint például a nyilvánosságra hozás gyorsaságától, a fölfedezés horderejét illető ítélettől, a képességtől, mellyel valaki ténykörülményekkel azt elegendően megokolni, bizonyítani képes s természetesen a szerencsétől is és egyéb személyes momentumoktól.

A fejlődési eszmének — annak a tanításnak, hogy ennek a földnek minden élőlénye vérrokon, hogy az összetettebb szervezetűek az egyszerűbbekből származnak le — tulajdonképeni megalapozóját joggal ünnepli a világ Charles Darwinban. Sőt még azok is, akik előtt ismeretesek Darwin elődei, talán Lamarck és Geoffroy St. Hilaire, a fejlődés tanának egy meghatározott részét — a fajok természetes kiválasztódását — mégis úgy fogják dicsőíteni, mint Darwin teljesen eredeti művét. Es éppen ezt az eredeti tanítást, amit sokszor *Darwinizmus* címmel is illetnek, függetlenül Darwintól és vele egyidőben honfitársa, Alfred Russel Wallace, találta meg és dolgozta ki.

Darwin — tudvalevően — főművének: *A fajok keletkezése természetes kiválasztódás útján* kiadásával nagyon sokáig keslekedett. Két, illetve — beszámítva naplóját is — három erre vonatkozó vázlatra közlés nélkül maradt és csak Darwin halála után adta ki először fia, Ferenc. Főművének megjelenési eszten-deje — 1859 — egyúttal ötvenedik születésnapja Darwinnak.

Sőt, abbéli igyekezetében, hogy bizonyítási anyagát óriási mértékben kibővítsé és az ő merész s felforgató elméletét cáfolhatatlanná tegye, még tovább is késlekedett volna vele, ha veszélybe nem kerül elsőbbségi joga: Wallace kutatásai nem türtek semmiféle további halasztást.

Wallace *Adatok a fajok természetes kiválasztásának elméletéhez* című munkájának második része *A változatok tendenciája, hogy az eredeti típustól határtalanul eltávolodjanak* már 1858-ban jelent meg, tehát egy évvel *A fajok keletkezése* előtt. Ebben fejti ki Wallace először a Darwinéval körülbelül megegyező nézeteit. Ezt a munkáját teljesen Darwinnak és fölfedezésének ismerete nélkül írta meg, míg a többiek, melyek 1870-ig következtek, általában Darwin hatása alatt állottak.

És most, Wallace gondolkodásmódjára valami nagyon jellemző dolog történt, amely — mint egyik ok — bizony tóan mutatja, hogy miért homályosult el Wallace neve Darwiné mellett annyira: távol attól, hogy elsőbbségi jogát érvényesítse, Wallace Darwinnak barátja lesz, teljesen belemerül a közös fölfedezésbe az ügy iránti szeretetével; és midőn 1890-ben, már 67 éves korában arra vállalkozik, hogy a kiválasztási elméletet átvizsgálja és azt a ténybeli anyagot, amit az eközben lefolyt harminc esztendő felhalmozott, ellenőrizze: új mesterművének a *Darwinizmus* főcímet adja s csak mint alcímet írja ki: *A természetes kiválasztás elméletének fejtegetése*.

Ha olyan mozzanatokat keresünk, amelyek Darwin és Wallace tanát egymástól elválasztják, ha tehát az imént elhunyt tudósunknak legsajátosabb egyéni értéke után kutatunk, úgy a következő dolgot tapasztaljuk: Darwin mindig szigorúan ragaszkodott a külső befolyások hatalmához, az életkörülmények átalakító hatásához, nála a fajkiválasztásnak nincs más tenni-valója, mint kirostázni azokat az ismertetőjeleket, melyeket a fennmaradás föltételei hoztak létre. A létért való harcban, csak a célszerű és — részben — közömbös tulajdonságok maradnak meg, ezzel szemben valamely sajátság és annak tulajdonosa annál gyorsabban pusztul el, minél határozottabban haladnak azok a hasznavehetetlenségtől a kártékonyságig. Darwinnál tehát a fajkiválasztás egy tisztán negatív faktor, csupán kiválogatása a neki megfelelőnek; a pozitív munkát a külvilág erői végzik el.

Wallace a faj kiválasztást magát, mint teremtő erőt állítja elének. Egy intelligens tenyésztőhöz hasonlóan, aki a háziállatok és hasznos növények vegyesen értékes anyagából tovább-

tenyésztésre azokat a példányokat keresi ki, amelyek az ő kívánságának legjobban meg felelnek: a természet is a nek, készen adott növény- és állatformák közül azokat válogatják, amelyek a létért való harcra legalkalmasabbak. De az egyízben való kiválasztás nem elegendő, hanem a túlélő egyének képes-hogy magukat a saját fajtabéliekkel szemben az élet-küzdelemben fentartsák, nemzedékről-nemzedékre fokozódni fog. Mert ha egy pár hasonló, a versenyben kipróbált tulajdon-ságokkal tovább tenyészik, akkor ezek a tulajdonságok a leszármazottaknál nagyobb mértékben jutnak kifejezésre, az anyai és az atyai rész mintegy összeadódik, Az életföltételeknek ellen-ben nincs részük a célszerűségek eme halmozásában: ahol átalakítólag hatnak a test és testrészek, a szokások és ösztönökre, ott ezek csak az egyes lényre nézve bírnak jelentőséggel. Ennek halálával ezek is megszűnnek, az utódokban semmit sem talál-hatunk belőlük.

Ha Wallacet, amíg a faj kiválasztásról van szó, Darwinhoz való viszonyában mint független, egyidejű fölfedezőt kell tekintenünk: úgy a természetes kiválasztás mindenhatóságáról, az életkörülmények tehetetlenségéről való véleményében ama kutatóiskola előhírnökének kell őt tartanunk, amely Weismann vezetése alatt az egyénileg szerzett tulajdonságok átöröklését tagadja és minden szerves változást vagy szintén csak fajkiválasztással magyaráz (Weismann, Hesse, Haecker szelekcionizmusa) vagy már készen adott képességeidnek állandó kombinációja és szakadása által, az elemi tulajdonságoknak egy kockajátéka útján (Mendelizmus, genetika; főbb képviselői: Johannsen, Baur, Bateson, Corren).

Egyáltalán nem ismerek olyan munkát Wallacetól, a leg-régibbektől egész a legújabbakig, amelyben egészen kifejezetten nem a létért való küzdelmet és a legalkalmasabbak továbbélését állítaná oda mint a törzsfajlás egyetlen alaperejét. A benső energiáknak ilyen túlbecsülésében, a külső energiáknak ilyen kevésre értékelésében — az ő híres szerénysége mellett — egy másik okát kell látni annak, hogy Wallace élete munkásságával oly kevésbé tudott érvényesülni és hírnévre szert tenni. Ebben összehasonlítható Lamarckkal, aki ismét a külső tényezőket állí-totta túlságosan az előtérbe, míg Darwin hatalmas szelleme niind a két egyoldalúságtól mentes maradt.

Abban a módban is, ahogyan fejlődési elméletét meg-alapozza, a bizonyítás anyagának megválogatásában is lénye-geesen elüt Wallace módszere Darwinétól. Ugyan ő is, miként Darwin

az első serkentést gondolatainak rendszerbe szedéséhez utazásából meríti: 1869-ben megjelent munkája *A maláj szigettenger, Az orangután és paradicsommadár hazája* alcímmel egy kellemesen megírt rajz nyolc esztendő vándorlásáról Nyugat-India szigetein; *A trópusok természete* című későbbi munkájában is hű maradt az ő lebilincselő, széles körök számára szóló előadóművészetéhez. Az a terjedelem azonban, amelyben Wallace éppen a geográfiai tényeket használja ki a leszármazástan javára, nagyobb és apróságokra is kiterjeszkedőbb, mint Darwin. Két-kötetes munkája: *Az állatok földrajzi elhelyezkedése* (egy tanulmánnyal az élő és kihalt faunák rokonságáról, vonatkozásban a föld felszínének korábbi módosulataival) még ma is az állati földrajznak standard-műve. Az állatok és növények izolálásának nagy, az alakokat elkülönítő jelentőségét a tenger szigetein Wallace egy további művében: *A szigeti élet vagy a szigeti faunák és flórák tüneményei és okai*, klasszikus művészettel domborította ki. Nem habozom ezt a művét az ő legtekélyesebb munkájának tekinteni.

Azt is észre kell vennünk, hogy Wallace előszeretettel használ statisztikai eljárásokat, melyek a mai exakt biometrikába torkoltak be. Azt a törvényt, miszerint az élőlények minden fajtája egy közepső érték körül váltakozik és az eltérések száma annál kevesebb lesz, minél inkább eltávolodunk ettől a közép-ponttól, már Wallace a legkiadósabb mértékben értékesítette. Hasonlóképpen a statisztikával való jó viszonyából származik az is, hogy a termékenység igen fontos tényeinek Wallace nagyobb figyelmet ajándékoz, mint Darwin; ugyanis meglátja matematikailag kiszámítható következményeit az élőlények elterjedésének és az ezzel kapcsolatban járó éles küzdelmet a térért és a táplálékért. Sajnos, statisztikai kutatásai néha oly irányban is mozogtak, amellyel már nem érthetünk egyet; itt Wallace következő értekezésére gondolok: *Negyvenöt év statisztikája, mint bizonyíték, a védhímlőoltás haszontalosságáról és veszélyességéről*. Ma már az sem nyerheti meg helyeslésünket, mikor Wallace (még 1909-ben!) egy londoni előadásában a következő kijelentést teszi: „Mindazok, akik sok esztendőt szenteltek majdnem kizárólag az anatómia, élettan és fejlődéstan tudományának, avagy ama számos kutató, akik alsóbbrendű, többnyire vízben élő állat- és növényformákat teszik mikroszkópi kutatásuk tárgyává, természetesen könnyen elhiszik, hogy az az elmélet, amely az ő egész munkásságukról

lemondhat, nem lehet olyan fontos és messzeható, mint amilyen az valójában.” Az élet kutatásának éppen az itt megnevezett tudományágai szolgáltatták az utolsó évtizedek alatt a leszármazástannak legerősebb és legmeggyőzőbb adatait, míg Wallace úgy gondolta, hogy azokkal a tárgyakkal és nézetekkel, amelyeknek beható leírása a „régii természetbúvárnak” egyetlen feladata volt, tehát szisztematikával (egyres fajok és csoportok leíró természetrajzával) ki lehet jönni. Ezen „külső természeti tények” között, amelyek egyszerű megfigyelés és leírás által kideríthetők a leszármazástan Wallace-féle megalapozásában még egy játszik különösen fontos szerepet: a *mimikri*, vagyis az állatok és növények védő hasonlósága, szorosabb értelemben: a védekezésre képes, veszélyes vagy kellemetlen állatok utánzása ártatlanok által, amelyek az utánzásból azt az előnyt nyerik, hogy ellenségeik nem ismerik meg, tehát megkímélik és így nem eszik meg őket. Valóban, ezek a majmolások a kiválasztás elméletének legerősebb sziklái; a megdöbbentő hasonlatosságai a szűrő darazsoknak ártatlan légyfajtákkal, a mérges korallkígyóknak a sohasem harapó korallkígyókkal, azután a levélről-levéltre repkedő pillangónak a falevelekkel, a zöld és barna nádi sáskának és némely hernyófajtának a fűs és fás kocsányokkal: mindez a fajkiválasztásnak megingathatlan támasztó pillére lett, mivel más magyarázatok számára hozzáférhetetleneknek látszottak. Ma már természetesen ezek az alappillérek is inogni kezdenek; mindinkább kiderül, hogy a színes fényképezés és a funkcionális alkalmazkodás sokat létrehoz abból, amit eddig mint az állatoknak a környezettel való megegyezését csodálták meg; hogy a majmolok, sőt gyakran az utánzott rablók sem védetnek meg vakító óvszíneik által az ellenségektől, hanem szépen megeszik, vagyis legalább is megölik őket; hogy végre azoknak az állatoknak a hasonlósága, melyek származásra nézve nem rokonok, még más módon is létrejön: *a konvergáló alkalmazkodás* által, vagyis az egyforma környezettel szemben egyező reagálás által. Ugyanis, minthogy egyforma vidéken laknak, ugyanazoknak az életfeltételeknek vannak kitéve — egyébként az ő hasonlóságuknak nem volna értelme; ezek pedig — az egyenlő életfeltételek — ugyanazokat az ismertetőjeleket hozzák létre, példának okáért a nedvességet és a meleget; ép úgy az egyik, mint a másik rovarnál hasonló színeket.

Mint minden univerzális szellem, Wallace sem elégedett meg egy munkatérrel, vagyis inkább: a legkülönbözőbb — a

korlátoltabb koponyának egészen ellentétesnek lászó — tudomány-ágak nála egy egységbe olvadnak össze. Wallacet mint politikust látjuk következő munkájában: *Rossz idők, értekezés az ipar hanyatlásáról, ennek okairól a szerfeletti külföldi kölcsönkben, a túlfeszített hadi felszerelésekben, a spekuláció és a milliomosok túltengésében, a sík vidékek elnéptelenedésében.* Mint nemzetgazdász mutatkozik be következő munkájában: *A föld nemzetiesítése, annak szükségessége és céljai: a nagybirtokosok és bérlők rendszerének összehasonlítása az önkezeléssel a népjólétre való vonatkozásában.*

A társadalomtudomány és szociálpolitika e terein ugyanaz történik meg vele, mint a természettudományok mezején. A század egyik legnagyobb tudományos elméletének társfelfedezője lesz. Henry Georgetól függetlenül kidolgozza a föld felszabadításának elméletét és tisztán látja, hogy a szociális kérdés legmélyebb oka a feudális nagybirtokban rejlik. Előbb említett munkájának a következő igen jellemző dedikációt adja: „Anglia munkásainak ajánlom ezt a könyvet abban a reményben, hogy fel fogja tární előttük annak a sok nyomorúságnak okát, az általuk teremtett egyre növekedő gazdagság közepette, s rá fog mutatni a nagy reformra, mely képessé fogja tenni a munkát, hogy igazságos jutalmát elnyerje, mely kétségtelenül meg fogja szüntetni a pauperizmust s mely mindazoknak, akik szorgalmasan dolgoznak, méltányos részt fog adni anyaföldjük gyarapodó jóllétéből.”

És óriási tudományos munkássága közepette a nagyszerű ember itt *sem* állt meg. Szociális elvei megvalósítására elnöke lett a *Land Nationalisation Society*-nek, mely gyakorlati propagandával foglalkozik.

Univerzális lelke azonban még szélesebb horizontok után vágyott. Nemsokára, mint az angolszász spiritizmus egyik vezérférfiát látjuk: három tanulmánya *A csodáról és a modern spiritizmusról* tanúskodik erről. Ha azt kérdezzük, hogyan fér ez össze a természetbúvár nézeteivel? *erre* eleddig Wilhelm Ostwald találta meg a legjobb feleletet, midőn — utalva kitűnő filozófusokra és fizikusokra, akik igen jámborak, sőt babonások voltak — kimondotta azt a meggyőződését, hogy ezek a dolgok egymástól függetlenül ugyanabban az emberi agyvelőben lakhatnak, egyik a másikat nem háborgatja, mintha egy merev választófal által elkülönítve lennének ott, mint két ember, aki ugyanabban a házban, de különböző emeleteken lakik.

Ezenkívül: aki figyelemmel kíséri a biológia legújabb történetét, aki látja, hogy miként akarják a vitalisták, pszichisták az életjelenségekben egy különös, titokzatos életerő hatalmát fölfedezni és nemcsak az élettelen világ ismeretes, fizikai-kémiai törvényeinek komplikált lefolyását; és hogy ezek a vitalisták és pszichisták átöröklési elméleteikben többnyire szelecionistaisták vagy mendelisták; azaz minden alakváltozást csak változatlan tulajdonságok fajkiválasztása, vagy azokkal való kockajáték által tartanak létrejötnék, míg az alkalmazkodás és átöröklés kölcsönhatásait tagadják: az nem fog tiltakozni ez ellen a kissé merész kijelentés ellen, hogy *a szerzett tulajdonságok átöröklésében való hitetlenség és a szellemekben való hit* a természetbúvárok fejében szívesen lakik egymás mellett.

Wallacet az egész életén át fiatalos alkotótársát a XIX. század egyik legnagyobb vívmányának, az ifjabb és legifjabb természetbúvárgeneráció mindig mint tündöklő példáját fogja tisztelni a legnagyobb szorgalomnak, a legszívósabb kitartásnak, a legtüzesebb szellemnek, a legbámulatraméltóbb tanultságnak. Vele kimúlt most már az utolsó hatalmas oszlopa annak az ősi, dacos falazatnak, amely a leszármazástain büszke épületéhez az alapot szolgáltatva, amely mellett mindaz, ami azóta hozzájárult csak mint belső felszerelés vagy külső díszítés tűnik fel.

Szabó Dezső: A középiskola reformjához

Nem tudom: vajjon az úgynevezett haladó elemek eléggé résztvesznek-e azokban a tünődésekben és csatákban, melyek életképessé akarják szülni a magyar középiskolát. Vajjon eléggé a köztudatban van, hogy itt megint döntő befolyások készülnek, melyek milyen volta évtizedeken át teremhet hősöket vagy nyomorékokat.

Három — különben az ilyen esetekben mindig előforduló — típushoz lehet sorolni a felszólalókat: 1. a minden áron reformálok, 2. a minden áron konzerválok, 3. a minden áron kiegyeztetek.

Az elsőeknek igen egyszerű axiómája: rossz az, ami van, jó az, ami új, ami másképpen lesz. A mai középiskolában sok ilyen csak azért is — modernség van. Egyik legveszélyesebb, legkárosabb hatású az volt, mely — egy szörnyű logikai térdficamodás útján — a tanításból lehetőleg kiküszöbölni igyekezett minden mechanizmust s a memória szerepét lehető minimumra, a logika szerepét a lehető maximumra igyekezett le-felfokozni. Az a brutális racio-

nalizmus, melyet az úgynevezett Mintagimnázium* tan-svarckünsztlerkéi hordtak szét az országban — nagyítás nélkül — igen káros következményekre jutott. Ezt az irányt nagyjában a következőkép foglalthatom össze: lehetőleg minimális vagy semmi mechanizmus, memorizálás, könyv nélküli: lehetőleg minden újat a gyermekekkel kell kitaláltatni az eddig szerzett képzetek segítségével. Arról a kedves komikumról most nem szólok, hogy a Mintagimnázium kis milliomosainak zsebeibe otthon 2—3 koca (gyakorló-tanárjelölt diáknyelven) dugja előre a „kitalálást.” A kis milliomos hihetetlen élvezettel mosolyog aztán tanárján, mikor az kilógatja magából logikai láncának első szemét: „Hihi, hogy fog ez most képzetről képzetre menni, pedig nekem már a könyökömön jön ki a kitalálás.” E módszer egyik igen súlyos, még egyszer kell ismételnem a szót: brutális következménye az, hogy épen a humaniórák s különösen az esztétikai nevelés terén oly dolgoknak világít be minden zugába logikailag, melyeknél ez az esztétikai ösztön kiölését, az esztétikai élvezet megsemmisítését jelenti. Mint egy egyenlően bántó erősen világító lámpa bódítja el a gyermekeket (nem csak a Mintáról szólok) e folytonos logikai tükröztetés. Vajjon életünk legmélyebb emóciói nem épen azok, melyek elhomályosuló mély perspektívákat nyitnak magunkba a dolgokba, melyek azokat az elemi gyökereket rezdítik meg, melyekkel tudatos éntünk kinőtt a tudatlan életből? Ezeknek miértjeit az újjakon felsorolni akarni nem volna-e bűnös és oktalan skolasztika? De ez a triviális logikai megvilágítás csak egyik romboló hatása volt e módszernek. Az a mechanizmus, melyet a régi pedagógiának — némely esetekben joggal — vetettek szemére, épen úgy megvan az életben mint az iskolában. Egész lelki életünk felépülésében 99%-os arányban több része van a mechanizmusnak, mint a szorosabb értelemben vett teremtő logikának (bár végeredményben ez is mechanizmus). A természetes nyelvtanulás pl. mechanizmus és memorizálás s nincs gyilkosabb dolog, mint a nyelvet logikai levezetésekkel és nyelvészeti tudatossá tevésekkel tanítani. De ami a legfőbb — s ezt szeretném a szemébe rémíteni minden tanárnak — a memória és az akarat gyökerében összefüggenek, a memória nem más, mint organizmusunk legmélyebb, legegységesebb, önmaga folytonosságát őrző akarata. A memóriával tehát első sorban az

* Az istenért: ez nem támadás! Itt sokkal komolyabb dologról van szó, mint egyes személyekről. A Mintában eddig is, most is igen sok kiváló ember tanított és tanít. De ha kiváló emberek tévednek, veszélyesebb: mert egész lelkükkel és tehetségükkel tévednek. Azokat, akiket én személy szerint ismertem, mindenképen tisztelhettem, de tévedésüket végzetesnek tartom.

akaratot, az én erejét, önállóságát fejlesszük, tehát épen azokat a lelkieket, melyeknek megrontásával vádolják. Eltekintve attól az igen nagy esztétikai haszontól, hogy a gyermekbe igen sok ritmust és képet idegzünk bele: a memória első sorban akarat, biztonság, öntudat. Lelki parallelje az izomrakó okos tornának. Tíz év óta figyelem a mechanizmus és memória ellen folytatott hadjárat egyetemes és mindenütt kiötlő rombolását: határozatlanság, akaratnélküliség, önállótlanóság, kapkodás, pontatlanság, logikai túltengés és svindlerség. Határozottan merem állítani: a mostani tanuló batyujában sokkal kevesebb becsületes, pozitív lelki tartalom van, mint hajdanában és ami van, azt hamarabb elpotyogtatja.

A határozatlanság, akaratnélküliség révén egy másik ilyen *zum trucc* modernséghez érünk el, melynek szintén a Minta volt egyik főpropagátora. Ez már inkább, de nem egészen a nevelés (*Zucht*) rovatba tartozik: a gyermek túlságos, mondhatnám affektált kímélete. A következő eset anekdótászerű, de mint típus, világító. A Mintagimnázium folyosóján szünet alatt egy temperamentumos gyakorló társam körülbelül effélét mondott egy gyermekre: — Az egy nagyon haszontalan pasas! — Az intézetnek egy hatalmas tudású, jóhiszemű tanára, de akiben e módszer minden modorossága megvolt, így kétségbeeste össze a kezeit: — „Kedves Kolléga úr! a gyermek *res sacra*, a gyerekekről így beszélni nem szabad.” — íme a hajdani korbácsoknak, dickensi tan-szadizmusnak épen oly káros, épen oly groteszk ellentípusa. Épen oly káros? Igen, határozottan az. Mert az a túlzott, könyvből szedett humanitás, mely ezeket az igen sok esetben (habár kedvesen is) kötnivaló *res sacra*-kat hangmodulációkkal s a homlokbőr különböző sűrűsítésével akarja nevelni, megint csak az előbbi bűnhöz jut el: nem nevel akaratot, ideget, hátgerincet, bűnösen elkényezteti a gyermeket. Ezen a téren az előbbeni állapotok elleni reakció a legörültebb méreteket érte el és itt nem abban látom a legnagyobb bajt, hogy a tanárnak eszköze nincs egy jó humorú, pedagógiaileg tájékozott kis csibész ellen. Hanem abban, hogy puhányokat nevelünk, akik az élet első horzsolásaira összeesnek. Mihelyt hivatalos irányvá lett ez a „humanizmus” és kímélet, az emberek valóságos kannibáli dühvel lettek humánusok és kíméletesekek. Két heti akasztófáskodás után kiállítod a gyereket: micsoda közszégyennek és fizikai tortúrának teszed ki? De hát az élet nem fogja-e nagyobb szégyennek kitenni és nem fog-e ennél nagyobb edzettséget kívánni? A túlzott humanizmusnak egy egész ostoba, perverz skolasztikája keletkezett, melyből hihetetlen példákat tudnék felhozni. Mérem állítani, hogy senki sem maradt gyermekebb gyermek,

mint én és nem érzi frissebb bőrrel a szenvedéseit másnak, de ez a „humanizmus” bűn a leendő felnőtt egyén ellen, kitérés a felelősség elől és gyávaság. Ide tartozik a szellemi kímélésnek az a foka, mely kezd egyenlő lenni a lelkiismeretlen semmit-tanítással.

Ez a csak azért is reformálás most ezer gombában gombázik fel. Vannak, akik minden eddigi tantárgyat kidobnának, minden eddigi módszert eltiltanának s egy tabula-rasára rajzolnák fel fantazmagóriáik arabeszkjeit. Az ős hiba: vakon hinni a szobában kikövetkeztetett logikumokban, a forradalmárok e nagy betegsége, itt is kísért és ezer bogaras példát tudnék felhozni.

A másik közönségesebben ismert és általánosabban szidott hiba: a mindenáronvaló status quo fenntartása, a kérődzés jogfolytonossága. Igen tipikus példa erre az a harc, mely a hitoktatás körül folyik. Ismerek pedagógusokat, kiknek hitük a lehető legrozogább lábön áll, ha egyáltalában áll: de mihelyt a hitoktatás kérdését érintik, összeborzadnak s a létező dolgok és a tradíció szentségét hangsúlyozzák, saját gyermekkorukat hozva fel érvül. Ezekkel nem lehet megértetni: hogy a hitoktatás eltörlése elsősorban a vallások érdeke. A különböző okokból nekivadult hitoktató hány esetben térdelteti, gyóntatja, magoltatja, kongregálja agyonos-agyon a különben is túl elfoglalt gyermekeket. Higyjék meg a pedagógusok, hogy a hitoktatók sokkal több ateistát termeltek, mint minden Galilei kör s más egyebek, miktől úgy borsókázik a bőrük. De vannak egyéb okok: mérhetetlen erkölcsi károk járnak a mostani hitoktatói intézménnyel. És ne gondolja valaki, hogy én itt bármelyik hitfői is tiszteletlenül fogok szólni. Hiszen épen azt hangsúlyozom, hogy Isten abszolút létezésének kérdését felvetni triviális hiábavalóság és olcsó ízléstelenség. Isten van annyiban, amennyiben az isten-eszme még emberi elhatározások oka és módosítója s ebben az arányban mint egyik történelmi erő létező emberi valóság. Minden egészséges társadalmi vizsgálónak számot kell ez eszmével vetnie s meg kell adnia neki azt a tisztelő komolyságot, melyet minden humánus megérdemel. A történelmi nagy kialakító lelki faktorokat akkor is értékelhetjük, ha már minket nem mozgatnak, sőt akkor igazán. De épen ezeknek a faktoroknak s az általános emberi és pedagógiai morálnak érdekében kell eltörölni a hitoktatást az iskolákból. Csak X vagy Y hitoktató áll, hogy állam lehessen az államban, destruktív, immorális erő, mely ellen a többi pedagógiai tényezőknek alig van eszközük. Igaz, hogy ott áll az állami felügyelet és fenhatóság s ez megzenésítve igen szép, de a valóságban nagyon gyenge valami. Fanatikus vagy rosszhiszemű hitoktatóknak ezer eszközük van, hogy meg nem engedett módon a

gyermekek lelkébe hízelegjék magukat, tanártársaikat velük kémlel-
tessék, tőlük a gyermekeket elidegenítsék, gyűlölködést, lelki hitvány-
ságokat tanítsanak. Pozitív esetet tudok, midőn a hitoktató tanítványait
tanártársairól kihallgatta, tőlük tanáraikat vádló írásbeli nyilatkoza-
tokat vett (állami iskolában!) a vallásórán a fiúkat egy szabad-
kőművesre meszelt tanáruk ellen kikérdezte, fiúkat lakására hívott,
hogy tanártársai és az igazgató ellen tőlük vallomásokat szerezzen.
És a pedagógiai gaztettek e sorozata után hónapok múltán is
vígán tanít abban az állami iskolában „hitet” s nem tudom, lesz-e
erő elfertőtleníteni onnan? Esetet tudok, midőn egy állami leány-
iskolának a hitoktatója a gyónást használta fel, hogy két tanuló
lánytól egy másik intézetnél tanító tanár magánbeszélgetését meg-
tudja. S tette ezt a feloldás előtt s majdnem vádat szuggeráló
kérdésekkel. Tudok esetet, hogy egy kis városba egy állami inté-
zethez tanár jött, akit az ottani papok szabadkőművesnek szagoltak.
És a hitoktató az állami elemi iskolában, az állami polgári leány-
iskolában, a tanonciskolában hittani órákon óvta a gyermekeket a
szerencsétlen flótástól, ki nem is álmodott a dolgról s egyszerre
csak látta, hogy bélpoklos. S ezek ellen az infámiák ellen nincs
védelem. A mai hitoktatás a magyar egység és morális nevelés leg-
pusztítóbb fenéje.

A mindenáron konzerválás esetéhez tartozik a nyelvtanítás és
elemzés, melyről máshol szóltam és fogok szólani és sok más
dolog, melyre itt nem térhetek ki.

A harmadik eset: a mindenáron kiegyeztetés esete különösen
nálunk magyaroknál kedvesen otthonos. Maga — a különben őszintén
jóakarató — miniszteri rendelet is egy szinte fátumos példa rá. Az
ellentétes véleményeknek abban az örült kermeszébe, mely Magyar-
országon csürdöngölőzik, sokan úgy hisznek harmóniát hozni, hogy
minden dudásnak eljárnak egy-két taktust s elképzelhető, hogy
micsoda harmónia jön ki ebből. Pedig egy összevisszaságos fél jó —
fél rossz, még egy következetes rossznál is rosszabb.

Hiszem: hogy az egész középiskolai oktatást összes finom
elágazásaiban egy pár egyszerű alapelvbe kell gyökereztetni. Hiszem:
hogy ezek megállapításánál minden lelki valóság, történelmi és milieu
tények tekintetbe veendőek és azután bátran, megalkuvás nélkül kell
építeni. Hogy milyenek gondolom ezeket az alapokat és az építést,
következő cikkekben fogom elmondani.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Külföldi aktualitások

Szemle

Nehéz dolog kortársnak lenni. A lefolyt esztendő világtörténelmi év volt, ez a meggyőződés él érzéseinkben. Igaz, hogy a legkiemelkedőbb események is rendszerint csak tükröztetői vagy legfeljebb részei folyamatoknak, amelyek naptári dátumok szerint kezdetükre és végükre nézve ki nem fejezhetők. De mivel a társadalmi és gazdasági élet hullámvonalát rezgéseiben alig követhetjük s csak a hullámvölgyek és hegyek legmélyebb, illetve legmagasabb pontjaiban figyelhetjük meg a megtett utat, így az eseményeken mérhetjük legkönnyebben a fejlődés vagy visszaesés irányát és tempóját. Ebből a szempontból nézve, eseménydús év áll mögöttünk. De kortársnak lenni, ismételjük, nehéz dolog. Nehéz megállapítani, hogy mely események jelzik valóban egyes folyamatok csúcsát, másszóval, melyek az igazán világtörténelmi jelentőségű események? Egyik kitűnő tudósnk említette a minap, hogy például a balkánháborút, amely a hatvanas évek óta a legnagyobb fontosságú, mert legátalakítóbb hatású esemény, a magyar közvélemény aránylag milyen kevéssé méltatja. Hogy távoli dolgoknak, mint a 48-ik évi szabadságharc, vagy csak közvetett érdekekkel bírónak, minő a francia forradalom, mennyivel inkább látja színét és márkáját; mennyivel inkább izgatják ezek képzelőerejét, mint a húsába és vérébe vágó, szomszédságában viharzott és magában is súlyos próbára tevő balkáni háború?

Egyéb, szintén nagyjelentőségű eseményekre hasonlóképen igaz a kortársak ítélőképességeinek fogyatékosága azok fontosságának mérlegelése tekintetében. Belenyugodva ebbe a ténybe, mi is lemondunk róla, hogy az elmúlt év eseményeit jelentőségük szerint méltassuk. S minthogy rendszeres krónikára nincs terünk, ezúttal visszapillantásul néhány olyan mozzanatot és irányzatot említünk meg az elmúlt évből, amelyek felelnek arra a kérdésre, ami minden gazdasági és belső politikai haladás előfeltétele, nevezetesen tájékoztatnak a béke kilátásairól. Sokfelé ágazó és szövevényes volna meghatározni, hogy minő tényezők hatnak ebben az irányban? Az összes világrészek térképére volna szükség még a csakis külső szempontok szerint való áttekintéshez is. Rovatunk természete, aktuális eseményekhez való kapcsolódása azonban — ezúttal szerencsére — felment a rendszeresség követelménye alól.

A Balkán térképe a bukaresti békével aligha öltötte fel végső vagy akár hosszú időre is tartós alakját. Nemcsak a legyőzöttek vágya-

visszatorlás után, hanem a jelenlegi elhelyezkedésnek sok tekintetben való logikátlansága is valószínűvé teszi az újabb balkáni bonyodalmakat. De ennél is nagyobb jelentőségű és minket a legközelebről érint a balkáni népek térfoglalásának a monarchia nemzetiségeire való kihatása. A balkáni háborúk ebben a tekintetben válságos állapotok megindítói voltak.

A közel jövőre mindamellert nem valószínű a háború. A monarchia nemzetiségi kérdései egyelőre még az erjedés állapotában vannak. A nemzetiségi öntudat a legtöbb nemzetiségnél még csak keletkezőben; a monarchia részéről pedig látjuk már a legvégső szükség felismeréséből származó kísérleteket, amelyek ha ötletszerűen és nem egységesen is, mégis számolnak a háború által meggyorsított fejlődés követelményeivel. Magában a Balkánon pedig a háború pusztításai után elmaradhatatlanul szükségük van a népeknek erőgyűjtésre s addig nem kell újabb háborús kalandokra számítanunk. Az új területi elhelyezkedés megfelelő gazdasági berendezkedéseket tesz szükségessé, elsősorban új közlekedést. Bulgária az aegai tengeren leszorult, másodrangú kis kikötőkhöz jutott, mint Lagos és Dedeagacs és a régi vasúti vonalak, amelyek részint Törökországon keresztül, részint közvetlenül a határ mellett vezetnek el, ezen kikötőknek sem felelnek meg. A duna-adriai vasút, amely Szerbia termelését fogja a tengerhez juttatni, ki fog építtetni és Görögország is megépíti vasúti vonalát Szalonikibe s összeköttetést nyer a régi macedóniai vonalakkal. Emellett a háború romjainak eltakarítása és a termelés fokozása le fogja kötni a balkáni népeket. Itt csak azt a szomorú tényt állapítjuk meg, amely az áruforgalmi statisztika adataiból letagadhatatlanul kitűnik, hogy a monarchia úgyszólván kiszorult a Balkánról. Szerbiában átvette szerepét, sokáig elvithatatlanak vélt elsőségét, a német. Egyébként is a német ipar látja a legtöbb hasznát a balkán népekkel való meghasonlásunknak.

A világbékét fenyegető másik kérdésről, az angol-német ellentétéről az elmúlt év eseményei nyomán igen erős az a benyomás, hogy a helyzet jelentékenyen megjavult. A világbirodalmi rivalitás végső soron nem állhat útjában a megbékülésnek. Anglia expanzivitása csaknem elérte azon végső határokat, amelyeken túl a gyarapodás már csak erőpazarlásra vezet, míg Németország terjeszkedési szükségletének elég tere van az angol birtokállományok épségben maradása mellett is. Főleg, ha meggondoljuk, hogy Angliának legkitűnőbb gyarmata alapjánán véve Németország és viszont. Igaz, hogy míg Anglia régebben élelmiszereket hozott be a német birodalomból, míg jelenleg e téren maga is behozatalra szorul, mindamellert ez nem vezetett a gazdasági érintkezés korlátozására. A régi formula — a gyarmatrendszernek alapelve — hogy a külkereskedelmi forgalom nyersterményeknek iparcikkokkal való kicserélésén alapszik, az angol-német kereskedelem legújabb terjeszkedésénél nem vált be. Mindkét ipari s lényegében egyenlő feltételek mellett termelő államnak megvannak a maga különös iparcikkei, amelyeket a másiknak elad. India után Németország az angol piac legnagyobb fogyasztója; ő veszi át például gyapjúkivitelének csaknem negyven százalékát.

A termékek egyre nagyobb kicserélődése a burzsoázia bizonyos rétegeiben megteremtette a békésebb hangulat előfeltételeit s az egyre inkább szóhoz jutó alsó néprétegek nyomása előmozdítja ezeket a hajlandóságokat. Habár az elmúlt év a hadi készülődések és kiadások tekintetében rekordot jelentett, mindamellet ebben az évben már erőteljesen hangoztatták Angliában a még Campbell-Bannermann által felvetett eszmét, a fegyverkezés korlátozását. Churchill ideája, a „*naval holiday*”, hogy egy évig ne szaporítsák a flottát, Lloyd George tüzes agitációja a fegyverkezés „szervezett örülete” ellen, Haldane berlini útja egyelőre nem járt kézzelfogható eredménnyel. Németország, ha nem is Anglia ellen irányuló éllel, a múlt évben vitte keresztül óriási mértékű katonai reformját, létszámemeléssel és új hadosztályok alakításával; hajó-flottájának szaporítását sem mulasztotta el. Mindezek ellenére fel lehet ismerni a közeledést és a még néhány évvel ezelőtt mindennapos kölcsönös egymáselleni uszítás helyére lépett barátságos megértés szellemét.

A francia-német ellentét hasonlóképen megszűnőben. Marokkó óta egyre közelebb férkőzik a közvéleményhez a meggyőződés, hogy a békés megegyezés lehetséges, sőt ami nemrég rossz tréfaszámba ment, a francia-német szövetség kezd a politikai irodalom egyik tárgyaként szerepelni. A német piac a magas francia védővámok miatt panaszkodik s fájjalja, hogy Franciaországból csak közvetve tud pénzhez jutni, amit drágán kell megfizetnie. A rohamosan fejlődő német ipar a tőkét leköti és a forgótőke előteremtésére nagy szükség van a francia kispolgár megtakarított aranyaira, amelyeket ezidőszert csak közvetve, a francia nagybankok útján tud megszerezni. Szüksége volna rá, hogy a német értékek a francia tőzsdén jegyeztessenek és ha ez meg fog történni, követni fogja a közeledés egyéb tekintetben is. A zaberni eset persze a legkevésbé alkalmas a békés hangulat megmaradásához. Véletlenül épen olyan időben történt az incidens, amidőn Franciaországban a nacionalista irányzattal szembenálló kormány vette át az államügyek vezetését. Caillaux pénzügyminiszter, a kormány tulajdonképeni feje, a marokkói kérdés alkalmával is a németekkel való megegyezés legfőbb oszlopa volt. Az új francia kormány, amelyről legközelebbi alkalommal részletesen óhajtunk írni, bizonyos fokig Poincaréval szemben állva, békés szándékokat árul el, habár a múlt évben törvénné emelt hároméves katonai szolgálati idő leszállítását az eddigi két évre egyelőre nem tervezi.

Olaszország liquidálni kezdi tripoliszi hódításának eredményeit. Úgy látszik, hogy minden ellenkező jóslás ellenére, nem fogja elmulasztani gyarmatának gazdasági kiaknázását. Az idegen államok versenyét magas vámok felállításával igyekszik kizárni, ami alkalmasint számos súrlódásra és megtorló intézkedésre fog vezetni a többi érdekelt államok részéről. A gyarmatpolitikában egyébként egyre inkább érdekösszeütközésbe jut Franciaországgal s ha az utóbbi évben olasz részről a hármas szövetség érdekében meleg hangokat hallunk megcsendülni, abban fel lehet ismerni a francia ellentétek nyomában támadó visszahatást. Más kérdés, hogy ez a barátság, amely ilyen negatívumból táplálkozik, állandó értékű-e? Olaszországnak és a monarchiának

nagy ütköző kérdése: az adriai tenger szabad útjának biztosítása, egyelőre nyugvópontra jutott. Gazdasági téren egyre fokozódó buzgósággal nyomulnak előre a sovány albániai piacokon, politikailag azonban, legalább is látszólagosan, létrejött az egyensúlyozódás állapota. Van ebben a már előbb említett okon kívül is némi kényyszerűség; Olaszország, amióta földközi-tengeri hatalommá lett, ebből folyólag új feladatok és új problémák előtt áll, amelyek a sokféle való hadakozás helyett az erőgyűjtést teszik szükségessé.

Az Egyesült-Államok, amelyek a múlt évben behozott új vám-tarifával az eddiginél szabadabb teret engedtek a népek versenyének, külpolitikájukban kiélezett helyzeteket teremtettek. Wilson elnök legutóbbi programja, az új *Monroe-doktrína* óvatos fogalmazásban, de félre nem érhetően mutatja ki az Egyesült-Államok szándékait a többi amerikai államokkal, főként a közép- és délamerikaiakkal szemben. Mexikói politikáját már ez a szellem hatja át. Elsősorban Angliával jut ellentétbe; Mexikóban ezidőszerint rengeteg angol tőke van elhelyezve, a nagy petróleum mezők kiaknázása angol vállalkozás műve. A Panama csatorna megnyitása is közeledik s az Unió megszegte az 1908-ban kötött nemzetközi szerződést; saját kereskedelmi hajóit nevezetesen kedvezményes bánásmódban fogja részesíteni. A Panama-csatorna jelentőségét egész terjedelmében ma még lehetetlen átlátni. Óriási mértékben megrövidítvén a távolságokat és közelebb hozván egymáshoz világrészeket, világkereskedelmi szerepén kívül alkalmasint politikailag, az egyes államok és népek egymáshoz való viszonya szempontjából is döntő szerephez fog jutni. Erezhető máris az angolok idegessége és féltékenysége, amelyet fokoz Kanada elszakadásának fenyegető rémképe. Franciaország viszont a dél-amerikai latin államok miatt aggódik, amelyekhez nemcsak gazdaságilag, hanem a faji rokonság szálaival is fűzve van. Emlékezetes a spanyol-amerikai háborúban francia részről juttatott támogatás. Ami azonban magukat az amerikai államokat illeti, a természetes fejlődés, amelyet a Panama-csatorna megnyitása nagyon meggyorsít, tényleg a nagyobb állami egységeknek kedvez és azért nagyobb ellenállás az U. S. befolyásával szemben való védekezés tekintetében nem igen várható. A japáni kivándorlás, amely előnti a nyugati államok kikötőit, sőt egyre beljebb hatol, állandó viszályokat idéz fel az Egyesült-Államok és Japán között. A japáni emberfelesleg ugyan újabban fokozottabban keres elhelyezkedést Ázsiában, az annektált Koreában és Indiában is, de az U. S.-be való kivándorlás kérdése ma is fájó sebe Japánnak, amely faji önértékében is sérti őt.

China belső átalakulásairól, forradalmairól volt alkalmunk beszámolni. A nagyhatalmak, a múlt évi nagy államkölcson kiadása után magukhoz ragadták az állami bevételek nagy részének ellenőrzését és egyébként is gyarmat módjára kezelik. Hogy azután mikor jó el az ideje, amidőn a nagy emberkolosszus megmozdul és lerázza nyakáról mai urait, elindul a világhatalom megnyerésére, ki tudná megjósolni? Ázsia egyéb részei is állandóan magukban hordozzák belső és külső háborúk lehetőségét. Az angol Indiában a lázadások és forradalmak napirenden vannak és kérdés, meddig bírja le azokat

a kormányzati ügyesség? Kis-Ázsiában és Perzsiában az európai államok egymáshoz való viszonya eléggé egyensúlyozódott; német, angol, orosz megtudták közösen állapítani, legalább egyelőre, érdekköreiket, amelyeket a másik tiszteletben köteles tartani. Új vasutak és csatornák építése által megnyitnak óriási termékeny területeket a világforgalomnak. Ezzel szemben azonban a bennszülött népek forrongásai folyton nagyobb méreteket öltenek.

Bármit is várjanak az egyes államok a jövődőtől, a háború lehetősége úgy megriasztotta őket, hogy szinte kivétel nélkül fegyverkeznek. Legújabban még Svédország is szükségesnek találja hadseregének nagyméretű fejlesztését. A múlt év kiemelkedő eseményei, a német és francia fegyverkezések, ismeretesek.

Az alsóbb rétegek nyomása csak a költségek viselésének kérdésében jut kifejezésre. A német birodalmi *Wehrbeitrag* útmutató és másutt is követésre találó példa volt. Caillaux adóreformja hihetőleg ugyanezen alapokon fog felépülni és a kis jövedelmek adózatlanul hagyása mellett a nagyobbakat fogja sújtani. Az a súlyos gazdasági krízis, amely egész Európát végigszántotta és a mindenütt a munkanélküliek ezreit vetette ki a műhelyekből, keletkezésében gazdasági természetű volt ugyan, de romboló hatása a hadikiadások rendkívüli fokozása és a hadi készenlét következtében állott be. Az elmúlt év eseményei jellemzően mutatták be a mai állami és társadalmi rend gépezetét, amelyben a béke olyan drága, hogy szinte alig jobb, mint a háború. (H. B.)

Nemzetiségi fejlemények

Máramarosi képek

A törvényszéki elnök ... A Korona szálló éttermében találkozzunk legelőször a bíróság tagjaival. Dr. Tóth Aurél táblabíró, törvényszéki elnök ül az asztalfőnél és ő viszi a szót. Alacsony, kövér, szélesvállú, rövidre nyírt hajú, mosolygó arcú debreceni cívis, — mozdulatai betanultan választékosak.

— Most vagyok legelőször Máramarosban, csak hallomásból ösmerem az itteni viszonyokat. Nem tudom, hogyan bírom ki az ittartózkodást hat hétig, egy kissé nehezen fog menni . . . Barátaim mondták is: „Te, aki annyira hozzá vagy szokva a nyugati légkörhöz, nehezen bírod majd el a máramarosi levegőt . . .”

És a „nyugati légkör” debreceni képviselője hirtelen franciára fordítja a beszélgetést és nagy érdeklődéssel tudakolja a Russkija Wedomosti tudósítójától, hogy kicsoda az orosz nagykövet Parisban, Szófiában, Londonban ... „Ambassadeurrr” raccsolja a jó magyarképű debreceni és diadalmasan néz körül, váljon bámulják-e francia nyelvtudását és a külpolitikában való jártasságát.

A „nyugati légkör” fanatikusa marad a tárgyaláson is. Magasröptű kérdéseket intéz a jámbor ruthén vádlottakhoz és hogyha azok

kissé parlagiasan válaszolnak, maga foglalja tetszetősebb formába vallomásukat. Hogy a lényeg elvész ebben az átdolgozásban, az csak természetes, de az elnök keveset törődik ezzel. Előtte eltörpülnek a vádlottak, ő beszél helyettük is, vagy legalább szuggerálja a vallomását és közben hatalmas vádbeszédeket tart. Választékos nyugati nyelvezettel. Mondom az ügyésznek:

— Ügyész úr, erős konkurrenst kapott az elnökben.

Az ügyész zavartan mentegeti, de koncedálja, hogy „kissé sokat beszél.” És az elnök nemcsak sokat beszél, hanem kissé különösen is vezeti a tárgyalást. A vizsgálóbíró előtti „vallomásokról” szóló jegyzőkönyveket veszi zsinórmértéknek és annak a szavait adja a vádlottak szájába. A vádlottak az elnök előtt tanúkká lesznek és a távollevő, a védekezésre nem képes Gerowszky-testvérek bűneire vallanak. Hogy milyen merész elkanyarodásokkal folyik a vallatás, arra jellemző fényt vet egy kis epizód. Vorobcsuk György áll a bíróság előtt és az elnök megkérdezi:

— Mondja csak Vorobcsuk, ki pénzeli a Gerowszkyak lapjait?

— Kérem, azt nem tudom.

— Pedig a vizsgálóbíró előtt tudta.

Tovább nem firtatja a dolgot, maga is belátja, hogy a kérdés további firtatása túlságosan jellemző fényt vetne a vizsgálatra. A körösmezői parasztemberrel talán mégsem lehet leleplezni a Russkaja Prauda szerkesztőségét. Vorobcsuk olvasta a lap néhány számát, Gerowszky Alexival is beszélt néhányszor, de legalább is nagyon valószínűtlen, hogy Gerowszky leleplezte volna lapja adminisztrációs titkait Vorobcsuk előtt. Itt a vizsgálóbírói terror és fantázia működött.

A vizsgálóbírák,... Hanka Imre és Brenner Mihály nagy munkát végeztek. Hogy milyen volt ez a munka, arra nézve felvilágosítást ad Vorobcsuk vádlott.

— A vizsgálóbíró előtt egy félévig nem vallottam. Félév múlva egy kihallgatáskor azt mondta a vizsgálóbíró, hogyha nem vallok be mindent, akkor évekig a vizsgálati fogságban maradhatok. Amikor visszavitték a fogházba, elkezdtem töprengeni, hogy vajjon nem akartak-e a Gerowszky-testvérek és Bobrinszky gróf politikai célokra felhasználni. Tudtam.(?!), hogy a politikai célok szolgálatában kíméletlenek az emberek és nem törődnek az egyes emberek sorsával... Azután arra gondoltam, hogy nekem gyermekem van és szegény koldus atyám... A fogházban visszagondoltam mindarra, amit a Gerowszky testvérek mondtak, tettek és gondolkoztam azon, hogy miért mondtak és miért törődtek velünk, szegény emberekkel. Elgondoltam, hogy milyen távoli politikai céljaik lehettek

és kombináltam. Ezt azután mind elmondottam a vizsgálóbíró úrnak...

És a naiv Vorubcsuk politikai kombinációi mint vallomások kerültek a vizsgálati jegyzőkönyvbe, de került oda más is. Vorobcsuknak mondja az elnök:

— A vizsgálóbíró előtt azt vallotta, hogy azért akartak sok pravoszláv papot, hogy azokat üldözze a hatóság és akkor Gerowszkyék szidhassák lapjaikban a kegyetlen magyar hatóságokat és külföldön lazíthassanak a magyarság ellen ...

Íme, hogyan olvad össze a vizsgálóbírói fantázia Vorobcsuk fantáziájával és ebből a fantázia-vadházasságból született a vizsgálati jegyzőkönyv, amelynek alapján az ügyész vádat emelt 92 szegény ruthén ellen.

Az ügyész... Illiasevics tiszteletes fia, dr. Illés Andor méltányos volt a vádlottakkal szemben, épen kilencvenkettő ellen ejtette el a vádat akkor, amikor a többi kilencvenkettő ellen vádat emelt. De itt már ugyancsak beléfékűdt a kérdés tanulmányozásába, megszerezte az ukrajnista irányzatú folyóiratokat, amelyekben a fehér Tiszáig terjeszkedő nagy Ukrajnáról van szó és ennek alapján akarja a skizmatikus propaganda veszedelmes voltát bizonyítani. Arról természetesen megfeledekzik, hogy vádlottai ruszofil propagandával vannak vádolva és az épen az ellenkezője az ukrajnista mozgalomnak. És buzgón kiszedi a vádlottaknál talált oroszországi eredetű imakönyvekből a cárért szóló imákat.

Ezek az imakönyvek külön figyelmet érdemelnek. Erre helyezi a vád a legfőbb súlyt és a sovén lapok is folyton ezt emelik ki. Pedig ezek az imakönyvek semmit sem bizonyítanak. Egyszerűen oroszországi származású imakönyvek, amelyekben épen úgy benne vannak a cárért szóló imák, mint ahogy benne vannak a szerbiai imakönyvekben a szerb uralkodóért, avagy a romániai imakönyvekben a román uralkodóért mondandó imák. A magyarországi görögkeleti templomokban még nagyon sok régi orosz eredetű *Hgyiszkate provdu* című imakönyvet találhatunk, amelyekben szintén megvannak az inkriminált imák. Sőt 1904-ben a karlócai metropolita udvarából kerültek ilyen könyvek az izai ruthének közé. És hogy mennyire nem a cár kedvéért tértek át a skizmatikusok, azt bizonyítja az is, hogy a lefoglalt imakönyvekben ki vannak húzva az inkriminált imák, avagy legalább is a cár neve.

A tolmácsok... Két tolmács működik a bíróság mellett, Medveczky Andor tiszteletes — aki egyszersmind egyházi ügyekben is szakértő — és Darvai Sándor hites bírósági tolmács. Hogy a tol-

máccsal való tárgyalás mit jelent, ezzel tisztában van minden kultur-ember, de a kérdés igazi jelentőségét csak az értheti meg, aki végighallgatott már egy ilyen tolmáccsal lefolytatott bűnpört. A szerencsétlen ruthének egyrésze megpróbálkozik a magyar nyelvvel, de csakhamar belezavarodik. Az elnök segít rajta, a vádlott pedig fáradtan hagyja rá, észre sem veszi, hogy egészen mást mondott, mint amit mondani akart. A finomságok, árnyalatok teljesen elvesznek és a vádlott csakhamar maga csodálkozik a legjobban, hogy hova került. A nehéz helyzetből csak úgy menekülhet, hogyha teljes egészében visszavonja vallomását, ezzel azonban szavahihetőségét veszti el. Nem sokkal könnyebb azok helyzete sem, akik ruthénul beszélnek. Alig kezdődik a tolmács szerepe, máris zavar támad, megindulnak a viták és az egyes árnyalatokra nézve sehogy sem tudnak megegyezni. A „nyugati légkör”-höz szokott elnök egy kézlegyintéssel elintézi a kérdést.

— Hagyjuk csak, védő úr, ne vitatkozzunk, a bíróság úgyis azt fogadja el, amit a hiteles tolmács mond.

Pedig a máramarosszigeti tolmácsok jól ismerik a nép nyelvét és lelkiismeretesen igyekeznek dolgozni. De a fordításban elvesznek az árnyalatok, hiányzik a lélek a szavakból. Mi lehet ott, ahol a nyilvánosság ellenőrzése nélkül dolgoznak lelkiismeretlen, a nyelvet alig ismerő tolmácsok! Mi történhetik a járásbíróságoknál, a szolgabírói hivatalokban! Különösen akkor, hogyha a fél ügyvéd nélkül, avagy esetleg nyelvét nem eléggé ismerő ügyvéddel áll a hatóság elé.

A védők... egész külön fejezetet érdemelnek ennél a szerencsétlen pörnél. A legnagyobb részük hivatalból kirendelt védő és majdnem kivétel nélkül valamennyi a hazát akarja megvédeni, nem pedig a védencét. A fővádlott Kabalyuk Sándor védője, dr. Klein Artúr órákon át bizonyítgatja az újságíróknak, hogy védence mennyire bűnös és közben himnuszokat zeng a honhazáról. Védőtársai szintén azt hangoztatják, hogy ők elsősorban magyarok és csak másodsorban védők. Csak a második főbűnös, Vorobcsuk György védője hallgat. Ő mellékesen a máramarosszigeti görögkatholikus egyház ügyésze is és így már hivatalból csendes ember ennél a görögkatholikus papság elleni lázongásból született pörnél. És amint elnézzük ezt a kisvárosi ügyvédi kart, sok mindent megértünk. Megértjük, hogy miért garázdálkodhatnak szabadon a Papp Simon-féle sötét alakok, hogy miért olyan képtelenül nagy az anarchia egyes magyarországi tájakon. A praxisukat féltő ügyvédek minden poklokon keresztül ragaszkodnak a klikkhez és a klikken kívüli nem boldogulhat a szoros szövetséggel szemben. És megértünk még valamit. Hogy honnan ered a nép tör-

hetlen bizalma a nemzetiségi ügyvédek iránt, hogy miért keresi fel a nép nemzetiségi különbség nélkül előszeretettel a nemzetiségi származású ügyvédeket. És ebből megértjük azt is, hogy miért terjed egyes vidékeken oly rohamosan a nemzetiségi propaganda. A nemzetiségi származású ügyvédet nem veszik be a klikkbe, sőt ő maga is távol tartja magát attól és ez már magában véve is elég ahhoz, hogy a nép bizalommal legyen irányában.

A vádlottak . . . „Eladjuk vagyonunkat, vásárolunk egy közös birtokot és azon élünk mint szent emberek.” Könnyű megoldás, felületes magyarázat, hogy a kultúrátlan emberek beteg vallási rajongása ... Szó sincs róla. Ezeket a szerencsétleneket kerékbe törte az élet, agyonszorította a közigazgatás, a papság és a velük szövetkezett kazárság. Semmijük sincs, mert mindenüket elveheti bármikor egy Papp Simon, egy Pásztor Árkád vagy egy Ganz Burech. Az életnek alig van becse rájuk nézve, minden napjuk csupa rettegés és leikük keresi a narkotikumot, a védelmet. A pálinka csak narkózik ad, de a vallásban a narkózison kívül még védelmet is sejtnek. Tehetnek arról a szerencsétlenek, hogy a jó Istenen kívül senki sem törődik az ő dolgaikkal? Elnéztük, amint a törvényszék folyosóján végimentek az orosz hírlapírók a vádlottak között. Hogy összeszorították ajkaikat, hogy nyelték könnyeiket és hogyan tartotta vissza őket a rettenetes félelem, hogy megszólítsák őket. A sok vizsgálat, a sok üldözés belészuggerálta ebbe a népbe, hogy az oroszok az ő védőik és azért haragszanak rájuk az urak. Tenger szenvedés változtatta meg ennek a népnek a lelkét ennyire és most már nincsen megállás. Eszünkbe jut egy régi német újság kifakadása. „Ti drága jó urak ott Pesten és Bécsben! Ti voltatok a pánszlávizmus apjai és ma is a legtevékenyebb önkéntes ügynökei vagytok. Aksakoff Iván nektek hálából szobrot fog emelni Moszkvában, mert ti egy év alatt többet végeztetek, mint amennyit a szláv bizottság fizetett emisszáriusainak egész serege tíz év alatt végezni képes lenne ...” Mert ne gondoljunk egy percre sem, hogy ez a nép oroszbarát célszavakkal fordult a görögkeleti orosz egyházhoz. Előbb megpróbálkoztak a nazarénus, az adventi keresztény, a szombatos vallással, de ezek nem nyújtottak védelmet papjaikkal szemben, mert nem bevett vallásfelekezetek. Azután megpróbálkoztak a magyarországi román, majd a szerb görögkeleti egyházakkal, de közbelépett a kormány és közbelépett a közigazgatás basibuzuk-hada és valósággal az orosz papság karjaiba hajtották a népet. Előre kiszámítottan, hogy azután végigverhessenek rajtuk.

* *National-Zeitung*, 1882 február 26.

A veszedelmes következményekkel keveset törődtek, hiszen a hazaszeretet csak addig jelszó ezeknél az uraknál, amíg jövedelmez.

Hogy milyen lehetett a ruthénség sorsa ezen a szerencsétlen vidéken, az kisír a vallomásokból, bár az elnök óvatosan elkerüli a kínos kérdések feszegetését. Megkérdi Vorobcsukot, hogy miről beszéltek összejegyzeteiken. „A hatóságokról és Bobrinszky grófról.” Az előbbire nem kíváncsi a bíróság, csak az utóbbira veti magát. Szünet közben négyszemközt rá akarunk bírni egy ruthén vádlottat, hogy beszéljen papjairól, de a megszólított élénken tiltakozik. „Nem beszélhetek, nem merek beszélni, elég volt már nekem ennyi. Nyomorékká törtek, kifosztottak ...” Megkérdezzük, hogy a bíróság előtt el mer-e majd mindent mondani. „Mindent nem, hiszen nem akarom, hogy tovább üldözzön ez a sok szerencsétlenség.” És hogy tényleg nem mernek a bíróság előtt szabadon beszélni, annak kiváló bizonyítékát adta Palkaninec Mihály vádlott. Amikor az elnök feltette a bűnösségre vonatkozó kérdést, határozott igennel válaszolt. Beösmerte, hogy bűnösnek érzi magát. De amint a részletekre került a sor, mindent tagadott. „Hogyne volnék bűnös, amikor az urak bezárattak. Csak nem sértem meg őket azzal, hogy ártatlannak mondom magamat,” — így magyarázza meg később vallomásának nagy ellentmondását.

Mert fél, retteg ez a nép a hatóságoktól, uraitól. A Jeruzsálembé zarándoklók óriás kerülőkkel, Galicián át mentek, csakhogy elkerüljék a magyar hatóságokat, a postában sem bíztak meg, — egy csomó kézen át küldték a legártatlanabb leveleket. Csak az Amerikát megjártak önérzetesebbek, de azok nem is tartják ki sokáig itthon. „A ruthénkérdésnek a megoldása az lesz, hogy az egész ruthénség kivándorol!” — mondotta a viszonyok egy alapos ösmerője.

A legszomorúbb alakjai a pörnek azok a szerencsétlen vádlottak, akik megtévelyodtak a hosszas vizsgálati fogságban. Megkérdjük a környezetéhez képest rendkívül intelligens fogházorvost, hogy mi az oka annak, hogy a vizsgálati foglyok közül oly feltűnőé» sokan megőrültek. „Nagyon is várható volt. A túlságos vallási rajongás, amelyhez állandóan zaklatott élet járult, végre pedig a hosszas vizsgálati fogság természetesen kiváltotta a hatást. Azonkívül ne feledkezzünk meg arról, hogy mennyire egészségtelen körülmények között élnek ezek az emberek és például hogy mennyire hiányosan étkeznek . . .” Hogy ezek mellett mekkora szerepe lehetett az irgalmatlanul szigorú vizsgálatnak, azt nehéz megállapítani. Tény az hogy a vizsgálati fogságban sínlódók egyharmadából soha nem lesz többé ember.

A tanúk... A tanúkra még nem került a sor, azokat még csak a tárgyaláson kívül tanulmányozhattuk. Sokat emlegetik az egyik koronatanút, akinek nagy szerepe volt a leleplezések körül. Manajlo Endrének hívják a különös embert, az ügyész meg is mutatta a hallgatóság sorában ülő koronatanút. Csak másnap jutott eszébe az egyik védőnek, hogy a koronatanú jelenléte a főtárgyaláson pörrendellenes és indítványára kitiltotta az elnök. Érdeklődtünk a tanú iránt és összegyűjtött adataink alapján megrajzolhatjuk tipikusan érdekes arcképét. Egészen oroszországi fényt vet ez az arckép a skizmapör előzményeire.

Manojlo Endre 1909-ben került a Huszt melletti Lipcse községbe, ahol már akkoriban megindult a skizmamozgalom. Hogy honnan jött Manajlo, azt senki sem tudja megmondani, egy apró csomag volt a vándor kezében és gondtalanul telepedett le egy özvegyasszony bútorozott szobájában. Csakhamar kinevezte a pénzügyigazgatása végrehajtónak és a rejtélyes ember elhelyezkedett a vidéki társaságban. Sőt nemsokára szerephez is jutott, a Máramarosszigeten épülő kultúrház javára előadásokat rendezett. Közben beférközött a ruthén parasztság bizalmába is, amit könnyen elért azáltal, hogy állandóan szidta a papokat. Amikor a határrendőrség megkezdte a skizmatikusok üldözését, Manojlo határrendőrségi polgári biztossá vedlett át. Nagy szolgálatokat tett a határrendőrségnek és ezért önálló hatáskörrel ruházták fel. Ezt úgy csinálták, hogy Hatfaludy László főszolgabíró minden formaiasság félretételével, — a képviselőtestület tiltakozása dacára — kinevezte Lipcsére községi bíró-helyettesnek és most már Manojlo a saját szakállára folytatta a nyomozást. Valóságos statáriumot létesített, megtiltotta a lakosságnak, hogy este az utcán járkáljanak, hogy egyes házaknál összejöjjenek és önhatalmúlag házkutatást rendezett. Bokros érdemei elismerésül szabad kezet engedtek neki és a derék ember élt is az alkalommal. Elvállalta az új állami iskola építését, bár sem pénze, sem telke nem volt, sőt még előleget is szedett fel a tanfelügyelőségtől. Az előleget elkorhelyekedte és egy csomó csalást vitt véghez a holdban épülő iskola körül. Mindezt eltűrték a kalandornak, mert hiszen bokros érdemei voltak az „összeesküvés leleplezése” körül. És ez az ember a koronatanú, az ő vallomásától függ sok ember sorsa, nehéz büntetése . . . Véletlenül a kezeinkhez kerül a *Máramaros* című lap egy 1904. évi példánya.* Az akkori első nagyobb szabású skizmapör tárgyalásával foglalkozik és a többek között ezt mondja szóról-szóra:

* *Máramaros*, 1904. május 1. (5. oldal.)

„Pénteken Catina Chaim Bernát izai lakos volt az utolsó tanú, aki az ítélethozatalnál bizonyára döntő súlyú, fontos vallomást tett. Nagy feneket kerített azonban a dolognak, előbb megkérte Várady Gábor elnököt, hogy valamennyi vádlottat küldje ki, mert féltő hogyha ellenük vall, hát ezek még majd agyonütik, ha visszakerülnek a faluba. Amikor a vádlottak otthagyták a termet, előadta, hogy édesanyja vendéglőjében Szimulik Péter Juru azt beszélte, hogy az ő egyházuk feje az orosz cár, aki be fog jönni, kiveri a magyar urakat és a zsidókat, Máramarost odacsatolja Oroszországhoz, jó dolguk pedig azoknak lesz, akik áttérnek a görögkeleti vallásra. Vucskán Andrira is terhelően vall, akivel szembesítettett, amikor is kitűnik, hogy régi haragosa vádlott a tanúnak. Szimulik Péter Jurával azonban nem hajlandó szembesíttetni, mert fél tőle és ahogy mondja; előbbre való az ő élete és biztonsága, mint az egész pör.”

... Íme néhány vonás egy máramarosi pör képéhez. Máramarosban, a Papp Simonok hazájában monstrepört csinálnak a szegény ruthének ellen. És a Papp Simonok szabadon járnak, sőt bizalmat szavaztatnak Tisza Istvánnak. És Tisza István megérdemli ezt a bizalmat, mint ahogy megérdemli minden magyar belügyminiszter.

(Aradi Viktor.)

Angol és magyar tudományos közvélemény

A magyar tudomány minden munkása — már mindazok, akik valóban lelki szükségletből kutatnak — több-kevesebb világossággal mindig megérezte, hogy kulturális elmaradottságunknak egyik legfőbb tényezője: a tudományos közvélemény hiánya. A magyar nyelvű vámsorompó a hazai tudományos kutatást elzárja a külfölditől, idehaza pedig a tudományos munkamegosztás állapota oly siralmas, hogy minden szerző a maga részletkutatása területén szinte szuverén és felülbíráthatatlan. De még azokon a tereken is, ahol már létezik némi munkamegosztás, az ebből eredő bírálati lehetőség nem tud szabadon érvényesülni. Politikai és gazdasági érdekek a szellemi termelést is befolyásolják s miként a közélet, úgy a tudomány is klikkmonopóliumok martaléka lesz. A külföld tudományos közvéleményének szabadsága és szervezetsége részben a nemzetközi munkamegosztáson részben egy országon belül az egyetemi élet, a szakajtó és a magas színvonalon álló napisajtó decentralizációján alapszik. Berlin Heidelberg, Jena, Lipcse és sok más kultúrgócpontra s a velük összefüggő szak- és napisajtó tudományos versenyéből egy meglehetősen pontos tudományos értékmérő-szerv alakul ki, mely nagyban és egészben

helyesen tájékoztatja a nagyközönséget a megjelent újdonságok értékéről és jelentőségéről, az írókat pedig komoly bírálat: dicséret és gáncs alkalmazásával állandóan produktív képességük legteljesebb megfeszítésére ösztönzi és a szabad verseny többnyire az életképes csirák fejlődését biztosítja. Ez a közszellem egyszersmind a tudománynak magának minden egyetemnél fontosabb táplálója: mivel állandó szellemi csereforgalmat teremt, mely a kollektív munka erejével támogatja, javítja, kiegészíti, fokozza az individuális munka hatályosságát.

Minderről Magyarországon alig van szó. Ismeretlen ember munkája — amennyiben nem valamelyik egyetemi professzor alázatos famulusa — többnyire észrevétlen marad. Ismertebb ember pedig rendszerint a saját klikkjétől egy egekig magasztaló ódát kap, míg az ellentábortól gyűlölködő főbeverést. A sajtó túlnyomó többségét pedig az egész ügy nem érdekli — hacsak nincs valami plágiumos vagy más jellegű botrányos háttere —, minthogy ő operettekkel, krokikkal, politikai skandalummokkal és egyéb fontosabb kultur-ügyekkel van elfoglalva.

Ilyen körülmények között csak természetes, hogy a magyar tudományos irodalom nem élvezi sem a tudományos munkamegosztás előnyeit, sem a komoly kritika által kifejlesztett igazi felelősségérzetet, sem az objektív dicséret által nyújtott önbizalmat. Ezeknek a negatív tényezőknek hatása olyan elhatározó, hogy nincs is szükség semmiféle egyéb faji, lélektani vagy történelmi magyarázatok segítségül hívására akkor, amikor a magyar tudományos irodalom rettenetes tespedésének okait keressük.

Ezt az igazságot akarom egy konkrét példán bemutatni. Amikor Leopold Lajosnak *A presztízs* c. könyve megjelent — bár alapjában inkább konzervatív és régi értékeket kímélő könyv — nagy tudományos és esztétikai kvalitásai dacára a magyar közvéleményben nem tett annyi hatást, mint akármelyik kávéházi írástudónak egy-egy híresebb filozófiai alkalmi „smoncája.” De még a szakemberek körében sem alakult ki egy biztos egyöntetű vélemény. Mert nemcsak az ellenségek nem olvasnak és csak ütnek, hanem olykor a barátok sem olvasnak és csak foghegyről dicsérnek. Talán egyedül e sorok írója volt az, aki egész határozottsággal formulázta meg a következő ítéletet: „Mindent egybevéve, Leopold Lajos könyve termékeny és úttörő vállalkozás, mely megvesztegető művészi ragyogása nélkül is jelentékeny cselekedet a szociológiai irodalomban. Ha mértéket keresünk méltánylására, habozás nélkül mondhatjuk, hogy a társadalmi lélektan terein messzebb jutott el és többet látott, mint Szighele, Ross, Le Bon

vagy Simmel. Könyve nemcsak a szegény magyar szociológiai irodalom munkásainak legelső sorába helyezte szerzőjét, de a legkisebb kételyem sincs az iránt, hogy nemsokára megjelenő angol Juadása nemzetközi méltánylást és tiszteletet fog biztosítani írójának.

Ez az angol fordítás időközben tényleg megjelent T. Fisher Unwin kiadásában: *Prestige. A psychological study on social estimates* címen Majd egy amerikai kiadás követte Dutton & Comp.-nál. És micsoda más méltánylás, más kritika, más dicséret, más ismertetés, mint a kölcsönösen biztosító és lebunkózó magyar irodalomban!

Mintegy félszáz részletes ismertetés és méltatás jelent meg eddig róla. Ezek sorából nem közöljük azokat, amelyek, mint a *Daily Chronicle*, *Daily Graphic*, *Daily Telegraph*, *Globe*, *World*, *Boston News* stb, kizárólag a mű tartalmi ismertetésére szorítkoznak, hanem csupán a könyvvel kritikailag foglalkozó legfontosabb referátumokat, itt is mindenütt elhagyva a tartalmi ismertetéseket és szűk kivonatra szorítkozva:

The Athenaeum: „E könyv megjelenése egy lépéssel előbbreviszi a társadalmi viszonylatok lélektani tanulmányozását. Újabban néhányan, mint Graham Wallas és Le Bon észrevették ugyan bizonyos lelki ingerek egyetemes társadalmi visszahatását, ámde ők az ily stimulusok hatását általában természetből adottnak tekintették és rendszeres vizsgálatnak alá nem vetették. És íme a prestige minden társadalmi viszonylatban jelen van. Szerzőnk valósággal a gazdasági értékelmélet ellenképét igyekszik megalkotni a pszichológia tágabb és nehezebben érthető birodalmában. E cél szolgálatában a társadalmi tudományok minden ágából hatalmas adattömeget gyűjtött össze. Tovább azonban nem is megy; elvégezvén az indukció úttörő munkáját, másoknak engedi át a generalizációk levonását.”

The Daily Citizen (az angol trade-unionok orgánuma): „Különös, de mélységesen megragadó könyv. Leopold úr igen szellemesen bontotta fel tárgyát, módszere alapos és átható. Mindent összevéve nevezetes munka, méltó arra, hogy feltűnést keltsen mindazoknál, akik életünk összes feltételeire kíváncsiak és azon befolyásokat ismerni szeretnék, amelyek körülvesznek bennünket!”

The Daily Herald: „Nagyérdekű könyv, a világos gondolkodás és józan ítélet bizonyosságaival elejétől végig. Nemcsak hogy az ötletek, történelmi tények es finom megjegyzések gazdag aratásához jutunk általa, de egyenest lebilincselő szellemi gyönyörűség ily alapos, éles pillantású és ennyire eredeti könyvnek áttanulmányozása. Csodálatosan eszmegerjesztő egy könyv ez, kivételesen érdekes, de egyben maradó becű is. A tények és kommentárok hatalmas tarhaza; kétségkívül nagyjelentőségű pszichológiai alkotás.”

The Economist: „Leopold úr jeles és tudós könyvet írt a prestigeről-Kár, hogy nagyon zavart iránylyal dolgozik, minek következtében Jóllehet a a könyv tele van tudással és eszmegerjesztő gondolattal, gyakran csak nehezen lehet követni.”

The Ethical World: „Vaskos könyv, telítve sajátos ókori és modern tudással, de rosszul stilizálva, mint ahogy külföldiek írnak.”

The Manchester Guardian: „Nem merjük hinni, hogy ez a könyv oly

feltűnést keltsen, mint aminőt megérdemelne. Mert míg egyfelől tele van tudással, finom és sokszor mélységes gondolatokkal, másfelől a teuton eredetet eláruló nehézkes és homályos terminológia nehezedik rá. Ámde azok az olvasói, akik hajlandók e fogyatkozást megbocsátani, jelentős gazdagodással fogják e kényes és fontos tárgyról Leopold úr elméletét megismerni. A kötet ritka nagytudású és mély elme műve, sőt az olvasót zavaró homályosságok is kétségtelenül jórészt annak az egyetemes alkalmatlanságnak tudhatók be, amelyet a lélektani analízis túlköveteléseiivel szemben minden nyelv felmutat. E könyvet a társadalmi pszichológia minden bűvárának lelkiismeretes figyelmébe ajánljuk.”

The Nation, mely *The Power of Prestige* címen egész politikai esszét ír a könyvről, az angol pártélet és az indiai imperializmus sarkkérdéseivel kapcsolva össze szerző elméletét, többek között a következőket mondja: „Leopold úr könyve minuciózus vizsgálata a befolyás pszichológiájának, fásasztó, németes alaposággal. A mű elolvasása nyomán tisztában, mint eddigelé, állanak előttünk ama nehézségek, melyek mindennapi életünk dolgaiban az észszerűség és igazság érvényesülésének folyvást útját állják. Leopold úr könyve szubtilis elemzés, melynek talán legtanulságosabb része a politikai. Szerző találóan jelöli meg a demokrácia feladatául, hogy legfrissebb erélyét a pszichológiai látszat-értékelés aláadására kell fordítania. Ámde szerzőnk nem hisz abban, hogy e babonás értékelésektől a politikát meglehetne tisztítani. A maga részéről nem is követel többet, mint az irracionális befolyások helyesebb eloszlását, hogy a prestige és a demagógia mintegy egyensúlyozzák egymást. Ezek fölé, az ember magasabb ethikai céljainak garantálására a pártatlan irracionalizmust, a vallást kéri «a végtelen nagy Mesemondójától”. De hát valóban bele kell-e törődnünk az értelem e csődjébe, mielőtt a nevelés téleterősítő és egyéniségképző hatalmát gyökérig kipróbáltuk volna?”

New York Times: „Pompás tárgyat választott magának a szerző és eszmékben gazdagon dolgozta fel azt. Jól meggondolva az egész emberiség sorsára kihat a prestige és mégsem akadott eddigelé méltó tanulmányozója e titokzatos hatalomnak, mely őszbecsavarodott aggastyánokat vasöklű fiatalok urává tesz és felerészben az asszonyi csáberőt is megmagyarázza. E misztikus befolyás felfejtésével az úttörőnek munkáját végezte el szerzőnk és könyvében van is sok ama varázsból, de valami abból a homályból is, mellyel az ismeretlen felé hatoló úttörés járnai szokott. Tétéleit szerzőnk nagy lélektani jártassággal és nem mindennapi írásművészettel világítja meg és analizálja. Világos, hogy oly gondolkodó, ki igen sokat tanult, főleg az anthropológiában s aki hatalmas tanultságát találó példák alkalmazására képes felhasználni. Komolyabb természetű kifogás támasztható egyes kifejezéseinek homályossága miatt. Hellyel-közzel bizony, bármily találó és ötletes is nyelvezete, mintha nem is született angol írta volna. Anyagának beosztása sem oly világos, mint amilyen lehetne és több ízben átlépi bevezető tervvázlatának kereteit. Kétségkívül legérdekesebb része e nagyérdékű munkának a harmadik könyv, melyben a prestige szerepét a hétköznapi életben mutatja be. Azon fejezete pedig, melyben a prestige-t a demagógiával szembesíti, azt sejteti velünk, hogy Leopold úr is ama neo-arisztokratikus iskolához tartozik, melyet Nietzsche bölcsen befolyásolt. Amit itt elmondtunk, talán elegendő ahhoz, hogy az olvasó figyelmét Leopold úr tárgyára s e tárgy feldolgozásának módjára irányítsa. Sok szempontból megragadó egy könyv, *thought-compelling*, ahogy

szerzőnk mondaná. Valami érdes Carlyle-i keménység jellemzi e gondolatokat és fejtegetéseket, ami, ha néha idegenül hat is, mégis lenyűgözi az embert. Oly képességek, melyek manapság elég ritkák ahhoz, hogy Leopold úr e könyvének megkülönböztetett tekintetben és, ha szabad így fogalmaznunk *prestige*-ben legyen része.

The Observer: „Oly tárgyról, mely pedig elég keveset ígér, szerzőnk figyelemreméltó filozófiai tanulmányt alkotott.”

The Outlook: „A szerző által megállapított eredményeknek legfeljebb halvány kivonatát adhatjuk e szemle keretében. Felőlelt anyagából különösen különösen megragadja a figyelmet az a problémája: minő pszichológiai viszonyban áll egymással *prestige* és *demagógia*. Sajátságos, de az emberek személyes befolyásukra, vagyis *prestige*-ökre egy korban sem voltak inkább ráutalva, mint manapság. Mindenfelől *one-man-company*-ről, *one-man-party*-ről, *one-man-concern*-ről hallunk s ha ez az *one man* távozik, hamarjában másikat kell találni, nehogy minden összeomoljék. Mindazok számára, akik e nézőpontból fogják tanulmányozni, nagyérdekű lesz ez a könyv, kivált pedig azoknak, kik a tekintély és politikai hatalom problémáit törekszenek szerzőnk vezetésével mellett megérteni. Sajnos, éppen ezeket a problémákat hanyagolják el leginkább napjaink törvényhozói.”

The Pall Mall Gazette: „E könyv a legkülönbözőbb szempontokból veszi tárgyát vizsgálat alá, aminek eredménye azután a tudós ismeretek tömege. Leopold úr könyve gazdaghatású éa gondolkodóba ejtő; de éppen nagy elmélyedése nehezíti meg számára, hogy tárgyát világos távlatba állítsa. Lehetne továbbá olvasói közt, akik azt fogják érezni, hogy e gondosított 050 oldalból a látszatértékek jelentőségét nem értették meg oly jól, mint Bassanio halhatatlan beszédjéből. Ám akárhogy nézzük is a dolgot, bizonyos, hogy Leopold úr nem idegen vélemények megaszalt summázatát adja, hanem ellenkezőleg, kapcsolatba hozza tárgyát napjaink égető nagy kérdéseivel, a *prestige* mély szellemű kritikai elemzésével ajándékozott meg bennünket.”

The Scotsman: „Fárasztó homályossága révén Leopold úr bölcséleti tanulmánya sokszor inkább német, mint angol pszichológusokra emlékezteti az olvasót, de nem fosztja meg attól az érdemtől, mely a filozófiai munkák átlagából első sorban kiemeli, hogy mindenkifelett eszmejerjesztő és az olvasót onallo továbbgondolkodásra ösztönzi. Figyelemreméltó alkotás, mert az érték egy oly elemének szellemes megvizsgálása, amelyet napjaink filozófiai elméleteiben ily gondosan eddig nem tanulmányozott senki, s legkevésbé olyan mély gondolkodók, mint Leopold úr.”

Times: „A kötet áttanulmányozása azt a kételyt szólaltatja meg, vajjon a tárgy egyáltalán alkalmas-e ily terjedelmes analitikai és filozófiai feldolgozásra. Kétségtelen, hogy Leopold úrnak nagy történelmi és pszichológiai tanultsága van. Tárgyát számos analógiával világítja meg, különböző absztrakt nézőpontokhoz igazítja hozzá és gazdagon illusztrálja, de szavai egyes helyeken homályba vesznek Sok gyakorlati értéke és érdekessége lett volna napink néhány oly idevágó Jelenségének is, melyeket szerző — mint pld. ügyvéd vagy *champion-boxer* *prestige*-ét — alig érint, de amelyeket a gyakorlat élesszemű emberének észre kellett volna vennie. Nagy tiszteletet érzünk ama kritikai munka iránt, melyet Leopold úr az eszmék világában teljesített. Viszont nem érezzük, hogy a szociológus gondolkodása lényegileg új szempontokkal bővílné könyvéből.”

The Westminster Gazette hosszabb tanulmányban méltatja a könyvet s a következőkben szűri le véleményét: „Ha a prestige fogalmát szélesebb alkalmazásában, mint rokontünemények egységes törzsnevét fogjuk meg, oly társadalmi búvárkodásba kezdünk, melynek szétágazása szinte beláthatatlan. Úgy látszik, Leopold úr is veszedelmesnek tartotta volna, hogy egyetlen tüneményre teljes társadalomlélektant építsen fel, bármily fontos is e tünemény a politikai ellenőrzés szempontjából. A dedukciók levonását mindenestre nagy gondossággal kerülni igyekszik és beéri a tisztán induktív elemzéssel. Könyve e módszer révén kétségtelenül nyert pontosságban, de ugyanakkor veszített érdekességéből, mert a következtetések leszögzése helyett, melyeket a 350 sűrű oldalon át hiába várunk, beéri a jövőendő számára végzett alapvető munkálkodással. Egy helyen ugyan a társadalom oly momentumaiban, melyekben a kritikátlan engedelmesség jobban védi a kultúrérdekeket, mint a fegyelméletlen analízis, a prestíget hasznosnak mondja és ez a kijelentés a maga negatív formájában is kevés kétséget támaszthat arról, milyenek képzelel Leopold úr a helyesen berendezett államéletet. Általában azonban szerző saját álláspontját háttérben marasztja, hangsúlyozva, hogy módszere tisztán tudományos s hogy tárgyát lélektani szempontból vizsgálja. De nézetünk szerint így két szék között a földre kellett esnie és a magunk részéről csak nagyobb melegséggel fogadtuk volna művét, ha kevésbé tartózkodóan beszélne, bármennyire különböznének is következtetései a mi álláspontunktól. (*A Westminster Gazette* tudvalevőleg a liberálisok lapja.) Valójában talán úgy áll a dolog, hogy lehetetlen a prestige fogalmát pontosan elválasztani a vele annyira elvegyült egyéb értékfeleségektől. Végző összegezésünk pedig annak megvallása, hogy ez a könyv mélységesen lebilincsel bennünket, nem annyira a felette bonyolult probléma megoldása körül elért sikereinél fogva, mint inkább ama nagy lehetőségek miatt, melyeknek ez a könyv utat tört.”

Edward A. Ross, a wisconsini (U. S. A.) egyetemen a nemzetgazdaságtan tanára s a szociálpszichológiának Európában is ismert eredeti munkása, egyik angol bibliográfiai szemlében a következőkben foglalja össze véleményét: „*A Prestige* rendkívüli értékű könyv. Nem mondhatok kevesebbet, mint hogy el vagyok ragadtatva tőle. Szerző gazdag bányában dolgozott és hatalmas aranytömböket hozott fel. Ha meggondolom, hogy egy emberöltő előtt a szerző által feldolgozott problémáknak a gondolkodók még jóformán hírért sem hallották, nem győzök csodálkozni. Ha az osztályozott és megmagyarázott tényeknek ily hatalmas gyűjteményét látom, mint aminőt szerzőnk összefoglalt, biztosra veszem, hogy csak idő kérdése és a társadalompszichológia hatalmas és befolyásos tudomány lesz. Már türelmetlenül várom, hogy e könyvet előadásaim gazdagítására és megvilágításául hallgatóimnak bemutat-hassam. Kívánom e tudós és eredeti könyvnek, hogy a legnagyobb siker legyen osztályrésze”.

*

Fölösleges volna ezekhez a bírálatokhoz bővebb kommentárt fűzni. Mindenki, akinek csak némi fogalma van a tudományos alkotás lélektanáról, érezni fogja, hogy szükségkép egészen más irodalomnak kell kifejlődnie az angol, mint a magyar tudományos közvélemény athmoszférájában!

Különben a könyv német kiadásának jogát a berlini Puttkammer & Mühlbrecht-cég szerezte meg. (Jászi Oszkár.)

A magyar nemzeti állam védelmezői

Abból a véres bosszúból, melynek Hámori László országgyűlési képviselő áldozatul esett, minket kevésbé érdekel, hogy a szerencsétlen merénylő és a szerencsétlen sebesült közül kit terhel a súlyosabb felelősség a tragédia létrehozásában. Annál fontosabbak a mi szempontunkból azok a részletek, melyek a Hámori-esetben véres realizmussal világitanak be a magyar nemzetiségi vidék tátongó sebeibe. Az *Est* tudósítói a merénylet után beszélgetést folytattak úgy a sebesülttel, mint a merénylő feleségével. A két fél nyilatkozatai minden elméleti fejtegetésnél mélyebben tárják fel a nemzetiségi kérdés pathológiáját és egy jobb kor valaha úgy fogja olvasni azokat, mint mi pl. a boszorkányperek aktáit. Meg kell azért itt rögzítenünk ezeket a valósággal kortörténeti dokumentumokat.

Hámori László nyilatkozatának korfestő részei ezek:

— „Azt írja itt az egyik újság, hogy a merényletet vegyes érzelmekkel fogadták. Csodálom, hogy nem tekintették az én közéleti szereplésemet, amely kizártá teszi az ilyen kritikát. Ott, ahol csupa nagybirtok van, azt hiszem, nem lehet olyan embernek vezetőhelyet elfoglalnia, aki nem áll erkölcsi magaslaton. Én pedig első vezetőszeretetet viszek Kürtösön. Ott politikailag nincsen másról szó, csak arról, hogy valami magyar, vagy nem magyar. Más ellenfél nincs, csak az oláhság, amelylyel egyedül én tudok ottan banni.

— Ennek az illusztrálására csak annyit kell mondanom, hogy Kürtösön, ebben a tiszta oláh községben magyar iskolát csináltam, amelyet a község tart fenn és lefestettek az arcképemet ötszázötven koronáért. Ezt az összeget közadakozásból adták össze olyan emberek, akik között alig szerepelt tíz egy koronával, a többi mind kevesebbet adott. Aradon fentartok egy irodát, ahová egy mértföldnyiről is hozzám jön, akinek baja van s én elvégzem vele az ügyét baráti kézszerítással. A törvényhatósági választáson oláh papok voltak jelölve Kürtösön s jellemző, hogy maguk az oláhok nem mertek menni szavazni. Én vezettem évek óta a választást a 9000 lakosságú községben; az én kezemben van a nemzetiségi kérdés megoldása is. Hogy mennyire gyűlölnek, azt tegnap láttam leginkább, amikor azt tapasztaltam, hogy az egész falu a hordágyam mellett sirt.

— Mladin Miklós vendéglős egyike volt a főkorteseimnek. Ilyenformán minden jóban, vajban része volt. Amikor Kürtösre kerültek, nem volt semmijük sem, csak 20.000 korona adósságuk, amelyet én zsráltam. Ezt megfizették, közben azonban állandóan kölcsönöket adtam nekik, még a vendéglőt is én vettem meg Mladinéknak. Néhány hónap előtt csődbe ment, amibe nem én kergettem, hanem az Aradi Közgazdasági Bank, amelynek elnökgazdátója vagyok. A bank hitelezett az én zsrómra 30.000 koronát Mladinéknak, magam pedig 10 ezer koronát. A banknak természetesen érdekei megvédésére meg kellett tennie a szükséges lépéseket, de a csődből én segítettem a kibontakozáshoz. Akkor egy Mazere Szófia nevű rokona indított ellene árveréseket s én csak csatlakozó voltam, mert a bank érdekeit kellett ismét képviselnem.

Minthogy nekem elég volt már a pumpolásból, megelégtettem ezt az egész összeköttetést, nem akartam velük többet találkozni. Megszakadt közöttünk minden összeköttetés, ami megzavarta Mladinné cirkulusait. Ez az asszony különös életet élt. Költekezett és abban a hitben ringatta magát, hogy bárkinek csak az ő közbenjárásával lehet hozzám férkőzni. Mivel most végül már menekülnök kellett Kürtösről, az asszony kiszínezte maga előtt, hogy velük együtt Hámorinak is pusztulnia kell. Elkezdett vádaskodni. Azt is mondta, hogy etette a választókat s én nem fizettem. Ez is szemenszedett valótlanosság. Mondja, hogy én sok embert tönkretettem. Szeretném látni: mutasson egy

fél embert, akinek én kárt okoztam. Az asszony megfenyegetett, hogy agyonlő s ezt a fenyegetést most a férje akarta beváltani.”

A képviselő úrnak a korcsmárosékkal szembeni zsenerozitása valóban meglepő és elképzelhetetlen volna az emberi lélektan ismerői előtt. Szerencsére *Mladinné* (a merénylő neje) előadása kitűnően kiegészíti a képviselő úr vallomását és a korpét teljessé teszi:

— Tizenkét év előtt ismerkedtünk meg Hámori Lászlóval. Abban az időben Szerényi Sándor volt a község jegyzője, Hámorinak és nekünk nagy ellenségünk. Hámori már akkor bérelte az almás-iratosi pusztát, amely gróf Almássy Dénes tulajdona. Korlátolt italmérési engedélyünk volt, de a jegyző folyton akadékoskodott, feljelentéseket tett ellenünk, mindenáron megakart akadályozni, hogy a községben boldoguljunk. Rudnyán Miklós, Hámori akkori bizalmasa és kortese elhívott bennünket Hámorihoz, aki azt mondta, nem bánom, ha tízezer forintomba kerül is, de el kell mozdítanom állásából ezt a jegyzőt.

Megbízást adott nekünk arra, hogy szerezzünk be ellene minden adatot, kioktatott arra, hogy a tanukat mindig két ember jelenlétében hallgassuk ki, ő az összes költségeket megfizeti majd. Össze is gyűjtöttük az adatokat, amelyek több szabálytalanságot derítettek ki, elmentünk a főszolgabíróhoz, akinek presszionálására Szerényinek csakugyan le kellett mondan. A mi költségünkön történt az egész mozgalom és az új jegyzőválasztás is. Hámori Zakariás Árpádot, a mostani jegyzőt támogatta, viszont a vármegye Vukuleszku Titusz ternovai szolgabíró szerette volna a jegyői székbe ültetni. Érdekes, hogy egy ötven tagú küldöttséget szervezetett velünk és amikor ez nem hatott eléggé, akkor egy lovas hazaküldött, hogy még háromszáz emberre van szükségük. Mi összeszedtünk a faluban még háromszáz embert, egyenkint megfizettük őket, azok is bementek Aradra és így sikerült nekünk Hámori jelöltjét megválasztatni.

Az iskolaszéki választásnál szintén mi vittük keresztül az ő akaratát. Ez abból állott, hogy Purly Lászlót és Fribeis Miklóst ki kell buktatni az iskolaszék vezetői állásából. Ezt is keresztül vittük nagy pénzzel és Hámori lett az iskolaszéki elnök. Ezután az volt a kívánsága, hogy a nép bizalmának megszerzése érdekében egy bankot kell alapítani, de előbb a meglevőt tönkre kell tenni. Dr. Marsieu Jusztin aradi ügyvédet megbíztuk, hogy végezzen nyomozást és derítsen ki szabálytalanságokat, amelyek alapján meglehet semmisíteni a Kürtösi Önségélyző Egyletet. Ez is sikerült és Hámorival megalapítottuk a Kürtösi Takaré- és Hitelintézetet. Hámori és az uram voltak az igazgatók. Aztán fogyasztási szövetkezetet is alapítottunk együttesen.

— Ezek a mozgalmak rengeteg pénzünkbe kerültek. Hámori adott ugyan nekünk kisebb-nagyobb kölcsönöket, de mindig váltót vett és annyira felhalmozódtak adósságaink, hogy nemrég 43.000 koronát kitevő váltóköveteléseit betábláztatta négy kürtösi házunkra. Az egyik házban a posta, a másikban a csendőrlaktanya, a harmadikban a fogyasztási szövetkezet, a negyedikben, ahol lakunk, kávéház és vendéglő van. Ekkor felkerestük Hámorit.

— Mi a nagyságos úr megbízásából költekeztünk a mozgalmakra és politikai dolgokra.

— Én nem hatalmaztam fel magukat arra, hogy ilyen sokat költsenek, most pedig fizessenek, mert elárvereztetem a házaikat.

Itt azután annak az elmondása következik, hogy a zsidó honmentő fajmagyar miként igyekezett a szerencsétlen korcsmárosékat vagyontukból kiforgatni. De ezeknek a magán-kriminalitásba tartozó vádaknak bírálataba ne menjünk be, hanem maradjunk tisztán a társadalmi bűnöknél, melyeket Hámori elkövetett. A kép itt valóban az utolsó árnyalatig tiszta és nem fog meglepni senkit, aki a nemzetiségi vidéken ismerős. Legfeljebb a közönségesen előforduló színek

itt különösen éles és rikító intenzitást vesznek fel. Tehát Hámori úr a magyarság védője volt az oláhsággal, az „egyedüli ellenséggel szemben. Hogy ez a szegény oláhság miért oly nagy ellenség, azt a kitűnő férfiú nem mondja meg, pedig megkérdezhetette volna pártvezérétől, Tisza gróftól, ki ép most paktál ezekkel a veszélyes ellenségekkel. Elég az hozzá, hogy Hámori úr mindenhová az ő fajmagyar lelkének képviselőit akarta beültetni s minthogy a nép ellentállt, megfelelő politikai szervezetet létesített. Ehhez első sorban a helyi uzsoratóke megnyerésére volt szükség. Innen a munkapárti honatya nemes liberalizmusa a korcsmárossal szemben. Mikor ez megvolt, a kis maffia hozzálátott a rájuk nézve alkalmatlan községi jegyző elmozdításához. Tisztán látszanak a kriminális regény körvonalai, melyben a nagybirtok és az uzsora szövetsége politikai befolyásáért első csatáit vívta meg. A dolog nem ment könnyen, mert úgy látszik, a megye sokáig ellenállt a zsidó parvenüvel szemben. De Hámori valósággal amerikai eszközökkel dolgozott: tömegmozgalmakat inszcenírozott egyéni céljai megvalósítására. Mikor ez megvolt, a maffia az iskolaszék megszervezéséhez fogott s Hámorit ültette az elnöki székbe. A politikai és kulturális munka nemes elvégzése után jött a gazdasági: a régi helyi bankot tönkre kellett tenni és újat alapítani, hogy a parasztság teljesen a Hámori-Mladin honmentő közkereseti társaság gazdasági hatalmába jusson, A maffia-szervezetet azután egy ú. n. fogyasztási szövetkezet egészítette ki.

Így szervezte meg Hámori képviselő úr politikai uralma alapjait. E célból még — miként ez a *Népszava* tudósításaiból ismeretessé vált a kormánypárti korifeus, miniszterek és államtitkárok puszipajtása, alkalmas strohmannel ellenzéki újságot adott ki a vármegyei klikk fékentartására. Így azután behódolt az egész vidék, úgy, hogy Hámori a ránézve alkalmatlanná vált közkereseti társaság felosztásához fogott. Ez vezetett a revolvergolyókhoz. E nagyarányú tevékenység betetőzése volt azután a magyar nyelvű népiskola s a nagy férfiú arcképe. A kormány és a közvélemény előtt ez volt a maffia üzelmeinek sovíniszta fügefalevele. Mert Magyarországon egyszerre megáll a józan ész s egyszerre csütörtököt mond az erkölcs valahányszor a hazát meg kell védelmezni a hazaáruló nemzetiségek ellen. Persze a Hámoriak módszere szerint, melynek lényege: az úri klikk mandátum- és hivataléhségének kielégítése, nép szájának uzsorás és pandúros betömése.

Parsifal-romantika

Ha a fiatal Nietzsche, Wagner Richárd jelentőségének csodálatos tüzzel harsonázó heroldja, tanúja lehetne a Parsifallal kapcsolatos világmozgalomnak, romantikus vágyainak legszebbikét látná megvalósultan: tapasztalhatná, hogyan válik egy művészeti jelenség az élet komoly tényezőjévé. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a beköszöntött új év első napjainak egyik legfigyelemreméltóbb és legáltalánosabb érdeklődést keltő eseménye volt Európaszerte a Parsifal színrehozatala. Madridtól Szentpétervárig hány metropolisban adták elő és mily hatalmas tömegek hallgatták meg ezt az operát. Soha a Grálhoz még lélekben sem zárandokoltak annyian, mint most a valóságban. Vallásos színjátéknak a középkori misztériumok óta, sőt tán a középkorban sem volt akkora közönsége, mint e műnek a 20. század elején. A misztika felé hajló érett középkor magasságos gót templomok előtt színelőadásokkal próbálta szemléletessé tenni a hittitkokat. Ebből a vallásos célzatú szemléltetésből nőtt ki a világi színmű. Wagner utolsó művével visszaviszi a drámát eredeti forrásához.

A Parsifal *Gesamtkunstwerk* a szó legátfogóbb és leg-sűrítettebb értelmében. Nemcsak a zene és szóművészet nászából született, hanem világnézetet, filozófiát és hitet is nyújt. Filozófiája részint kívülről beleszövétt, de ép annyira élményekből szűrődik, összefoglaló élményekből, amelyek az élet jelentőségét éreztetik s az emberi lét végső problémáit érintik. Az öregedő művész végigméri a világot azzal az eget-földet átfogó pillantással, melyről Shakespeare tesz említést. Ha Wagner oeuvre-je külön világ, a Parsifal e világ bibliája akar lenni. Wagnerben élt a művészek prometheuszi ambíciója, hogy ne csak műveket, hanem művei által új embereket teremtsen. Nietzsche is mint nevelőt vizsgálta mindenkor Wagnert. Így tehát jogosult eljárás világnézeti és szociális szempontból szemügyre venni azt a hódító utat, melyre Parsifal, e félenk és méléző lovag, a villamos kultúra és a repülőgép századában elindul. Mi készítette el a talajt Wagner Parsifaljának áhítatos és buzgó fogadtatására? Milyen termékeny ereje van azoknak az ideáloknak, melyeket Wagner e művészi végrendeletében hirdet?

Rendkívül szerencsés irodalmi és ízlésbeli konstelláció idején vált szabaddá a Parsifal. Az irodalomnak mai nagy befelefordulásában részes a politikai életet megbénító állandó nemzetközi feszültség, mely a közdolgoktól, a realitástól a literatura területén is sok érdeklődést elvon és mindezt absztrakt, formális és távoleső célokra irányítja. A romantika újjáébredésének sok mozzanatával találkozunk manapság. Ott van Eduard Stucken Grál-trilógiája és R. Vossnak új regénye egy modern köntösbe öltöztetett *Kundry*ről. Reinhard bejárja a nagyobb városokat misztériumaival s a vallásos témákat túlszínes rendezésben s kábító színi hatásokkal teszi ezrek számára vonzókká. A színházlátogató közönség tehát elő van készítve a Parsifalra. Nem jelen-

téktelen krülmény, a német drámairodalom elapadó termékenysége és hétköznapisága. Bécs és Berlin tucatra menő színházaiiban szegényes a műsor. A Parsifal azonban nyújt valamely erősebb emócióit, melyre minden színházlátogató számít. Az operák igazgatói nem feledkeztek meg erről a körülményről, amidőn oly pontosan előadták a darabot a felszabadulás első napján.

A Parsifal témája régi mondákból és mesemotívumokból szövődik össze: megvan benne a kalandkereső Artus-lovag a nővel szemben együgyűen viselkedő hős, az életet és jólétet ajándékozó asztalka, az örök zsidó s bizonyos megfordítottságban (tisztá férfi megvált egy bűnös nőt) a beteg Henrik motívuma. Ugyancsak a középkori képzelet foglalkozott a napkeleti bűvészekkel (Klingsor) és a varázskerttel, melyben tündérlányok virulnak. A jellemzés — a zenei és a drámai egyaránt — Wagner ismert sajátosságait és részben egyoldalúságait mutatja. A jellemek elvontsága, filozófiai konstrukciója a lelki élet főtípusait szemlélteti: az ösztönhöz és a szenvedélyhez való kötöttséget, az ártatlanságot és a megtisztulást, a zaklatottságot és a belső harmóniát. Nincs igazi történés, dráma a darabban. Sok a visszatekintő elbeszélés s ez főképp az első felvonásban fásasztó. Halljuk Parsifal, Amfortasz és Kundry múltjának történetét. Parsifal nagy átalakulása inkább belső mágia és nem válik eléggé szemléletessé. A szent együgyűségben és tompulatban élő hős szemét a részvét teszi látóvá. E részvét kialakulása képezi Parsifal személyes és drámai evolúcióját. A részvét Wagner darabjában schopenhaueri és buddhista eredetű fogalom s odaadó megértést, önfeláldozást, megváltó erőt jelent. Parsifalban fokozatosan ébred részvét az együgyű állat, a tulajdon édes anyja, a Grál király szenvedése, Kundry és végül Jézus iránt, akit azzal vált meg, hogy Longinus lándzsáját az ördög szövetségesétől visszaszerzi. Megváltást szerez a Megváltónak! Ez a darab végszava. Ebbe a kijelentésbe azt magyarázzák, hogy Wagner az élő hit függetlenítését kívánja a dogmatikus és önző egyháztól. A szeretet megváltó erejéről a Fauszt végén is olvasunk örök sorokat. De Wagnerből hiányzik a tevékeny, a reális élet magasztalása (*wer immer strebend sich bemüht*), mely Goethe *chorus mysticusához* felhangzik. Ködbe burkolt metafizikai szeretetről énekelnek a Grál-templom kórusai. A Parsifalban mindenki szenved, általános jajjongás, büntudat jegyében indul a dráma. Parsifal, miután öntudatra ébred, belátja, hogy az életben mennyi szenvedés van és hogy a szenvedés oka a vágy. E hangulatok inspirálójára könnyű ráutalni: Schopenhauer filozófiája szólal meg ismételten a dialógusban és a zenében.

A berlini *Deutsches Opernhaus*-ban — ahol az ünnepi játék bemutatóját láttam — a harmadik felvonásban Parsifalt fiatal Krisztusnak stilizálják. Ez helyes, hiszen Wagner sok olyan részletet olvasztott be ebbe a művébe, amelynek eredetileg egy „Nazarethi Jézus” című operába kellett volna kerülniök.

A harmadik felvonás érezteti teljesen, hogy Wagner végső titkok templomos feltárására törekszik s ősrégi keresztény jelképekkel nyújt lelki rajzot. A Grál izzása, az égből alászálló galamb, még előbb a nagypénteki jelenetben a lábmosás, a megváltó csók és a keresztelés, a színjáték befejezését vallásos aktussá alakítják. A keresztény érzések világába vezetnek a következő motívumok: az érzékiség és a moralitás merő szembehelyezése, a gonosz és a jó elv kétségbeejtő küzdelme, a női alaptermészet pesszimiztikusan sötét rajza, továbbá az alázatosság dicsérete. Jellemző módon sorakozik ezekhez a nagypénteki varázs. Ennek hangulata távol van minden panteizmustói. Az ember nem válik eggyé a természettel, bár ez hálásan simul hozzá azért, mivel az ember nagypénteken kíméletes a teremtéssel szemben s így közvetíti hozzá a megváltás jótéteményét. Berlinben igen finom érzéssel Böcklin-tájnak rendezték e jelenetet. Böcklinben van ugyan érzék a pogány természetörömök iránt, de mezős tájait legtöbbször mégis valami ünnepies nagypénteki tavasziság, áhitatos és szelíd zsendülés, finom tragikus ború járja át. A *Flora és a Tavaszi nap* pázsitját és a *Hege-dülő remete* részleteit használták fel. Mennyire esztétának kell lenni, mennyire el kell hagyni a reális világot, az igazi életet, környezetünket és önmagunkat, ha követjük Parsifál megtisztulásának sejtelmes útjait.

Nemcsak Wagner zeneköltői zseniálitása, hanem lenyűgöző tekintélye és a Parsifal újságának ingere magyarázza azt a magasztalást, mellyel a bemutatót nem csupán a germán, hanem a román és a szláv kultúra területén is fogadták. Meghódolt előtte Paris, mintha félne Wagnertől, a germán óriástól. Berlinben a darab általában csendesebb hatást tett. Az első előadás válogatott közönsége között sok volt a Bayreuth-járt néző. Ezek a hosszú szünetek alatt összehasonlításokat tettek a berlini és a bayreuthi előadás között, mégpedig az utóbbi javára. Bár a *Deutsches Opernhaus* előadása elsőrangú művészi értékekkel bír, az elégedetlenkedő finom polgárságnak mégis igaza volt. A Parsifal tárgyánál fogva oly kivételes mű, hogy valami távoli csendes városban kell előadni, ahova fáradt lemondok, misztikus rajongók és tehetős zenebarátok stílusosan elzarándokolnak meghallgatásra. Wagnert helyes ösztön vezette abban a kívánságában, mellyel ezt az operát csakis a bayreuthi színpad számára óhajtotta fentartani.

Nem lehet eléggé dicsérni a berlini latolgató és józan kritika bátor és szókimondó nyilatkozatait a Parsifállal szemben. Minden tisztelet mellett sem hallgatták el, hogy a darabnak milyen alapos fogvatkozásai vannak. Városi ember a maga napi munkája után ilyen tárgyba nehezen tud belemelegedni s honnan vegyen időt és erőt a negyednapos előadás végighallgatására. Wagner régi mesék hamvába lehel, de a siker tűzmadara lomhán lebben elő és a néző szemébe sok pernye repül. Vasárnap egyszer van egy héten és nagypéntek egyszer egy évben.

A Parsifal tárgyánál fogva nem maradhat annyira a műsor darabnak, mint a többi Wagner opera; majd az év bizonyos napjain, pl. húsvét táján elő-elő veszik.

Parsifal lovagról azt mondja Heine, hogy benne a regényes középkor testesül meg, s e hős szenvedő nagy szemében a scholastika labirintusai és a misztika észbontó szakadékai sötétlenek. Mindezt fárasztóan érezzük a Parsifal zenei szépségei miatt. Wagner darabja pillanatnyi szükségleteket kielégíthet, de a belőle áradó tömjénszag nem telepedhet meg a modern városok kőszénfüstös levegőjében hogy azt még egészselenebbé tegy mint a milyen. Nietzsche végső energiájával — és ebben talán benne van a kilobbanó lélek tisztánlátása — pálcát tört a Parsifal felett, melyben élettágadást lát és hasztalanul kiélezett konfliktusokat. „Richard Wagner — olvassuk a Nietzsche contra Wagner (1888.) című röpiratban — sank plötzlich hilflos und zerbrochen vor dem christlichen Kreuze nieder”. „Der Parsifal ist ein Werk der Tücke, der Rachsucht, der heimlichen Giftmischerei gegen die Voraussetzungen des Lebens, ein schlechtes Werk. — Die Predigt der Keuschheit bleibt eine Aufreizung zur Widernatur: ich verachte jedermann, der den Parsifal nicht als Attentat auf die Sittlichkeit empfindet.”*

Majd versben a következő epésen szellemes epigrammatikus jellemzést adja a Parsifalról:

„Ist das noch deutsch?

Aus deutschem Herzen kam dies schwüle Kreischen?

Und deutschen Leibs ist dies Sich-Selbst-Zerfleischen?

Deutsch ist dies Priester-Hände-Spreizen,

Dies weihrauchdüftelnde Sinne-Reizen?

Und deutsch dies Stürzen, Stocken, Taumeln,

Dies zuckersüsse Bimbambaumeln?

Dies Nonnen-Äugeln, Ave-Glockenbimmeln,

Dies ganze falsch verzuckte Himmel-Überhimmeln?***

Ha kiélezetten, túlzottan is, de olyan érzést fejez itt ki Nietzsche, amelyet a Parsifal meghallgatói között sokan, igen sokan éreztek, még pedig nemcsak a száraz raisonneurök, hanem olyanok is, akik egyébként nem érzéketlenek a Wagner-zene iránt.

(Sas Andor.)

*„Richard Wagner egyszerre gyámoltalanul és összetörtén lerogyott a keresztény kereszt előtt”. „A Parsifal az álnokság, a bosszú, a titkos méregkeverés műve az élet előfeltételei ellen, egy rossz mű.” — „A szüzesség prédikációja a természetellenességre való izgatás marad: mindenkit megvetek, aki a Parsifalt nem érzi merényletnek az erkölcsiség ellen”.

** „Német ez még? — Német szívből jött ez a tikkadt rikácsolás? — S német testű ez az önmagát szétmarcangolás? — Német-e ez a papos kéz-kipeckelés? — Ez a tömjénillatos érzék-csiklandozás? — És német e ez a rohanás, megakadás, tántorgás, ez a cukorédes bimbammolás? — Ez az apáca-kacsingatás, Ave-harangcsilingelés. — Ez az egész hamisan vonagló eget-égfölé-emelés”.

Bobrinskij gróf és a magyarországi ruthének

Tudvalevő, hogy a ruthén hazaárulást perben az ügyész és a bíróság úgy tünteti fel a dolgot, mintha a komplottnak összes szála a Bobrinskij Vladimir gróf kezében futnának össze. A gróf erre nézve a *Novoje Vremja*-ban hosszabb nyilatkozatot tett közzé. Ezt a nyilatkozatot a magyar sajtó csak csonka kivonatban közölte, pedig az mélyen bevilágít az egész ügy rejtekeibe. E mellett a ruthenség nemzetközi vonatkozásait oly érdekesen tárgyalja, hogy annak ismerete a magyar közvélemény eligazodásának szolgálatát teheti. Ezért szó szerinti fordításban bemutatjuk olvasóinknak:

„Mindenekelőtt szembeütő a kir. ügyész tudatlansága. Hol vette azt, hogy gróf Bobrinskij az orosz Nemzeti Társaság elnöke? Hogy állíthat egy oly esztelenséget, hogy Bobrinskij gróf a synodus tagja, midőn nálunk a synodus kizárólag érsekekből és részben püspökökből áll? Az ügyész a kijevi patriarchátust is kigondolta, mely nem létezik és sohse létezett ... Ily nyílt hazugságokkal találkozunk: „Készpénzbeli segítséget kaptak tőlük”, részben vagyoni előnyökre való tekintetek vezették.” Itt a vádló szerencsétlen áldozatait bemártani igyekszik. Azonban az egész vádiratban nem esik szó az Oroszországból való pénzbeli segélyezésről és a magyar oroszok megvesztegetéséről. Beszél ugyan arról, hogy Gerovszki Csernovicben orosz pénzen vett saját nyomdájára van; ez azonban nem igaz, mert az osztrák hatóságok jól tudják, hogy Gerovszki az ő *Russzkaja Pravda* (orosz igazság) és *Viera i Cerkov* (hit és egyház) című lapjait idegen nyomdáknak adja ki. Az óhitű magyar oroszoknak semmiféle pénzsegély nem adatott, csak némely kolostoraink (pocsajevi, kijev pecseri kolostorok) néha átengedtek ima- és istentiszteleti-könyvet, úgyszinté ikonát (szentképet) mérsékelt árban, avagy ingyen is a magyar-orosz és a galíciai búcsújáróknak. Ezenkívül néhány ájtatos Moszkvics (moszkvai ember) adományozott templomberendezési tárgyat az Irai és a Nagylucskai imaházak részére és egy templomsátort Alekszij atyának. Az ügyész mindezt jól tudta, ő és a vizsgálóbíró az összes vádlottakat látta és ők tudják, hogy ezek az emberek anyagi előnyöket nem kerestek és nem gazdagodnak. Tönkre vannak téve bírsággal, katonai exekúcióval és börtönözéssel ...

A vádlottak közül személyesen senkit sem ismerek Kabalyuk Sándoron, a szenthegyi hieromonachon kívül. O egynéhányszor járt Oroszországban és én beszélgettem vele az óhitűségről és az unióról, a magyar-orosz nép nagy hajlandóságáról az ősei óhitű egyházához. Politikáról köztünk nem esett szó, mert Alexij atya nem gondol politikára és az őt nem érdekli, jól ismeri a Szentírást és az egyházi atyák műveit, hanem az orosz világi írókat nem ismeri; ajánlottam neki, hogy legalább Gogolyt olvassa, ő ezt visszautasította avval, hogy neki fontosabbak a zsoltárok. Alexij atya sohasem gondolt arra, hogy földijeit a kijevi „patriarchátussal” egyesítse. Alexij atya álmódott arról, hogy egyházfiait a karlócai szerb óhitű patriarcha alá, avagy a nagyszebeni román metropolita alá helyezze, azonban a magyar hatóságok ezt nem engedélyezik. A vádirat megerősíti, hogy a magyar óhitű oroszok a miskolci román paphoz Miskolc városában járultak, hogy ez

fogadja őket egyházközségéhez. Alexij atya bizony nem gondolt arra, hogy államát elárulja.

Vorobcsuk Györgyről hallomásból tudok Alexij atyától. Beszért róla hogy Vorobcsuk sokat olvas és az összes zsoltárt kívülről ismeri.

A magyar bíróság elutasította Alexij atya kérelmét, hogy tanúkép hallgassanak ki, amit azonban itt megírtam, azt kész vagyok bármikor esküvel megerősíteni.

A vádirat mondja, hogy összeesküdtek Magyarország egy részének elszakítása és az orosz cári kormány alá való juttatása céljából. Azonban további tartalmában egy szó sincs többé semmiféle összeesküvésről. Cítálva vannak egyes frázisok, melyek az 1908-tól 1912-ig terjedő időben különféle alkalmakkor a vádlottak némelyike részéről mondtak . . . Kern István állítólag azt mondta: „A magyar oroszoknak át kell térniük az orosz hitre . . . Mi könnyen csatlakozunk Oroszországhoz és alárendeljük magunkat az orosz cárnak” Pálos Iván vádolva van, hogy 1913 január hó 11-én Szytlin György házában összejött 10—15 embernek mondta: „Az oroszoknak nem kell félniük, mert a mi atyánk Oroszországban van és ha a Moszkálók jönnek, azok minket nem fognak érinteni (bántani) és ha valakit mégis bántanak, úgy csak a zsidókat..”

Lehet, hogy hasonló szavakat némelyik a vádlottak közül mondtak is. Emlékezem, hogy még 1902. évben Iza községben némely parasztok, kik az óhitre tértek át, a rájuk küldött csendőrök és a katonaság erőszakossága folytán kétségbeesve, a haragtól elragadtatva mondták: „Már ideje, hogy a Moszkálók jöjjenek és titeket innen kikergessenek.* Ezen kiszólások miatt volt a híres 1903. évi per is. Ily szavak most is elhangozhattak az elnyomott és üldözött magyarorszoznál..”

Így ír Bobrinskij Vladimir gróf. Utolsó szavaihoz hozzátehetjük, hogy Magyarorszáiban a 70-es és 80-as években, mikor még élénk emlékezetben voltak az 1849-iki események, magyar vidékeken is gyakran lehetett elkeseredett egyszerű embereket hallani, hogy: „Bár csak minél előbb jönne az orosz!” Midőn egy nagy politikai perben az ügyész ily nyilatkozatokkal operál, látni, hogy nincs anyaga a vádirathoz.

Másnap, december 31-én, szinte a *Novoje Vremja*-ban Bobrinskij gróf egyebek között írta:

„A máramarosszigeti vádirat szóról-szóra írja: A Czernowitzi Cs. és kir. büntető törvényszék 1910. évi október hó 8-án a gróf Bobrinskij ellen vezetett vizsgálatról publikációt tett közzé azon alapon, hogy ő (Bobrinskij) 1908. évi október hó 20-án egy étteremben, beszélgetés közben, sok ember jelenléte mellett, a király személye ellen beszélt, monarchiánk ellen és a benne uralkodó törvényes rend ellen.” Igazán, két évvel az én állítólagos súlyos vétségem után bírósághoz hívtak ezen kigondolt vád miatt. Két évi keresés után nyolc hazug tanú találatott, kik közül hét zsidó és egy lengyel ama muzsikások közül, kik az este játszottak (Bukovinában ugyanis). A dolog nem volt komikum nélkül s én barátaimmal együtt sokszor nevettem rajta, ha ezen „vizsgálati irat”-ról szó esik köztünk. . . Én akkor a

Novoje Vremja-ban rögtön visszautasítottam a nekem imputált vétségről szóló pletykát, mely egy monarchistára gyalázatos és kérdeztem, hogy a *Polizei-Kommissär*, ki az egész idő alatt mellettem volt és velem barátságosan beszélgetett, miért nem fogott el és nem arasztált mindjárt akkor, vagy pedig legalább mért nem szakított félbe beszéd közben. Jól tudom, hogy ha Czernowitzba mentem volna, a bíróság felmentett volna. . . Ha a legközelebbi dumai választásnál megbukom, elég időm lesz és akkor bizonyára Czernowitzba megyek, a törvény elé állok és a hamis tanúkat megcáfolom.

Két év előtt Mogilnickij bíró, kinél 1908. évben ebédeltem, fegyelmi bíróság elé lett állítva azért, hogy engem házában fogadott. Hanem a lembergi bíróság Mogilnickijt felmentette, mert kítűnt, hogy bevádoltatásom alaptalan volt. S kötelességemnek tartom hozzátenni, hogy a lembergi törvényszék lengyelekből és zsidókból áll; azonban pártatlanul ítélték. A legfőbb bécsi fegyelmi fórum is, amelyhez az ügyész felebbezése következtében az ügy került, helybenhagyta a lembergi végzést azon részében, mely reám vonatkozott. Minderről sokat írtak az osztrák lapokban és lehetetlen, hogy ez a máramarosi ügyész előtt ismeretlen volna. Mégis a szerencsétlen magyar-orosz parasztok ellen indított vádiratában elhelyezte az alávaló pletykát, hogy a bíróságnak bemutasson engem, az ő testvérüket és barátjukat, mint az ő törvényes uralkodójuk ellenségét. Szégyen-gyalázat, kir. ügyész úr!”

Ezek után csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a bíróság kötelessége volna a veszedelmes orosz összeesküvőt tanúul megidézni. Hadd beszélgessenek kissé szemtől-szemben az ügyész úrral! Végre is analfabéta ruthén parasztokkal könnyű elhithetni, hogy ők hazá-
 árulók. Az orosz arisztokrata talán más véleményen lesz! (M. P.)

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

A kapitalista szellem fejlődése (Werner Sombart: *Der Bourgeois. Leipzig, 1914. Dunker & Humblot*)

A kapitalista szellem genezisé, fejlődési processzusát és jellemző sajátosságait akarja Sombart legújabb könyvében ismertetni. Egy alapvető történetbölcseleti, illetőleg gazdaságtörténelembölcseleti munka megalkotása volt a célja, amely alkalmas lenne a közkeletű tévhitek és felfogások megdöntésére és egészen új megvilágításban mutatná be a ma uralkodó kapitalista szellemet. Sombart új könyve ily szempontból véve szervesen összefügg a kapitalizmusról írt régebbi műveivel, tovább fejleszti és részben korrigálja a bennük kifejtett gondolatokat. A nemrég megjelent monográfiáival szemben, amelyek a fényűzésnek és a háborúnak a kapitalizmushoz való viszonyát vizsgálták és amelyek a kapitalista szellem kialakulását egyes speciális szempontokból tették elemzés tárgyává, az itt ismertetett könyv a kapitalista szellemmel összefüggő és az arra ható összes alaptényezőket analizálja. Ezen analízis eredményei a szerzőt ismét az eddigi módszerek, tanok és hipotézisek eredménytelenségének és értéktelenségének a megállapításához vezetik. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem egyszer oly nézetek és felfogások, illetőleg ezeknek oly értelmezései találnak erélyes cáfolásra, amelyek ma már komoly tudományos körökben nem sok védőre találnak. E csatározások tehát csak a stílus élénkítésére szolgálnak, de a könyv tudományos értékét nem emelik.

Sombart kiindulópontja, hogy az evolúció elve a gazdálkodás szellemének a történetében is érvényesül. Az a szellem, amely az embereket a gazdálkodásnál vezette — a történetírók felfogásával ellentétben — nem változatlan. A klasszikus közgazdasági iskola által megkonstruált *economical man* nem a minden idők gazdálkodó emberének a típusa, hanem a kapitalista gazdálkodó emberé. „Merem állítani” — mondja kissé patetikusan Sombart — „hogy más az a szellem, amely egy régi-kodik”

A miliőelmélet és a materialisztikus történeti felfogás sem nyújtják a probléma helyes megoldását. Ezek ugyanis nem nem számoltak kellőképpen a társadalmi jelenségek igen nagyfokú bonyolultságával, amely ezeknek egyszerűsítését és egy nevezőre hozását

lehetetlenné teszi. Nem lehet mindent a külső, szociális okokra visszavezetni. Így példának okáért nem lenne helyes Sombart szerint azt mondani, hogy a harcos, vagy ahogy ő nevezi, hősnépek és a kalmárnépek közötti különbség tisztára szociális természetű. A különbség oka szerinte a vérükben van. Azok a miliófanatikusok, akik ezt mégis tagadják, csak azért teszik, mert ilyen különbség létezésének koncedálása esetén a jövőbeli egyenlőségi eszményt nem lehetne fenntartaniok. A „miliófanatikusok” ellenvéleményének helytelen voltát Sombart a következőképpen bizonyítja be: A társadalmi tagozódás azért nem lehet alapja a szellemi irányok eltérő alakulásának, mert a legtöbb esetben ez maga ama két ellentétes hajlamú nép együttélésének következménye és mert továbbá a kereskedő népek semmiféle szociális rétegben sem hoztak létre hősokeket. A materialisztikus történeti felfogás tévedett, amikor a bonyolult jelenségeknek egy egységes alapon nyugvó magyarázatát akarta nyújtani. Sombart szerint szigorúan tudományos magyarázatnak csak oly magyarázat tekinthető, amely ép oly komplex, mint maguk a magyarázott jelenségek. Minden más módszer az egyoldalúság, a téves általánosítás valamint az ok és okozati viszonyok félremagyarázásának a veszedelmét rejtí magában. Ez a legfőbb tanulság, amelyet Sombart könyvében nyújtani akar, amidőn a kapitalista szellemet és az azt befolyásoló tényezőket a legkülönbözőbb oldalról vizsgálja.

A módszert, amelyet Sombart ilyen irányú kutatásainál alkalmaz, nagyjából úgy jellemezhetjük, hogy ő megragadja és a maga részéről erősen kiélezi és kiszínezi mindazt, amit valamely korszakra vagy áramlatra jellemzőnek talál és ezt mint végső tézist, mint eredményt felállítva mintegy visszafelé következtet azokra a komponensekre, amelyeknek az általa felfedezett típusok a szükségképeni eredői. Azok az összefüggések, amelyeket így megállapít, majdnem mindig igen eredetiek és szellemesek. De vajjon igazak-e? Erre a kérdésre nehéz határozott feleletet adni. Az, amit Oppenheimer Sombartnak a zsidókról írt könyvéről mondott, hogy tudniillik épen rendkívüli sokoldalúságánál fogva igen nehéz, majdnem lehetetlen munka azt részletesen megbírálni, Sombart új könyvére is áll. Ahhoz, hogy valaki Sombart könyvét részletesen bírálhassa, nem elég, hogy például az illető alapos közgazdász legyen. A filozófiában, a vallástudományban, a lélektanban, a történelemben, a biológiában, stb. nem kevésbé otthonosnak kell lennie, ha Sombartot a kritika fáklyájával lépésről-lépésre követni akarja. Minthogy ma már általában a polihistorok kora elmúlt és a fejlődés tendenciája a tudományos munkamegosztásnak kedvez mindjobban — e feladatra kevesen vállalkozhatnának. Mi sem fogjuk tehát az alábbiakban ezt tenni, annál is kevésbé, mert ez ismertetés terjedelme ezt amúgy is kizárná. Sombart alapgondolatainak és a közöttük levő összefüggésnek a kidomborítása lesz csak a célunk és legfeljebb egynéhány tipikus esettel kapcsolatban

fogunk rámutatni a Sombart-féle okoskodás néhány fogyatékoságára.

Sombart a kapitalizmus előtti korszak gazdálkodásának a fogyasztás játszott döntő és irányító szerepet. A szükségletek kielégítése szabta meg a gazdasági tevékenység mértékét. Az a vágy, hogy ezen túl gazdasági tevékenységgel pénzt szerezzenek ismeretlen volt. Ennek a jelenségnek a következménye volt az az embertípus, amely e korszakban kialakult. „Egyszerű átlagemberek ezek, erős ösztönérettel, erősen kifejlődött érzelmi és kedélyi tulajdonságokkal, de ép oly kevésbé fejlett szellemi erővel.”

Az exakt számításnak nyoma sincs. Nem állítanak elő cserejóságokat, hanem kizárólag használati javakat. Ennek megfelelően a gazdasági tevékenységük tempója lassú volt. A gazdálkodás vagy a gazdasági munka iránti szeretetet nem ismerték. További jellemző vonása e korszaknak a hagyomány és a szokás roppant hatalma. A kapitalizmus előtti korszak alapvonása a biztos nyugalom.

Mi alakította át ezt az alapjában véve statikus társadalmat dinamikaivá? A kapitalista szellem. Az a kérdés, hogyan? Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a kapitalista szellem Sombart szerint két főalkotórészből áll: a vállalkozói és a polgári szellemből. Ezek mindegyike ismét komplex természetű. A vállalkozó szellem a pénzvágy, kalandvágy és feltalálószellem szintézise, a polgári szellem a számlálás és latolgtatás, a józan-ság és gazdaságosság szelleméből alakul ki. A pénzvágy elterjedése a kapitalista szellem kialakulásának első tünete. A különböző országokban eltérő korszakokban jelentkezett. Franciaország és Anglia a XVIII.-ik század elején élték át a pénzjármor azon beteges állapotát, amelyen Hollandia már 1634-ben keresztülment. A pénzláznak vulkanikus kitörései voltak! A tulipánmánia (Hollandiában), a Law-korszak (Franciaországban) és a Bubble-korszak (Angliában). A pénzszerzés eszközei kezdetben nem gazdasági természetűek és nem is járultak hozzá a kapitalista szellem fejlődéséhez. Lassankint azonban olyan eszközök terjednek el, amelyek a kapitalista szellem kialakulását előmozdították. Ilyenek: az erőszakos eszközök (rablás), a varázseszközök, a szellemi eszközök (feltalálás) és a pénzeszközök. Mindez azonban még nem vállalkozói szellem. Mindezen „üzemeket” egyesek saját szakállukra létesítették. A kapitalista szellem kialakulására döntő befolyással bírt az, amidőn a pénzvagy vállalattal egyesült, amiből azután a kapitalista vállalkozói szellem megszületett. Sombart a vállalatnak következő definícióját adja: „Vállalat valamely messzelátó tervnek minden olyan megvalósítása amelynek keresztülviteléhez több személynek egy egységes akarat alatti tartós együttműködése szükséges. Az első vállalatok: A hadjáratok, a földesúri gazdaságok és a modern állam. Ezen korai kapitalista korszakot mindenekelőtt tehát a vállalkozói szellem kialakulása jellemzi. Ezen korszak vállalkozói

az eszköz megválasztása szerint több főkategóriába sorozhatók. Ezek: 1. A szabadzsákmányolók. E csoportba főleg a tengeri rabló vállalatok tartoznak, amelyeknek speciális fajtát alkotják a felfedező utazások. 2. A feudális urak. 3. Az állami hivatalnokok. 4. A spekulánsok, akik szemben az előző kategóriákba tartozókkal, a pénzszerzésre szolgáló külső kényszert a belső kényszerrel (szuggesztióval), a félelem és remény felkeltésével helyettesítik. 5. A kereskedők. 6. A kézművesek.

A kapitalista szellem azonban nemcsak vállalkozói szelemből és pénzkeresési vágyból áll, hanem más lelki sajátságok egész tömegéből is, amelyek közül egy komplexust Sombart a polgári erények fogalma alatt foglal össze. Ez alatt Sombart azon erények és nézetek foglatátját érti, „amelyek a jó polgárt és családapát, a szolid és meggondolt üzletembert” jellemzik. Ily értelemben vett polgárokkal először Firenzében találkozunk a XIV. században.

Mi jellemzi a korai kapitalista korszak polgárját szemben a kapitalizmus előtti korszak gazdálkodó alanyával? Mindenekelőtt az, hogy a Seigneurök kiadási gazdálkodása helyébe bevételi gazdálkodás lép, a gazdálkodás ökonomizálódik. Megjelenik a takarékoság eszméje. De a takarékoság, az anyag ökonómia mellett, illetőleg azzal párhuzamosan az erők ökonómiaja is tapasztalható lesz és főleg a szorgalom és ügybuzgóság alakjában jelentkezik. A polgári világfelfogás legmagasabb foka a Franklin Benjamin típusában öltött testet. A régi polgárban tehát megvannak már a kapitalista szellem alkatrészei. De ezt a típust a mai, modern kapitalistától óriási távolság választja még el — a régi polgár átmeneti típust képvisel a kapitalizmus kialakulása előtti és a modern kapitalista gazdálkodó között. Nála is még az ember és az ő szükségei állanak az életfelfogás centrumában; a gazdálkodás tempója még mindig lassú, az üzletvezetés technikája még mindig fejletlen; kis forgalom, nagy haszon a gazdálkodás fölve; a statikus elv még mindig nem vesztette el varázsát; a konkurrenciától még mindig irtóznak. A természetes orientálódás a termelés terén is érvényesült; jó és valódi áruk előállítására és forgalomba hozatala volt a szolid polgár törekvése.

Mi jellemzi ezzel szemben korunk vállalkozói típusát? Mindenekelőtt egy óriási, mértéket nem ismerő és az esztelen-séggel határosnak látszó expanziós törekvés. Ennek mélyebb okait kutatva, Sombart arra az eredményre jut, hogy a modern kapitalista vállalkozót, valamint általában minden valóban modern embert ugyanazon lelki rugók vezetik a cselekvésnél, mint a ... gyermekeket. Ezt az állítást a következőképp bizonyítja: A gyermek élete fölött négy elemi értékkomplexus uralkodik, ú. m.: 1. Az érzéki nagyság, 2. a gyors mozgás, 3. az új és 4. a hatalmi érzés. Sombart szerint ezek a gyermekideálok rejlenek minden specifikusan modern értéképzetben. Így elsősorban a mennyiségi értékelés, amelyet Bryce úgy jellemzett: „a *tendency*

*to mistake bigness for greatness**. (Hajlam a tömeget a nagysággal fölcserélni.) Ez a tendencia a legjobban Amerikában, a tipikus kapitalista szellem hazájában érezhető, ahol a mennyiségi értékelés még a művészetek terén is uralkodik, és ahol az emberek így beszélnek: „Látta már az 50.000 dolláros Rembrandtot X úr házában?” A gyorsaság eszméje szintén igen nagy szerepet játszik korunkban. Szám km.-es sebességű automobilon utazni a főideálunk. Különösen élesen domborodik ki ezen eszmény ereje a „record” specifikusan modern gondolatának a nagy vonzóerejében. Az újság szintén roppant nagy szerepet játszik a mi „szenzációéhes” korunkban. A hatalmi viszketeg kinövésői szinte ismeretesek. Sombartnak ebben a kis epizódszerű lélektani rajzában kétségkívül szellemes megfigyelések vannak. De konklúzióit viszont mégis egy kissé felületeseknek és elhamarkodottnak kell tartanunk. Mert ha feltesszük, hogy helyes az a kép amelyet Sombart a gyermeki lelek tartalmának főalkotórészeiről adott, akkor nincs okunk feltételezni, hogy a modern kapitalista nagyvállalkozó specialiter közelebb állana a gyermekhez, mint más embertípusok. Ha példának okáért az emberek azon rétegének a lelki sajátosságait analizálnék, amely réteg talán a legkevésbé került a kapitalista világfelfogás befolyása alá, t. i. a falusi, a vidéki paraszt és gazdálkodó népességét, ott is ráakadnánk ezekre a gyermeki vonásokra. Megtalálnók mindenekelőtt az érzéki nagyság képzetét, amely azonban, a viszonyok kisebbszerűsége következtében a nagyobb birtok, nagyobb nyáj, nagyobb ház, nagyobb vagyon vonzóerejében jelentkeznék csak. Megtalálnók a gyorsaság képzetét is, de ez ismét nem az automobilonokra, hanem a gyorsjárású lovakra fog vonatkozni — ami azonban a dolog lényegén, a pszichológiai tényálláson nem változtat. Megtalálnók az újság vágyát is, — de természetesen a viszonyok és a látókör szűkössége folytán ez is csak szűkebb körre — a szomszédokra és a falura fog srorítkozni — ami azonban ismét nem teszi azt kevésbé „gyermekessé”. Végül ráakadnánk a hatalmi vágyra, az uralkodni akarásra is. Itt tehát csak fokozati különbségekről lehet szó, amelyek főleg szociális és technikai és nem lelki okokon alapszanak. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a gyermeki léleknek van egy bizonyos alap jellem vonása, amelyről Sombart nem tesz külön említést, t. i. az érzelmi rugók és a fantázia túltengése az-értelemmel szemben, továbbá a racionális és elvont gondolkodás háttérbe szorulása az impresszionizmussal, az empirizmussal szemben: akkor Sombart „fölfedezése” még furcsább megvilágításban tűnik fel. Mert akkor épen arra az eredményre kell jutnunk hogy a kezdetlegesebb életviszonyok között és a kezdetlegesebb korszakokban élő emberek szellemi alkata közelebb áll a gyermekéhez, mint a komplikált viszonyok között és fejlettebb korszakokban élők.

Ezen kis kitérés után folytassuk ismét a szerzővel a modern kapitalista vállalkozó jellemzését. A főjellemtétel a tevékenység

méretében jelentkező változásban rejlik. Az előre törtetés immár nem ismer határt. *Non sunt certi denique fines*. A gazdasági tevékenység méreteinek elfajulása következtében valósággal egyeduralomra tesz szert és megzavarja a kapitalista lelki egyensúlyát. Legvilágosabban tűnik ez ki a szerelemnél, amelyre Sombart a modern vállalkozót képtelennek tartja. Az üzleti alapelvek is megváltoztak. Mutatkozik ez mindenekelelt az egész gazdasági tevékenység konzekvensen keresztülvitt racionalizálásában, a tradicionalizmus kiküszöbölődésében, továbbá abban, hogy a termelés immár nem használati jószágok, hanem cserejavak előállítására irányul. A gazdasági tevékenység célja a lehető legnagyobb profitra szert tenni. Ennek alapfeltétele a nagy piac, amelynek megszerzéséért, ádáz, kíméletet és mértéket nem ismerő verseny, küzdelem folyik, annál is inkább, mert sok és olcsó áru forgalombahozatala, a „nagy forgalom, kevés haszon” elve lett uralkodóvá.

Ilyen körülmények között a polgári erények fogalma is módosult. Nem szűnt ugyan meg, hanem objektíválódott. Ez úgy értendő, hogy ma szolidnak mondunk egy üzletet — ez természetesen csak a nagy vállalatokra áll, — ha erre bizonyos előfeltételek megvannak, tekintet nélkül arra, hogy az üzlet tulajdonosa szolid vagy nem szolid ember-e. Régebben a vállalat és a vállalkozó személyes tulajdonságai között sokkal szorosabb nexus állott fenn.

Eddig az első könyv, amelyben Sombart azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan és mivé alakult ki a kapitalista vállalkozó. A második könyv most már arra a kérdésre akar feleletet adni, hogy miért fejlődött ily irányban, miért kellett így fejlődni, melyek tehát a kapitalista szellem kialakulásának mélyebb alapjai. Kiindul abból, hogy van egy bizonyos átöröklött polgári természet. Vannak emberek, akác a szellemi, erőbeli, jószágbeli és pénzbeli bevételeknél és kiadásoknál gondosan és vannak, akik gondtalanul járnak el, ami bizonyos fokig megfelel annak a megkülönböztetésnek, amelyet Bergson az *honimé clos* és az *komme ouvert* között tett. Ahogy vannak egyes diszponált burzsoa természetű emberek, ép így vannak különbözőképpen diszponált népek is. Európa összes népei hajlandóságot mutatnak a kapitalista szellem iránt, de némelyek az átlagosnál jóval kisebbet, mások jóval nagyobbat, (*Unterveranlagte* és *überveranlagte Völker*). Az előbbi csoportba tartoznak a kelták és gótok, az utóbbiba a rómaiak, normannok, longobardok, szászok stb. („hősnépek”, rablóállalatok), továbbá a zsidók, hollandok stb. (kalmárnépek). E kezdettől fogva mutatkozó különbségek fokozódnak a kiválasztás és a vérkeveredés által. Mindezek a kapitalista szellem kialakulásának biológiai alapjai.

De vannak ethikai természetű hatótényezők is. Ilyen mindenekelelt a filozófia. Hogy csak egy-két példát említsünk, az utilitarizmus, a józan emberi ész filozófiája tulajdonképpen nem egyéb, mint a polgári erények rendszerbe foglalása.

Kimutatható az a nagy hatás is, amelyet a firenzeiekre az ókori filozófia gyakorolt, amelynek tanaiban szintén a polgári erények igen sok igazolását találták. De még nagyobb hatást gyakorolt a vallásos érzés, amely tudvalevőleg a korai kapitalizmus korszakában sokkal intenzívebb volt, mint napjainkban. A katolicizmus általában siettetta a kapitalista szellem kifejlődését. A katolikus etikának, illetőleg azon irányának amellyel Sombart foglalkozik, a főeszméje az élet racionalizálása, amelynek eszköze az istenfélelem. A katolikus ethika azonkívül számos olyan lelkiállapotot hozott létre, amely a kapitalista szellem kialakulásának kedvezett. Az erotikus ösztönöket visszazorította, az arany középutat prédikálta. A kereskedői szolidaritás jelentékeny része az egyház nevelő művének köszönhető. A tőkeprofit megengedett dolog volt, csak az uzsorakamatot tilalmazták. De az uzsora „halálos ellensége minden kapitalista vállalkozó szellemnek”. A protestantizmus kezdetben antikapitalisztikus. A szegénység eszményét hirdeti. Csak istennel kell foglalkozni és a világ dolgaival nem kell törődni, ez volt a puritánok ideálja. De viszont később szolgálatot is tett a kapitalista szellemnek. Előmozdítja az élet racionalizálódását, a szorgalmat, a hasznos dolgokkal való foglalkozást, a mértékletességet, takarékoskosságot. A zsidó vallásnál ezek a tényezők szintén közreműködtek, bizonyos tekintetben még erőteljesebben. Szegénységesezmény a zsidóknál sohasem volt. A racionalizmus szigorúbban vitetett keresztül. Uzsoratilalom az idegenekkel szemben nem állt fenn stb.

A kapitalista szellem kialakulására ható okok egy további kategóriáját alkotják a szociális viszonyok. Itt elsősorban az állam befolyása említendő. Az állam a kapitalista érdekek felkarolásával, vállalatok létesítésével, privilégiumok nyújtásával, hadügyi és pénzügyi politikájával stb. mozdította elő a kapitalista szellem megerősödését. Igen érdekes az a fejezet, amelyben Sombart a tömegvándorlások nagy fontosságát méltatja. Szerinte éppen a más vidékekről bevándorló idegenek voltak a kapitalista szellem fejlődésének főtényezői. Miért? Azért, mert a vándorlásnál — amely régen régente merész vállalkozás volt — erős kiválasztódás érvényesült, a legvállalkozóbb szellemű és legtevékenyebb elemek vándoroltak el elsősorban. Az idegenek továbbá természetesen a legkevesebb kíméletet ismerik a más néphez tartozó lakosság irányában, a tradíció fölöttük kevesebb hatalmat gyakorol stb. Nagy hatása volt a pénzkészlet megszorodásának is. Csak a pénzgazdaság tudta az embereket a mennyiségi gondolatvilágra szoktatni. A bírvágy a spekulációs szellem és az alapítási mánia roppant méretű elharapozása is összefügg ezzel.

A technika fejlődése is roppant fontos hatást gyakorolt. Közvetlen hatása volt a vállalkozó szellem felkeltése és elterjesztése. A modern technika óriási haladása a végtelenségbe tolta ki a lehetőségeket és ezzel a modern kapitalista szellem

kialakulásának igen becses szolgálatot tett. Továbbá a modern technika egy másik jellemvonása a nagy változóképesség, ami a tradicionalizmus lerombolásában működött közre. A racionalizmus fejlődését is nagyban előmozdította. A technika terén ugyanis a régi empirizmus helyébe a természettudományi megismerés lépett és a technika racionalizálódása volt egyik főoka a gazdálkodás racionalizálódásának is. A technika fejlődése a számító, pontos üzletvezetést is előmozdította. A modern technika vívmányai: a vasút, telegraf, telefon fejlesztették ki a modern vállalkozó gyors tempóját. A technika nagy fejlődése vezetett az anyagi dolgok túlértékelésére is. És végül a modern technológia a termelési processzust mintegy elszakította a végrehajtó szervtől: az embertől. Az ember kikerült a gazdasági értékelés központjából. „A természetes, eleven világ romba dőlt, hogy romjain az emberi feltaláló tehetségből és holt anyagokból összefűzött mesterséges világ emelkedjék: ez a gazdaságra és a technikára egyaránt ál”.

Vajda Mihály

Világirodalom (*Richard M. Meyer: Die Weltliteratur im zwanzigsten Jahrhundert. Vom deutschen Standpunkt aus betrachtet. (= Karl Lamprecht u. Hans F. Helmoll: Das Weltbild der Gegenwart in Einzeldarstellungen. 17. Band.) Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart u. Berlin. 1913. 284 l.*)

Simított, tükrös papír, díszes és jókora iniciálék, sok metszet és áttetsző hártával védett háromszínyomat, melyek között még ritkasorú szöveg is akad — íme világirodalomról szóló német munkák legtöbbszörének típusa. E művelt családok asztalára illő aranykönyvek tartalmáról célszerűbb nem beszélni, még az a jobbik közülök, amelyikről el lehet mondani, hogy legalább kompiláció. R. M. Meyer munkáját érdeklődéssel kezdjük forgatni, mert nem az egyetemes irodalom mozaikba foglalt történetét nyújtja, hanem a huszadik század világirodalmáról szól. Ha valaki, akkor bizonyára ő hivatott arra, hogy keresztmetszetet kíséreljen meg az élő jelen világművészetén keresztül s mintegy működése közben ismertesse e bonyolult szervezet vérkeringését és innervációját. A XIX. század német irodalomtörténetét tárgyaló munkája bámulatra méltó olvasottságról tanúskodik és igen élénk szellemről, mely ha mélységekbe nem is világít, de sokfelé és messzire elhat, mint a világitótornyok forgó fénysugara. Az irodalomtörténet művelői között ő a zsurnaliszta kiválóságaival tűnik ki. A jeles irodalomtörténész egyik sajátja — s ezzel Meyer nagy mértékben dicsekedhetik — valami finom, nem felszínes, sőt odaadó koketteria s e sajátjánál fogva rengeteg íróval ismeretséget köt, lelki kalandba kezd s bár egyikhez sem köti le magát, egyikkel sem szakít teljesen. E sokoldalú fogékonysághoz szerzőnkben a következő adomány járul: az irodalmi

asszociációknak igaz mestere. Ha egy stílt, egy műfajt, egy író megneveznek előtte, ő legott egy csomó kapcsoló-szálat vesz észre az egyes jelenség mögött. A Zarathustra nyelvéről szólva, neki a bibliáig visszamenőleg minden minta eszébe jut; Marx egy röpiratában felismeri azt a halvány örökséget, mely Luther röpirataiból maradt meg benne elevenen; a detektív-regényeken át ellát Balsacig. Meyert olvasva a könyvek rengeteg birodalmában vagyunk. Nem poros azonban a levegő, az író gyorsan mozog, forgószelet csinál s a könyvilágból, minduntalan kitekintet abba a stilizálatlan valóságba, melynek jelképe minden irodalom.

Miért érdemes, hálás és termékeny feladat a világirodalom mai kapcsolatait és mozgalmait megvilágítani? A nagy perspektívák irodalmi téren is érdeklik a modern embert. Többekévesbbé minden olvasónak világirodalmi tájékozottsága van. Az utazás, a közlekedés gyorsasága és kényelmessége a szellemi közlekedést szintén lendíti. Elelmes kiadók mindenütt gyorsan kiadják a sikert ígérő külföldi munkák fordítását. Főképen a modern technika okozza, hogy manapság a világirodalom valóságos elevenséget jelent, hogy a különböző nemzetek között az irodalmi kölcsönhatás élénkebb, mint bármikor régebben. Minden irodalmi alkotás reprezentatív szempontból nemzeti vonatkozású. Gyökereinél fogva azonban nagyobb területtel állhat kapcsolatban s hatása révén az egész emberiségre nézve jelentős lehet. Az összehasonlító irodalomtörténet tárgya a világliteratúra, de csak egyes írók és művek szempontjából. Az élő világirodalom vizsgálójának azonban számba kell venni az ízlés világramatait, az olvasóközönség szociális tagoltságát az egyes államokban, meg kell továbbá állapítania egy-egy mű világhódító útjának tárgyi, művészi és társadalmi feltételeit s a kölcsönhatások mérlegét. A világirodalmi kapcsolatokat egy filozófusunk az emberi szellem egységesülésének nagy történeti folyamatához számítja. E kapcsolatok megerősödése napjainkban azt jelenti, hogy a nemzetek fokozottabban kezdik érteni egymást, termékenyítő összeköttetésekbe lépnek, faji és társadalmi értékeikkel egymásnak gyönyörűséget és tanulságot szereznek sajátosságaikon át közösségeket nyilvának.

Lássuk most a világliteratúra tarka sztratégiai térképét, amelyet Meyer úgy akar színezní és megrajzolni, hogy pontosan és részletesen feltüntesse rajta mindama harcokat, amelyek új törekvések és konzervatív erők között az irodalmi tárgyak, formák és tendenciák körül folytak és folynak. A bevezető fejezet a világirodalom Goethétől származó fogalmának felmerülését és elemzését nyújtja. Ezt követi a világirodalom főáramlatainak megjelölése a legrégibb időktől a XIX. századig. A harmadik fejezet tér a jelenkorra s először hangoztatja azt a minduntalan visszatérő értékelést, hogy manapság a német irodalom a legnépszerűbb, legmodernebb, mert megtestesíti

az új irodalmi törekvéseket s a modern lélek és világ leghűbb tükre. A negyedik és ötödik fejezet a mai világgköltészetet műfaj, stíl és tárgyi motívumok szempontjából vizsgálja. Itt már fogyatkozásokat érzünk: rengeteg anyagot ölel fel Meyer, de mintha túl gyorsan írta volna meg a könyvét, a kompozíciót nem érlelte meg eléggé. Igen becses részletek foglalkoznak a költő-típus fejlődéstörténetével egészen a mai poéta lélektanáig és élmény-világáig. A műfajok harcát, kereszteződését, életküzdelmét élénken látjuk. A hatodik fejezet jórészt ismétlés s a német közönség világirodalmi átlagműveltségét tekinti át. A hetedik fejezet a kiváló egyéniségekkel foglalkozik s az angol és német költészetet összevetve egy jelentős általános gondolatot fejt ki: az irodalmak demokratizálódását. A munka nincs összefoglaló nagy szempontok híján, de ezek nem érvényesülnek teljesen. Távolság áll tőlünk az a félszeg kívánság, hogy a közvetetlen valóságokkal, bonyolult egyénekkal foglalkozó irodalomtörténettől természettudományos általánosításokat kívánjunk. De Meyer biztosabb körvonalú és egységesebb vázlatát nyújtja a világliteratúrának, ha egy csomó egyéni jellemzést, egyes munkákra való utalást, ötletet és arabeszkyszerű részt mellőz. Vagy ha nem mellőzi ezeket, az egész könyvet nagyobb arányúvá kellett volna kidolgoznia. Mostani formája bizonytalan, valahogy elüt hatalmas témájától s a falhalmazott gazdag anyag nem érvényesül benne. Néhány főgondolat és fejtegetés rövidre vont ismertetése fogalmat nyújthat az író módszeréről s széles horizontokat átfogó látásáról.

Már a munka címe utal arra, hogy a világirodalmat német szempontból vizsgálja a szerző. Némi jogosultsága van e korlátozásnak az anyag ökonómiája szempontjából. A Weltliteratur elnevezést, melyet ma szelvében ismernek, az újabb kor legnagyobb költője: Goethe alkotta. Aggkorának sejtelmes és méltóságos nyelvén ő pendítette meg a világirodalom gondolatát. 1827-ben arról értesül, hogy a franciák foglalkoznak műveivel s ennek kapcsán eltűnődik a nemzetek szolidaritásáról s az emberi nem haladásának sokszor hangoztatott lehetőségeiről. A legkülönbözőbb elemekből idők folytán kialakul egy nemzeti irodalom, melyben napfényre kerül az emberek bizonyos csoportjának sok közös vonása. Az agg Goethe azt a megfigyelést teszi, hogy világszerte egy magasabb irodalmi egység van kialakulóban s ez úgy viszonylik az egész emberiséghez, mint a nemzeti irodalmak egy-egy néphez. Bár a világirodalom bizonyos esztétikai és morális összhangból alakul ki, azért a népek mindegyike a maga módján vállal részt e nagy munkaközösségben. A franciák franciáságuk révén nyertek benne vezető szerepet. Goethe inti a németeket, hogy ne dolgozzanak célzatosan egy szintelen világirodalom piacára.

A világirodalmi kölcsönhatások ténye megelőzte a goethei fogalmat. A jelen világirodalmi kapcsolatainak tehát mély és többszörös alapépítménye van. A második fejezet valóságos

freskó-stílusban vázolja, hogy német földön milyen befolyással volt az antik, az ó-keresztény, a lovagi és a humanista irodalom. Majd részletező finomsággal mutatja ki, hogy milyen világnézet, morál, stílus és műfaj-csoport importálódik mind-egyik főáramlattal. A hatások folytonosságát azután a legújabb időkhöz nyomozza: az antik bölcséleti párbeszéd hatását Hermann Bahrig, a misztériumokéit Vollmöllerig, az ó-keresztény moralizálásét a mai jezsuita írókig. A francia irodalom klasszikus korához és vezető szerepéhez érve szépen állapítja meg Meyer, hogy az ő klasszikus műelméletük szerint a művészet bizonyos szilárd elvek szerint alakítja át a valóságot, hogy a franciák a modern irodalmak egyetemes tendenciáját: az objektivitásra, a lélektani rajzra való törekvést testesítik meg. Az antik és a keresztény művészet egy második világ az igazi mellett, a franciát pedig az a nagy aggodalom járja át, hogy a valóság típusait nem adja tisztán. A mitológiában együtt van a költészet és a tudomány s a modern irodalomban a fantázia újra frigyelt köt a megismeréssel. E fejezetet a spanyol színpad, Shakespeare és az angol regényirodalom tárgyalása rekeszti be. Az élő irodalmak sztratégiai térképén a könyv harmadik fejezete élénk színekkel emeli ki a németeket. Goethe szerint az ő idejében tiszteletre méltó helye volt a német költészetnek a többi literatúrák között. R. M. Meyer azt állítja, hogy a XX. század elején vezetőszerp illeti meg a németiséget a világirodalomban. E kategorikus kijelentés igazságáról lehet vitatkozni, de rokonszenves az író érvelése, melylyel vélekedését megokolja. Nem állítja, hogy a mai Németország nagyobb egyéniségekkel dicsekedhetik, mint versenytársai. Váltig bizonygatja azonban, hogy a német irodalom haladékonyabb, kevésbé konzervatív, mint akár a francia, akár az angol. A francia regény és dráma — és itt még Anatole France sem kivétel teljesen — formában igen kötött, felfogásban maradi s az elmélet is a reakciót szolgálja (Brunetiére). A kritika az idegen hatásokat rossz szemmel nézi (Faguet). Az angol ízlésről leplezetlenül kimondja, hogy sok tekintetben az 1800. körüli felfogást őrizte meg. E részt azért oly szigorú, mert kevesli az angolok érdeklődését a német költészet iránt. Az angol és a német irodalom közötti szakadékot mérlegelve kifejti, hogy minden régi költészet arisztokratikus irányú a tárgyválasztásban a formálásban és a költői hivatás felfogásában. Az elbeszélő és a drámai művek témája legrégebben az istenek, majd a fejedelmek s a magasabb körök élete. Az előkelő tárgy előkelő köntösben jelenik meg, a költői forma szigorúan kötött, és ünneplő ruha számba megy; ritka, méltóságos szavak emelkedettséget biztosítanak számára. A költő kiválasztott egyén, aki nem akárkinek ír. A modern irodalom e fogalmakat demokratizálja. Az eposz helyét elfoglalja a regény. A líra egyszerű, népies formákat ölt. Meyer azt bizonyítja, hogy Németországban a nép nagyobb rétege tartozik az olvasó

közönséghez, mint a csatornán túl s az angol író általában ma is kis kör számára dolgozik. Az angol ízlés azt kívánja, hogy a költészet megszűrt, szubjektivitástól ment s általános tartalmú legyen s kárhozzátja a személyiség intimebb feltárását. A német irodalom főérdeme, hogy szintézisbe foglalta a legújabb idők irodalmi törekvéseit: a francia naturalizmust és impresszionizmust, az északi realizmust, Tolsztoj világnézetét és Maeterlinck technikáját. A német költészet, melynek legkimagaslóbb képviselői Gerhard Hauptmann és Stefan George, egységes irányú, csak a veszekedő kritika keres kicsinyesen mindenütt utánzást.

Minden kornak megvan a saját képzete a költőről s Meyer a költő-típus fejlődéstörténetéből akarja levezetni, hogy milyen a modern költő s így mi jellemző a világliteratúrára manapság. A legrégebbi poéta a közösség orgánuma, a későbbi egyeseknek, vagy a közösségnek megbízottja. A modern költő nem poétikából keresi ki a műformát, hanem magában kristályosítja, érleli. A legújabb irodalomban a költő és az élmény megváltozott viszonya jelentős. Goethe költészetében az élmények közvetlenül a valóság dolgaira utalnak. Az új költőt a művészi hangulatok atmoszférája veszi körül. A lírában távoli emlékek harang-szava hal el s letűnt csodák reflexe villan. Sokan az emberi életet rövidnek érzik arra, hogy tartama alatt a személyes élmény művészivé, mélylé válhassék. Sokakat megront a fokozott szenzibilitás külső jelenségek iránt s a korai önelemzés. Az írók többnyire elhanyagolják azt a pillanatot, amidőn a koncepcióban hordozott élmény-anyag érett a megformálásra. Innen származik bizonyos költemények homálya és hűvössége. Legtöbbnyire az igazi fantázia is hiányzik. A modern költő képzelete analitikus; egy nagy összbenyomást bont részeire.

A mai költő javamunkája a stilizálás s ennek módjait legtisztábban a líra mutatja. A hazafias líra elhallgatásával foglalkozik néhány oldal s kellően megmagyarázza letűnését. Az utolsó emberöltő lírájára egy kitűnő megjelölést találunk: stilizált élmények költészete. A forma abszolút uralmát, a melódia és a ritmus hangulatkeltő erejét, a szimbolisták szóimádó áhitatát, a modern drámák líraiságát tárgyalja sok-sok irodalmi utalással a negyedik fejezet. Ugyanez sorra veszi a különböző tárgyú és feldolgozású elbeszélő műfajokat a bécsi novellától az amerikai *short story*-ig. Foglalkozik az élőszó művészetének elhanyagolásával és a zsurnalizmus fejlődésével.

Jellemző az új világirodalomra a tárgykörök meg bővülése: fölfedezik a testi bajok, a hétköznapi munka, sőt a hétköznapi zaj (Verhaeren) költészetét. Figyelmet fordít Meyer az analitikus regényre, mely nagy szociális, vagy történeti keretekbe helyezi az egyént (Zola, Tolsztoj, Lagerlöf) s azokra a kísérletekre, amelyek az intim pszichológiai színdarab és a népdrama, a tézisdráma és a realisztikus rajz között igyekeznek közvetíteni. A dráma és a regény hőse a mai problematikus lélek, az uralkodni és élvezni szerető, de valójában egyikre sem képes és boldogtalan

esztéta. E típussal szemben hirdeti Richarda Huch a cselekvő munka megváltó erejét.

Az utolsó fejezetben elvonulnak előttünk az orosz és a skandináv, az angol, a francia, a belga, az olasz és az amerikai irodalom utolsó negyedszázadának nagyjai. A kisebb nemzetek fölött elsiklik a könyv egy-egy fölényes megjegyzéssel. Nekünk az a szerencsénk Meyer szerint, hogy Ausztria tőzsomszédjai vagyunk, ezáltal kerülünk valamelyes viszonyba a jelentékeny irodalmak kultúrközösségével. Nagyobb fogyatkozás, hogy az utolsó fejezetben, ámbár ez szemlét tart a nagy irodalmak felett, a világirodalmi kapcsolatok helyett csak a fajiság megkülönböztető jegyeit találjuk kiemelve. A lélektani és a poétikai szempontok mellett a történetiek és a társadalmiak eltörpülnek. Fel sincs például vetve az a kérdés, hogy milyen politikai és társadalmi konstellációval kapcsolatos a világszerte erőre kapó új romantika és stílkultusz. Egészen véve azért Meyer könyve fogyatkozásai ellenére is sokat megéreztet abból a mágneses világerőből, mely korunkban egységesen irányítja a legkülönbözőbb irodalmak alkotó munkáit.

Sas Andor

A magyar nemzeti vagyon becslése. (*Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Budapest, Pallas 1913.*)

A nemzeti vagyon és jövedelem nagyságának és eloszlásának ismerete elengedhetetlen előfeltétel ahhoz, hogy valaki adó- és vámpolitikai kérdésekkel, átfogó társadalomgazdasági problémákkal behatóan foglalkozhassak. Fellner Frigyesnek e tárgyban többrendbeli dolgozata jelent már meg, amelyek kapcsolatban a nemzetközi fizetési mérleg alakulásáról és az ingatlanok megterheléséről írt műveivel, igen hasznos és gyakran egyedüli útmutatásul szolgálnak a nemzeti vagyon és jövedelem megállapításánál. Mostani dolgozata a nemzetközi statisztikai intézet XIV. ülészaka alkalmából készült és a monarchia mindkét államának vagyonára nézve tartalmaz az eddigieknél sokkal részletesebb és behatóbb számításokat. Itt csupán a magyar nemzeti vagyonra vonatkozó adatokkal kívánunk foglalkozni.

Mindenekelőtt ismerteti a nemzeti vagyon fogalmát és az annak becslésénél alkalmazott módszereket és azután áttér a különböző vagyonelemek értékének meghatározására. A földbirtok értékének kiszámításánál szerző három különböző módszert alkalmaz és a három eredmény átlagát veszi alapul. Az első számítás azon ingatlanokból indul ki, melyek jelzálogintézetek kölcsöneivel vannak terhelve. Az intézetei alapján megállapítja, hogy mennyi egy kat. holdnak átlagos becsértéke és az így nyert eredményt az egész termő területre általánosítja. A második számítás módjánál a kataszteri tiszta hozadék két és félszeresét veszi alapul, és ezt 4,5%-al tőkésíti. Végül a haláleset folytán tulajdonost változtató földbirtokok értékét veszi alapul s ezt (illetőleg három évi átlagát) szorozza az örökösök valószínű közép élettartamával, ami Magyarországon 35,3 év, s az így nyert összeghez hozzáadja mindama földbirtok értékét, amelyek for-

galomban nem lévén, utánuk illeték-egyenérték fizetendő. A három számítás eredménye gyanánt előállott átlag 19.818,717.646 K szerinte a magyar földbirtok vagyonértéke.

Már első pillanatra is látszik, hogy ez a becslés rendkívül mérsékelt, Fellner maga is többszörösen utal erre számításaiban. Egyik számítási alap sem veszi tekintetbe a földbirtok értékének az utóbbi két évtizedben előállott és rapidnak mondható emelkedését. Az jelzalog hitelintézetek adatai nagyrészt olyan kölcsönökre vonatkoznak, amelyek több évtizeddel ezelőtt kebelezettek be. Adataik alapján egy kat. hold átlagos becsértéke 333 koronát tesz ki, míg ugyancsak Fellner közli a m. kir. stat. hivatalnak legújabb kimutatását, mely szerint az 1912. évben jelzalogos kölcsönnel terhelt földbirtokok egy holdjának átlagos becsértéke 645 korona, tehát az előbbi számnak kétszerese. A kataszteri hozadéknak alapul vétele szintén okvetlenül alacsony eredményekhez vezet. A pénzügyminisztérium már 1899-ben felvett és inkább a középbirtokra vonatkozó számítások alapján megállapította, hogy a fizetett haszonbéri összegek a kataszteri tiszta jövedelemnek országos átlagban két és félszeresét teszik ki. Hegedűs Lóránt a jelzalogintézetek adatai alapján kimutatta, hogy a nagybirtokoknál a valódi tiszta jövedelem a kataszteri tiszta hozadék 3—35 szöröse.* Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy országos átlagban a földbirtok tiszta jövedelme ötszöröse a kataszteri hozadéknak. Az örökösödési illeték és az illeték-egyenérték sem a földbirtok valódi értéke után fizetendő, hanem a kataszteri tiszta hozadék 16-szoros összege után. Fellner itt is megelégszik az eredmény két és félszeres szorzatával.

Mindezek alapján a földbirtok értékét a Fellner által alapul vett átlagnak legalább is kétszeresére, azaz 39 milliárd koronára becsülhetjük. Balkányi Bélának e szemle július—augusztusi számában közzétett számításai szerint a magyar föld tiszta évi jövedelme 2546 millió korona. Hasonló összeget állapított meg Deutsch Antal és ugyanilyen összeget számítottunk ki az *Adó- és Illetékügyi Szemlében* megjelent cikkeinkben is.** Ez 4 és $\frac{1}{2}\%$ -al tőkésítve, 50—55 millió koronának felel meg. Ebben az állattenyésztés eredménye is befigyaltatik. Az állatállományt Fellner az ingóságok körében becsüli meg s az összes *fundus instruktus* értékét 6,7 millió koronára becsüli. Ha ennek az összegnek kétszeresét is vonjuk le a fenti értékből még akkor is több, mint 40 milliárd korona a pusztá földbirtok értéke,

Fellner bocsátja először nyilvánosságra azt az adatot, hogy a kataszteri kiigazítás befejezése folytán a kataszteri hozadék országos összege 343,683.700 korona. Miután a földadó kulcsa 20%-al leszállított, beigazolódtott azon már több ízben kifejezett aggályunk, hogy a földadóreform az államkincstárra nézve 6—7 millió korona évi bevételi csökkenéssel fog járni.

A bányák és kohók értékét 2.223,185.592 koronára, az

* *Adórendszerünk betegségei.* 82. 1.

** Deutsch Antal cikke *Pester Lloyd* 1912. dec. 19. Az adóssági kamatok és a kisgazdák részesedése le van számítva.

épületekét 8.574,937.027 koronára, az ingatlan vagyon ö sszértékét 30.616,840.265 koronára becsüli. Mindezen vagyonelemek kiszámítása helyes alapelvek szerint történik és kifogás alá nem eshetik. Csak éppen annyit akarunk megjegyezni, hogy számításaiban nem szerepelnek (eltekintve az állam és a főváros tulajdonában lévő épületektől) a többi adómentes házak, gazdasági épületek, amelyeknek értéke hozzávetőleges számítás szerint körülbelül 7—800 millió koronára becsülhető.

A közlekedési eszközök értékét 5.797,322.352 koronára becsüli. Megvalljuk azonban, hogy ennek a tételnek a vasúttaktól eltekintve nagyobb jelentőséget nem tulajdoníthatunk. Ez összegben benfoglaltnak ugyanis a közutak, a hidak, a posta, távírdai berendezések vagyonértéke, a folyamszabályozási és tengerhajózási befektetések stb. is. Igaz, hogy mindezek az intézmények rendkívül hozzájárulnak a nemzeti vagyonosodás emeléséhez, de sem az állam hitele szempontjából, sem pedig a létesítendő vagyonadóra való tekintettel, jelentőséggel nem bírnak, annál is inkább, mert csak közvetve hajtanak hasznot a nemzetgazdaságnak, de az állam részére bevételt nem szolgáltatnak.

Az ingóságok értékének kiszámítása nem nyugszik oly biztos alapon, mint az ingatlanoké és megfelelő adatok hiányában a szerző kénytelen volt a konjunkturális statisztika terére lépni. A hivatalos tűzkár statisztikát alapul véve elmés, bár nem teljesen exakt számítások alapján — egybevetve az ingatlanok és ingóságok után kifizetett kártérítési összegek arányát — az ingóságok ö sszértékét 13.309,570.984 koronában állapítja meg. Ez eredmény igazolására azután részletes számításokat végez és az egyes ingó vagyonelemeket külön veszi vizsgálat alá. Először az állatállomány értékét határozza meg 4.597,700.563 korona értékben. A valószínű érték ennél sokkal magasabb, mivel szerző a legtöbb állatfajnál az 1895. évi átlagárakat veszi alapul. A mezőgazdasági termésnek csak egyharmad részét számítja a vagyonkészlethez. A gyárakban és ipartelegeken felhalmozott árúk és anyagkészlet értékét 656,516.992 koronára teszi, ebbe azonban csak 1262 nagyobb iparvállalat készlete van beszámítva. Az iparfejlesztési emlékirat szerint 1906-ban a kis- és gyáripár évi termelése 3648 koronára becsültetett. Ez az érték azóta megnövekedett és ha ennek csupán egy negyedrészt vesszük fel készlet gyanánt ez szintén több egymilliárd koronánál. Nincsen beszámítva a gyári felszerelések értéke, amely csak részvénytársaságoknál 1911-ben 543 millió koronát tett ki. Azonkívül a nemzeti vagyonhoz számítandó a kereskedelmi üzletekben felhalmozott árúkészlet. Az 1911. évi külkereskedelmi statisztika szerint a behozatal értéke 2082 millió korona,* s ennek egy negyedrészt szintén a nemzeti vagyonhoz számíthatjuk. Végül a házi bútorok, ékszerek, műtárgyak tekintetében szerző egy hozzávetőleges számítást végez, 4 millió háztartást véve alapul, mindegyiknél 500 koronát vesz fel és így az ö sszes értékét e címen két milliárd koronára teszi. Ugy a vagyonadó, mint általában a nemzet vagyoni ereje szempontjából az alsóbb néposztályoknak

* *Magy. Stat. Évkönyv* 1911. 2041.

bútor és egyéb ingóságai nem jöhetnek számításba, tehát ez a tétel némileg leszállítandó. De ettől eltekintve az ingó nemzeti vagyon a Fellner által kiszámítottnál mindenestre magasabb és legalább 15 milliárd koronára tehető. A számítások végeredménye a következő:

	Korona	%
I. Földbirtok	19.818.717.646	39,70
II. Bányák és kohók	2.223.185.592	4,45
III. Épületek	8 574.937.027	17,18
Ingatlan vagyon	30.616.840.265	61,33
IV. Közlekedési eszközök	5.797.322.352	11,62
V. Ingó javak	13.309.570.984	26,66
VI. Külföld elleni követelések	192.254.152	—39
összes nemzeti vagyon	49.915.987.753	100—
Tartozások a külfölddel szemben	8.395.398.380	
Tiszta nemzeti vagyon	41.520.589.373	

A külfölddel szemben fennálló eladósodásunk számszerű kimutatása a dolgozatnak legpontosabb és legbecsesebb része.

Az aktív nemzeti vagyont becslésünk szerint a Fellner által kiszámított 49 milliárd koronánál jelentékenyen nagyobb és legalább 75 milliárd koronára tehető.

Ha e számításokat egy létesítendő vagyonadó szempontjából akarjuk értékesíteni, azok jelentékeny módosításra szorulnak. Mindenekelőtt levonandók az állam tulajdonában levő vagyontárgyak, azonkívül tekintettel kell lenni mindazon vagyonelemekre, amelyek a külföldi irányadó mintául szolgáló törvényekben a vagyonadó alól kivétnek. A külfölddel szemben fennálló adósságok, amennyiben azok az államot terhelik, tekintetbe nem jönnek. Viszont a belföldön fennálló követelések számbaveendők, mert a vagyoni adónak lényege nem zárja ki azt, hogy úgy a vagyontárgy, valamint a reá vonatkozó követelés meg ne adóztassék. Le kell vonni azonban az összes jelzálogi és üzleti magánadósságokat. Mindezen számításokat elvégezve, azt az eredményt kaptuk, hogy ha a földbirtok valódi értéke után adóznék, a létesítendő vagyonadó alapja legalább 50 milliárd korona lesz és igen mérsékelt adókulcs mellett évi 25 millió korona bevételre számíthatni.

Fellner kimutatja, hogy Magyarország sokkal nagyobb kvótát fizet, mint a két nemzet vagyonának egymáshoz való viszonyából következnek. Azt hisszük, hogy ily összehasonlítás nem sok gyakorlati haszonnal jár. A kvóta elsősorban hatalmi kérdés és ez mindig Magyarország hátrányára dől el. De ettől eltekintve a nemzeti vagyonra vonatkozó igen hozzávetőleges alapokon nyugvó számítások nem alkalmasak pontos érvelésre, mert hiszen valamely számítási módban való eltérés több milliárdnyi különbséget eredményezhet. Erre nézve csupán egy példát akarok említeni: Fellner a magyar föld értékét 198 milliárd koronára, az osztrák föld értékét 28.9 milliárd koronára tehát 50%-al magasabbra becsüli. Ez az eredmény onnan származik, hogy Magyarországon a kataszteri jövedelemnek 2,4-sze-

resét, Ausztriában pedig 3,3 szeresét veszi alapul. Az ausztriai megművelhető földterület sokkal kisebb a magyarnál, azonkívül közismert dolog, hogy az ausztriai tartományok egy jelentékeny része havasi legelőkből és karsztvidékekből áll. Arra Szerző maga is hivatkozik arra, hogy a magyar termés egy évi átlagos értéke 4,4 milliárd K, ellenben az osztráké csupán 3,8 milliárd korona. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar földnek 50%-al való alacsonyabb becslése indokolatlan. Már pedig, ha ezt a hibát kijavítjuk, akkor a magyar nemzeti vagyon sokkal nagyobb lesz, mint mint az a jelenlegi kvóta arányának megfelel, amiből az a veszélyes következmény származik, hogy a kvótát fel kell emelni.

E hiányokat nem tekintve e dolgozat érdemes és uttoro munka, amely sok hasznos eszmére és részletkutatásra adhat ösztönzést. A magunk részéről azt óhajtánák, ha a szerző nem elégednek meg a nemzeti vagyonnak általánosságban való meghatározásával, hanem a vagyonnak társadalmi osztályok és foglalkozási ágak szerinti eloszlását is tanulmány tárgyává tenné. Ez a munkátat megbecsülhetetlen sesrédforrása lenne a jövendő évtizedek gazdasági és szociális küzdelmeinek.

Egy monista propagandakönyv (*Fényes Samu: Az egyelvű világszemlélet Népszerű előadások. I. rész. 232. l. Budapest 1913.*)

Az a nagy kultúrtörténeti jelentőséggel bíró mozgalom, amely „monizmus” név alatt egyre nagyobb jelentőséget nyer, természetes folytatása és következménye a természettudományok nagy föllendülésének. A tudománytörténet több ily jelenséget ismer. A materializmus a XVIII. és XIX. században egészen hasonló körülmények közt üli fényes diadalait. Minden filozófiai rendszer tulajdonképpen lázadás a pozitív vallások dogmatizmusa ellen. Míg azonban a filozófusok koncepciói általában nem tudják megtalálni az utat a nagy tömegek szívéhez és elméjéhez, addig a materializmus és az új monizmus egyszerűségüknél és azon körülménynél fogva, hogy a mindenkori természettudományokhoz csatlakoznak, példátlan sikereket érnek el. Haeckel *Weltrathsel*-je pl. nem kevesebb, mint 300.000 példányban fogyott el. Megalakul a *Monistenbund*, amelyhez kiváló természettudósok es gondolkodók mint pl. Loeb, Arrhenius, Jodl s mindenekelőtt Ostwald csatlakoznak. Ostwald lesz az új „vallás” pápája. Odahagyja lipcsei katedráját ...életét egészen az agitációnak szenteli. Egymásután adja ki filozófiai műveit, melyekben kifejti energeticizmusát s alkalmazza a szervetlen és szerves világ, a lélektan és társadalomtudomány minden problémájára. Legújabb művében még inkább előtérbe nyomul magatartásának vallásos jellege, a *Monistische Sonntagspredigten*-ben már *expressis verbis* erre az álláspontra helyezkedik.

Szerzőnk ennek az új gondolatiránynak, mondhatjuk bátran új vallásnak propagálására vállalkozott. Az általa létesített *Üttörő-Társaság* nevében sorozatos előadásokat tartott az ország nagyobb

városában és egyidejűleg az *Úttörő* c. folyóiratban terjesztette a monizmus világszemléletét. Jelen könyvében az úttörő-előadások első sorozatát adja, azzal a célzattal, hogy egyfelől tanítson, másfelől pedig hogy „szabad előadások vezérfonala legyen.” Szóval a természettudományos világfelfogást hirdeti propagandisztikus célzattal, egészen az Ostwald-féle *Sonntagspredigten* hatása alatt. Tőle veszi irányát, előadási módszerét, eredményeit, hozzá képest Arrhenius és Spencer hatása, akikre szerzőnk szintén hivatkozik, aránylag csekélyebb.

Tartalmát illetőleg a mű 6 teljes előadást tartalmaz. A két első ismeretelméleti illetőleg tudománytani tartalmú, adja a monisztikus és dualisztikus világfelfogás szembeállítását, továbbá a tudomány definícióját, a továbbiakban pedig a világ keletkezése (Arrhenius szerint), az anyag fejlődése a radioaktivitás alapján, az energia törvényei és a fejlődés Spencer-féle törvényei kerülnek tárgyalás alá.

Ha a mű tudományos értékéről kell szólnunk, előre kell bocsátanunk, hogy szerzőnk semmi újat sem akar mondani, ő nem „alkotója, nem is kutatója a világ szemléletnek, hanem csak szerény kompilátora.” Úgy hogy itt tulajdonképen Ostwaldot, Arrheniust és Spencert kellene megbírálnunk. Ez nyilván nem lehet e helyen feladatunk, azt azonban ki kell emelnünk, hogy kissé fogyatékos kritikai érzéssel válogat és merít eme gondolkodók eredményeiből. Tagadhatatlan, hogy igen jó tanítvány, de itt is, ott is fölmerül egy-egy állítása, amely elárulja, hogy nem uralkodik teljesen a tárgyon, hogy ő itt tulajdonképen idegen mezőkön portyázik. Még népszerű előadásban sem szabad állítani pl. hogy a fehérré izzított vas színeképeben megjelennek a vas jellemző fényes vonalai (87 l.), mert minden VII. gimnazista tudja, hogy az izzó szilárd testek folytonos színeképet adnak s csak a gázok szolgáltatják a fényes csíkokat.

Azt hiszem, szerzőnk is igen nagy zavarba jönne, ha számon kérnék tőle következő állításának értelmét: „Valamikor a mi naprendszerünk is élete vége felé fog járni, a földünk a többi bolygóval együtt visszahull ismét a napba, mikor ennek az ereje annyira elernyed, hogy nem bírja maga körül sodorni . . . (94 l.) Az embernek a lélegzete eláll, ha olvassa pl.: „Tapasztalásunk körébe esik a nap, a csillagok, a földgolyó benseje, a porszem, a bacillus, a végtelen nagy és a végtelen kicsiny, a kukac érzése csak úgy, mint az ember erkölcse.” Általában jellemzi az a hihetetlen merészség, mellyel a legnehezebb kérdéseken túlteszi magát. Előadásában semmi különbség tény és hipotézis közt, oly biztonsággal igazolja meg a régmúlt idők kontinenseinek határait, hogy az igazán bámulatos. Legérdekesebb azonban az energia fogalmának és különösen az ú. n. második főtételnek értelmezése. A 169. lapon pl. a következőt olvashatjuk: „Ha a villamos lámpában a drót olyan vastag lesz, mint a vezeték, nem fog világítani a lámpa vagyis az energia nem végez munkát stb.” Továbbá: „Az energia

oly folyadéknak gondolható el, amely némely helyütt különféle sűrűségű. Ezek a különféle sűrűségek kiegyenlítődni, egyformává válni törekszenek. E kiegyenlítődesi folyamat által beállott változások hozzák létre a munkát.” A fizikus igazán nem tudja, min botánkozzék meg inkább, a naiv fogalmazáson, vagy azon az új metafizikán, mely az energia fogalom kapcsán a fizikába beszivárog. Ezért különben nem lehet őt egyedül felelőssé tenni. Mesterétől, Ostwaldtól tanulta, akinek rendszere szintén hemzseg a pontatlanságoktól s energetícizmusában metafizikát alkot, hiposthazálva az energia fogalmát. Pszichológiailag könnyen értjelenség. Az energia fogalma tényleg alapvető jelentőségű, új rendkívül termékeny szempontokat hozott a fizikába, úgy hogy érthető, hogy azok, akik vele részletesen foglalkoznak túlbecsülik s benne látják azt az univerzális hatású formulát, mely minden rejtély megoldására alkalmas. Ostwald benne látja a fizikai, kémiai, élettani, lélektani és szociológiai jelenségek lényegét, egy új, dialektikus metafizikát alkot, amely sokszor igazán ragyogóan szellemes, de amelynek iránya alapjában hibás. Hogy mennyire hibás, mutatja az az eredmény, az a hatás, amelyet egy ily különben igen okos ember lelkében kiváltott, mint amilyen Fényes. Nála az energia már nem az elméleti fizikának egy segédfogalma, megengedem legnagyobb jelentőségű fogalma, hanem valami önmagában, szubsztancialiter létező sőt egyedül létező valóság, amely „mozog”, „munkát végez (!)”, „összesűrítetik(!)”, „szüli a változásokat (!)”, „öröktől fogva és örökké létező”, „a végső általánosítás” stb. Törvénye „okoskodásból” levezethető (!) (152. 1.). Felruházza mindenféle tulajdonsággal, s így mindenféle jelenség megmagyarázására alkalmas lesz. Az ily módon keletkezett tudományos rendszer mindennek nevezhető, csak természettudományos világfelfogásnak nem, metafizika ez és pedig nem a legjobb értelmében a szónak. Már Ostwald ellen is felhozták ezen ellenvetéseket, de még inkább felhozható Fényes ellen, akinek művében, mint láttuk, nemcsak az ily világmagyarázat inhaerens hiányai találhatók fel, hanem olyanok is melyek a fizikai törvények nem pontos ismeretéből takadnak. Végre is Ostwaldnak minden sorából kiérzik a vérbeli természettudós, még legfantasztikusabb metafizikai álmódosásaiban is, míg Fényesnél éppen így a dilettantizmushoz jutunk, mihelyt a szavak mögé tekintünk.

Mint említettem, az első két fejezet ismeret- és tudományt tartalmaz Ezek a fejezetek Ostwaldnál is igen gyöngék még gyöngébbek és felületesebbek itt. Alláspontja a nyers empirizmus a maga legprimitívebb formájában. Szerinti kételvűség az a világfelfogás, amelynél az ismeretnek két forrása van: a „kitalálás” és a „tapasztalás” (kissé szokatlan értelmezés) míg az egyelvűség csak egy ismeretforrást ismer s ez: a tapasztalat. A monizmust Ostwald is így határozza meg. Bizonyos azonban, hogy a tapasztalásnak ez a fogalma, amit akár ő, akár Fényes megállapítanak, semmiképpen sem jogosult. Kant után nem szabad

többé így írni e kérdésről, Avenarius és Mach is hiába éltek, ha a naiv realizmus ily rendszerei komoly tudományos értekelésre tartanak igényt. Nem szolgál mentségül az, hogy a mű tendenciája szerint a könnyű megérthetőségre törekszik és így nem bocsátkozhatik ismeretelméleti finomságokba. Minden világos gondolat elegendő világossággal fejthető ki s a pontosság, a szigorúság, az igazság semmiesetre sem áldozható föl a népszerűség kedvéért. Amint ennek a körülménynek még csak gyanúja is fölmerül, lehet a mű jó a propaganda, a küzdelem szempontjából, de elvesztette azt az igényét, hogy mint tudományos mű komolyan vételessék.

Altalában véve nem könnyű a természettudományok népszerűsítése. A teli forrásból kell meríteni, ismerni kell a tárgyalandó kérdések teljes foglalatját, mert csak így lehet megfelelő kritikai érzékkel válogatni az anyagban. Fényes Samu különben sok kiválóságot mutat: bátor és lelkes harcosa a meggyőződésének, világos, logikusan gondolkodó fej, jól ír, s ha előadásának szerkezete gyöngébb is, előadása mindenütt eleven, színes, közvetlen gördülékeny, csak mondom, semmiféle külső jelessége sem szünteti meg azokat a nagy fogyatékoságokat, melyekről az imént szoltam.

Még egyet. Az efféle népszerű ismeretterjesztő előadás-sorozat kétféle lehet. Vagy olyan, amely csak ismertet, vagyis az anyagot adja, világosan, alaposan, megbízhatóan, mindenféle célzat nélkül, vagy olyan, amely — ha kisebb is a tudományos értéke — az előadás niveauja és a művészi szerkezet által nyújt mintát. Sajnos, Fényes műve egyik követelménynek sem felel meg. Tudományos értékéről, megbízhatóságáról előbb volt szó, művészi szerkezetre pedig nem is törekszik, ezt ki is emeli előszavában. De ekkor joggal kérdezhetni valaki: mennyiben szolgálhat előadások vezérfonalául? Nem hiszem, hogy volna valaki, aki — mikor az itt tárgyalt kérdésekről előadást akar tartani — megelégedhetik az itt adott anyaggal. Művének tehát sem tartalma, sem formája nem biztosít különösebb értéket. Különben amint az anyagot illetőleg kevés a kritikája, ép úgy kevés önfegyelmélettséget tanúsít az előadásmódban is. Az ember nem nyomat le mindent, amit előadás alkalmával a tanítás hevében elmond. Így kerülnek, különben elég jól megírt könyvébe mondatok, mint pl. a következő: „A naprendszer születése, gyermekgügyögése, az izzólámpa világa, oroszánördítés és Pheidias szobra, Darwin gondolata, Marx eszméi, a zsolttáros éneke, a vas keménysége, az eső csepegése, gyémánt ragyogása, rózsza illata, sebek fájása, gyötrellem, öröm, hit, emésztés, képzelet játéka, világhistória stb., szóval minden, amit tapasztalunk és tapasztalhatunk nem más mint energia megnyilvánulása.” Ez a mondat különben más, adatokkal többször is előfordul. Nem törekszik irodalmi nívóra, a vásári küzdelmek zaja és hangja visszhangzik művében.

Vannak fejezetei, melyekben objektívabb s amelyek tar-

talmuknál fogva is megfelelőbbek. Így pl. az anyag fejlődéséről szóló fejezete határozottan jó. Sikerültebbek általában művének negatív, a régi világfelfogást támadó részei, az életöröm jogsultságát hirdető lapok. Ezekben a kérdésekben otthon van, s s itt tényleg bizonyosságát adja írói s agitatori hivatottságának.

Bírálatom talán túlságosan is szigorú. Nem sajnálom. Véleményem szerint nekünk magunknak kell konstatálni, ha valamely eszköz a felvilágosodásért való küzdelemben nem megfelelő. Nem szabad ellenfeleinknek azt az örömet megszereznünk, hogy fejünkre olvashassák: íme ezek az „újságíró felületességével” csinálnak tudományt, készpénznek vesznek mindent, ami radikális, igaznak tekintenek minden hipotézist, ha céljaiknak megfelel. Nem elkedvetleníteni akarom Fényest, csak nagyon komolyan figyelmeztetni. Ígéri, hogy hasonló szellemben még három kötetet fog közrebocsátani. Sok egyéni kvalitása hivatottá teszi arra, hogy ígétét beváltsa, de az ügy érdekében való, hogy tárgyába sokkal jobban belemélyedjen, hogy mondandóit több kritikai érzékkel válogassa meg és hogy több gondot fordítson előadásának irodalmi színvonalára. Persze ez az igazmondás szinte taj. Oly országban, ahol a legsötétebb babonák, a legkártékonyabb dogmák szinte minden ellenhatás nélkül burjánognak: ott a monizmus eszméinek terjesztése — még pontatlan és nem eléggé kritikus formában is — a haladás és a kultúra ügyét szolgálja.

E. L.

KÖNYVSZEMLE

I. A szociológia segédtudományai (*Filozófia, biológia, lélektan stb.*)

Gini, Corrado: *The contributions of demography to eugenics.* London, 1913. Knight & Co. 99 l.

Eugenikai kérdések rövid statisztikai tanulmánya. Az első tárgyalt kérdés az év hónapjainak és a születéseknek viszonya. Európában a születések száma januártól márciusig éri el maximumát, s Olaszországban e hónapok alatt a legnagyobb a gyermekhalandóság. Ennek oka a téli évszak zordságában keresendő. S nemcsak a halandóság nagyobb a téli hónapokban, hanem az akkor szülötteknek kisebb az életképessége is. Körülbelül ez áll a nyári meleg hónapokra is. Ami a szülők korának az utódokra való hatását illeti, erre nézve azt a konklúziót vonja le a szerző, hogy minél fiatalabb az anya, annál életképesebb a gyermek. Sürgeti ennek a köztudatba való terjesztését. Az osztálykülönbségnek nem tulajdonít nagy hatást a születési arányra. Szerinte az ismert átöröklési törvényekből nem következik, hogy a magasabb osztályok gyermekei ugyanazon körülmények közé helyezve, születésüktől kezdve életképesebbek lennének, mint az alacsonyabb osztályok gyermekei. Sőt azt a véleményt is megkockáztatja, hogy a felsőbb osztályokat ösztökélni szaporodásra annyi volna, mint az öregek életének meghosszabbításával javítani a társadalmat ahelyett, hogy új nemzedékeknek adnánk inkább át helyüket. A degeneráltakat törvényileg kívánja eltiltani a gyermeknemzéstől.

Hachet-Souplet, P.: *De l'animal à l'enfant.* Paris, Alcan, 1913. 176. l.

A gyermek és a felsőbbrendű állatok lélektana között, Lamarck és Darwin óta oly gyakran emlegetett hasonlatosság, tagadhatatlan valóság-e? Be kell vallanunk, hogy a spiritualisták *a priori* negálásával szembe, az evolucionista filozófusok eddig csak gyenge bizonyítékokat állítottak. A legfejlettebb magasrendű majmok néhány különös sajátosságát, egyes mozdulatait, lopási ösztönét és az ösmeretlentől való félelmét elvéve tapasztalták ugyan gyermekeknél is, de ezek a gyér észrevételek nem szolgálhatnak komolyabb kutatások alapjául. Különös, néha szembeötölő hasonlatosságok ezek, de sokat vesztenek értékükből, ha meggondoljuk, hogy a fiatal szervezetek azon hajlama mellett, melynél fogva mintegy újra átélik fajuk egész fejlődését a biogenetika alapvető törvényei szerint, — egy másik hatalmas tényező is gyakorol befolyást a gyermeki lélek minémiségére.

Ez az az erő, mely a gyermeket fogantatásának első percétől fogva sajátos iránya szerint módosítja, a jelen körülményekhez idomítja. A generációk során a külvilághoz való folytonos alkalmazkodás elmosza az atavisztikus vonások nagy tömegét.

Ebben a kérdésben is, mint minden tudományos kutatásban — csak az experimentális módszer vezethet kellő eredményhez. Nem kicsinyesen részleges pszichológiai mozzanatok feljegyzése, de az állati mentalitás nagy és

alapfontossággal bíró szerkezetének kutatása a döntő, mikor az szemünk és szellemünk előtt áttekinthetően működik a laboratóriumban. Az állati mentalitás gépezetét eredményesen tanulmányozhatjuk, midőn az állat új és szokatlan viszonyok közé kerülve alkalmazkodni, fejlődni, tanulni kénytelen. Ilyenkor válik olyan szembeszökövé a magasabbrendű állat és a gyermek közötti hasonlatosság, hogy majdnem azonosságnak nevezhetnénk. Oly közös lélek tani forma állapítható meg ilyen kutatások nyomán az állat és a gyermek között, mely később teljesen eltűnik a kifejlett emberi lénynél.

Jelen munkának célja egyrészt az állatot azokban a pillanatokban feltüntetni és magyarázni, mikor tanul és néha mikor megért — (megérteni valamit a tanuláshoz magasabbrendű alakja) — és az így nyert megfigyelések eredményét összemérni a gyermek lélektanával. Kizárólag a kicsiny 7 év alatti gyermeket vehetjük tekintetbe, mivel 7 éves korban az emberi lelek oly csodálatosan és rohamos fejlődésnek indul, mely minden más természeti jelenséggel való analógiának felállítását lehetetlenné teszi. Ettől a kortól fogva az emberi lelek, ha nem is kapcsolódik ki teljesen a természet jelenségeinek sorából, mégis mindenképpen csodaszzerű megnyilvánulásnak tetszik. Az első abstrakciók, az első okoskodás genezisében még lelünk néha egy-egy utalást az állati pszichére, de nemsokára oly hatalmasan bontakozik ki a sajátos emberi egyéniség, s a gondolat lehetőség oly hihetetlen quantitativ gazdagodása áll be, hogy a legvakmerőbb emberi gőg is bőségesen kielégülhet szemléletükben. Az ösztönök kérdésében Hachet-Souplet következőket fejtegeti:

Akár spiritualista, vitalista vagy mechanista szempontból vizsgáljuk a kérdést, arra az eredményre kell jutnunk, hogy léteznek oly reakciók az élőlényeknél, melyek látszólag mentek minden céltudatosságtól. Ezeket régóta az ösztön névvel foglalják össze. Ez a csoportosítás nem ítélet ezen cselekedetek végső elemzése, vagy genezise felett, csupán hasznos határvonal megállapítás.

Előtérbe lép az a fontos kérdés, vajon tudhatjuk-e megkülönböztetni hogy valamely állat ösmeri vagy nem ösmeri cselekedeteinek célját? Vannak pontosan meghatározható esetek. Az alacsony rendű állatokat illetőleg egyszerű a döntés. A magasabb rendű fajoknál néha megtéveszthet az intelligencia beavatkozása, mely az ösztön csődje esetén pótolja annak működését. Mégis meg tudjuk különböztetni a tisztán ösztön-cselekedet, ha megállapítjuk egyik fősajátosságát. Az ösztön nem alkalmas hirtelen és gyors alkalmazkodásra. Bár a régi lélektan megtéveszthetetlennek nevezte: a kísérleti módszer azt bizonyítja hogy ez a biztonsága csak akkor válik be, ha a külső és belső körülmények a megszokottak és ha nincsenek megváltozott külső vagy organikus benső érzékeny változások ingerének alávetve. Amint a véletlen vagy a kutató fontosabb újításokat teremt az alacsonyabbrendű állatok modus vivendiében, ezek elvesztik biztonságukat, ösztöneik vagy semmiképp sem vagy hamisan működnek, és károsan hatnak az egyén és a faj fennmaradására! Meglehet tehát különböztetni az ösztön megnyilvánulásait azoktól a cselekedetektől, melyek megváltozott új körülmények között is ritkán tévesztik céljukat, és többé-kevésbé tökéletes és rögtöni alkalmazkodni tudást tanúsítanak. Utóbbiakat az intelligencia és nem az ösztön sugallta.

A kötet következő fejezeteket tartalmazza: I. Az állat Az állati érzeteknek kísérleti tanulmányozása. Alapvető és levezetett ösztönök. Öntudatlan játék csökevényei. Levezetett ösztönök kísérleti tanulmányozása. Mire tanít

az állatszeliidítés? Az érzetasszociáció főbb törvényei. A tulajdonképeni intellektuális tevékenységről. A kauzalitás fogalma. A fizikai én fogalma. Az absztrakció az állatoknál. Az állatok esztétikai ízlése. A meggyőzés eljárása az állat tanításában. II. A gyermek. Az állatiság nyomai a gyermeknél. A „jutalom” és „büntetés” fogalmai. Az erkölcsiség tanonc-ideje. A tulajdonképeni tanításról. Összefoglaló következtetések.

Lahy, J. M.: *Etude expérimentale de l'adaptation psycho-physiologique aux actes volontaires brefs et intenses.* Journal de psychologie normale et pathologique 1913. 220. és köv. 1.

Minden emberi akarat által vezetett cselekvés szintézise a fiziológikus cselekvések sorozatának. Ezeknek a fiziológikus cselekedeteknek száma, természete egymáshoz való viszonya változó, s a cselekvés lélektani okához alkalmazkodik. De bármilyen okból eredő és bármilyen célú legyen a cselekvés elgondolása és megvalósítása között nehezen áthidalható különbség észlelhető.

Igen egyszerű cselekvéseknél kedvező, ha körülmények között folynak le, ez a különbség elenyészik — a cselekvés *adequat* alakja lesz az elgondolásnak — azaz tökéletes. így a nagy önuralommal és biztonsággal dolgozó bűvész cselekedetei — bár gyakran nem egyszerűek — pontosan megfelelnek annak a képnek, melyeket ő róluk előzőleg lelkében alkotott.

Legtöbnyire azonban a lelki elgondolás mögül messze elmarad tökéletességben a cselekvés megvalósulása. Egy elgondolt mozdulatunk fokozatos azonossága a megvalósított mozdulattal, leghelyesebb mértéke fizikai egyéniségünknek.

A fejlődéssel öntudatosabbá válik az a kapocs, mely az emberi cselekvést annak előzetes elképzeléséhez fűzi. A cselekvések sokszerűvé és mind bonyolultabbá növése azonban egyaránt nehezíti és elkerülhetetlenebb szükséggé avatja az adaptálódást. A kultúra gyarapodásával tapasztalhatjuk annak az összhangnak fejlődését, melyet a cselekvés elgondolása és megvalósulása egyénenként alkot.

A dolgozó kézművesek mozdulatai, s az illedelmességet jelző cselekedetek sora, melyek a civilizált ember számára bizonyos erkölcsi képzeteket fejtenek ki, szoros kapcsolatban vannak az ipari technika fejlődésével és a mindinkább kialakuló társadalmi élet szabályaival.

Ezért fontos annak a testi-lelki gépezetnek ismertetése, melynek kormányozásával az emberi cselekvés és mozgás legfokozottabb tökélyét érheti el. Lahy két katona céllövészeti cselekedeteit tanulmányozta. Az egyik János, kitűnő céllövő volt, a másik teljesen tehetségtelen. Jánosnál a céllövés ideje alatt hirtelen beálló vérkeringési és lélekezési elváltozások konstatalhatók. Társánál ezek a reakciók lassabban és gyengébben jelentkeznek, ellenben nem múlnak el a befejezett cselekedettel, úgy mint Jánosnál. Ha a cselekedetek komplikálódnak, sokszorosodnak és hirtelen követik egymást, a jó alkalmazkodási képességű egyén kellően meg tud felelni a követelményeiknek, a fiziológiailag gyengébb ellenben elmarad. De a kétféle képességű ember-típus közötti különbség nem fokozható a végletekig, mert a legjobb szervezetben is funkcionális káosz állana be a fokozás egy bizonyos pontján. Nem reagálna már az új ingerekre, vagy reakció-képessége legalább is csökkenne aránylagosan az ingerek növekedésével. Sőt a lassan reagáló szervezet talán jobban bírja el a túleröltetést, mint a tökéletesebb.

A cselekvés terén individuális különbségek érvényesülnek a szükséges

erőkifejtés összetettsége szerint. Ebből az egyéneknek olyan szociális klasszifikációja következik, amely egyenes arányban áll sajátos fiziológiai konstitúciójukkal. A jóképességű embernek hasonlíthatatlan nagyobbak tökéletesedési lehetőségei, mint a gyengébbképességűnek. Visszatérve a két katona lövési gyakorlataira azt tapasztaljuk, hogy Jánosnál a célzási idő és az erőlködési reakció gyakorlás közben rohamosan csökken. A szükséges erőfeszítés mértékének csökkenése semmit sem von le a cselekvés pontosságából. Ellenkezőleg a tapasztalat azt mutatja, hogy a legjobb lövések sohasem fordulnak elő gyakorlott lövőknél sem a lövési sorozat kezdetén — a cselekvés maximális tökélyét egy bizonyos beidegzési és adaptálódási idő után éri el — és megőrzi azt az elfáradás első stádiumáig. Ilyenkor az izmok mozgása legengedelmesebb, a főlétsleges mozdulatok elmaradnak, a szükségesek a terjedelem és idő minimumára szorítkoznak. Az egyéb bensőjében mutatkozó elváltozások (lélekezés vérkeringés) mind annak a szempontnak szolgálatára módosultak, mely leköti a cselekvő figyelmét. Ezek a módosulások nem tartós természetűek. Megszámlálhatatlan cselekményekre képes egy emberi egyen, de ezeket a cselekményeket az őket elsősorban irányító érzékszervek szerint csoportosíthatjuk. A cselekvések tökéletességi fokát az őket közösen meghatározó képességeken felül, az egyes érzékek területére szorítkozó kisebb-nagyobb fejlettség is befolyásolja. Így lehetnek például valakinek általában lassú és gyenge reakciói, míglen speciálisan hangbeli ingerekre ugyanaz az egyén pontosan és gyorsan reagálhat. Ezáltal oly lehetőségek nyílnak meg előtte, melyek helyesen felismerve és alkalmazva bizonyos fokig kárpótolhatják őt általános alacsonyabbrendűségéért.

Lehel Ferencz: *Esztopszichofizikai tanulmányok.* Budapest, 1913. Pallas r.-t. nyomdája 68 lap.

Ezt a szót, hogy „esztopszichofizika” a szerző előtt nyilván még senki sem használta. A szerző így definiálja: az esztopszichofizika a lelki jelenségeknek olyan elemzése, amely az ő esztétikai származásukat kísérleti úton megvilágítja. A könyvnek ugyanis egyik főtétele, hogy a lélek eredetileg és első sorban esztétikai természetű és csak későbbi fejlődés, alkalmazkodás során törekszik megismerésre. Erre az alkalmazkodásra azért van szükség, mert a külvilág mint egy folytonosan változó komplexum tárul elénk, amelyben csak úgy tájékozódhatunk, ha bizonyos állandóan visszatérő elemeket fixírozunk. Azokat az érzelmeinket, amelyek az ingereknek ilyen elszigetelt felfogása mellett keletkeznek s amelyeknek képtartalma világos, de érzéki ereje csekély, a szerző milyenségi érzelmeknek nevezi. Ezekkel szembeállítja a minőség, érzelmeket, amelyek igen intenzívek, de képnélküliek, mint-hogy nem egyes elszigetelt ingereket veszünk föl bennök, hanem a meg nem bontott külvilágot, helyesebben a fizikai ingereknek a feszültségi viszonyát. A feszültségi viszony, másképpen kontraszt, mennyiségbeli vagy minőségbeli aszerint, amint egyenmű, vagy különemű elemek viszonyát érzékeljük. Ezen az alapon a szép-csúnya érzelmvonalat szerző nagyjában úgy határozza meg, hogy szépeknek akkor találjuk az elemek viszonyát, ha a viszonyban levő elemek milyenségi kontrasztja egyenlő a mennyiségi kontrasztjukkal. Kellemes az egyenmű ingereknek a még egyáltalán észrevehető legkisebb feszültsége. Ha ez tartóssá válik, vagy túlságosan növekszik, akkor kellemetlen (unalmas, fájdalmas) érzelmeink támadnak. Csúnya és kellemetlen érzelmek

a lélekben csak azért tudnak létrejönni, mert a praktikus alkalmazkodás, a viszonyoknak a megismerés céljából történő képekké-merevítése erre kényszerít. A léleknek ez az averziója minden csúnya és kellemetlen iránt „a lélek elfogultsága”, amely értelmetlenségekkel szemben is megnyilvánul. Szerzőnek vannak jó megfigyelései, különösen a lélek elfogultságáról, a világot kellemessé, széppé, értelmessé átalakító hatásáról, teremtő erejéről szóló fejtegetések között.

II. Szociológiai elmélet (*Társadalmi fejlődés, közgazdaságtan, jogbölcsélet stb.*)

Belot, G.: *Une théorie nouvelle de la religion.* Revue Philosophique. 1913 ápril.

Szerző Durkheim munkáját bírálja, melyet *Les formes élémentaires de la vie religieuse* címen írt s melyről már többször volt szó a *Huszdik Században* is. Belot szerint lehetetlenség a társadalmat, a hiedelmeket, a társadalmi intézményeket az „egyéneken kívül és az egyének felett” felfogni, ahogyan D. szeretné. Igaz ugyan, hogy társadalom nélkül ép oly kevésbé volna esemény, mint tudomány vagy erkölcs stb., mert ember nem léteznék. De ez nem jelenti azt, hogy az eszmény a társadalomnak, mint ilyennek terméke volna. Azok a szép fejtegetések, melyeket D. ennek a tételnek szentelt, nem bizonyítás, hanem „szociolatrikus” himnusz. A társadalmi lény belső természeténél fogva konzervatív és nem progresszív: a tespedésre és az egyhangúságra irányul. Ellenben az egyén, mivel szükségkép egyetlen és különböző minden mozgás, heterogeneitás és újság forrása. Vele a szabadság elemével szemben, a társadalom a mérséklés és a fék eleme. Az új ideál mindig egy hatalmas egyéniségben nyer kifejezést a történelemben. A társadalomban található tömegek érintkezéséből eredő izgalom ép úgy szolgálhatja az ideált, mint az aberrációkat. A társadalomnak nincs irányító ereje. A társadalom kétség-telenül nagyszerű anyagot szolgáltat az ember idealizáló képességének, de nem lehet azt mondani, hogy a vallás és a társadalom teremtették meg ezt a képességet.

Szerző szerint a Comte szellemében elindulva, az emberi élet sokkal szerényebb nyilvánulásaiban kell keresni a D. által kutatott jelenségek kulcsát.

A tudomány a vadászaton, a konyhában, a műhelyben született, a technikai és intellektuális tevékenységek szabad és profán kifejtésében, melyeket a kíváncsiság és a valósággal való közvetlen érintkezés érlelt meg. Ezzel szemben Durkheim szerint az első erő, melyet az emberek elképzelték volna a *Mana* szóban az a miszteriózus hatalom lett volna, melyet a társadalmi lény az egyéni lényre gyakorol. De az első embernek, aki egy követ hajított, vagy terhet cipelt, az erőről sokkal közvetlenebb, sokkal elementárisabb tapasztalata van. Ez a tapasztalat közös volt, de egyéni és nem kollektív és ez a tapasztalat s nem az a másik vezethetett a mechanikai tudományhoz. A másik csak akadályozhatta ennek a tudománynak kifejlődését.

Vajon a művészet a templomban született? Inkább azt lehet mondani, hogy magához ragadta. Fel kellett az embernek magát díszíteni a szertartásokhoz és a vallásos táncokhoz. De ez azt mutatja, hogy a díszítés szükséglete már előbb létezett az emberi viszonylatokban, különösen a nemek kokettériájában, minden vallásos funkció nélkül. A vallás a művészeti képességeket a saját szolgálatába hívta, de nem teremtette meg őket. Az őseletek

mutatják, hogy a szépítés szükséglete olyan régi, mint maga az ember. Az ember az istenek házait szebbekké és erősebbekké tette, mint a saját maga szerény és törékeny házait. De az architektúra törvényeit már ismerni kellett a vallásos építészet előtt. A merőben vallásos egyesülesből aminő az ausztráliai klán *intichiumá*-ja vagy az üldözött protestánsok összejöveteléből menedékhelyeiken, semmiféle technika nem állhatott elő. A független, a lényegében alkotó és autonóm művészet a civilizált korszakokban csak azért jelenik meg, mivel valósággal mindig létezett.

Végre a morál és mindenekfelett a jog a piacon, a boltokban, az erő, az ambíció és a verseny összeütközéseiben született meg. A primitív cserék szabad szerződése, a vitás esetekben választott bíró: ime itt vannak az igazságosságnak igen szerény és elrejtett csirái. Ezek állandó fejlődése visszaszorította a hatalomnak és a gazdaságnak erőszakos megosztását, melyet a vallás mindig szankcionált. Az élet összes szabályait nem a vallás állapította meg, hanem csak elfogadhatta és megszentelhette. A vallás maga csak mellékes szabályokat állapíthatott meg, hiábavaló vagy káros előírásokat, amelyektől való szabadulásra sok idő és erőfeszítés kellett. És ép a profán morál és jog volt az, mely ezeket a szabályokat visszaszorította vagy amputálta. Itt is a morál és a jog szerény csirái határozzák meg a fejlődést, nem pedig a vallás pompázó megnyilatkozásai.

Máday, Andre de: *Sociologie de la paix*. Paris 1913. Giard & Brière. 133. 1.)

Máday Andor Pikler elméletével magyarázza a háború és béke fejlődési jelenségeit. Az emberi cselekedetek rugói a szükségletek, az ezek kielégítésére alkalmas eszközök az értékek s az egész történelem nem egyéb mint értékek megismerése és felismerése felé való fejlődési folyamat. Az érdekek összeütközése harcot eredményez (a legtágabb értelemben), az érdekek közös, ségének megismerése, belátása békére vezet, amely spontán vagy tervszerű együttműködésben nyilvánul. A fejlődés irányzatát Pope szava így fejezi ki: *All discord is harmony not understood*. E folyamat vizsgálásánál a szerző — igen helyesen — a társadalmi harc és béke jelenségeiből indul ki s ezúton jut el a nemzetközi béke lehetőségének igazolásához, ami a könyv tulajdonképeni célja. A problémának ilyen általános szociológiai nézőpontból való tárgyalása a mű kiemelkedő érdeme, ami előnyösen megkülönbözteti a nemzetközi békét hirdető spekulatív és utópisztikus rendszerektől. Viszont ugyané beállítás egy alapvető hiányosságot is eredményez: ha a szerző a nemzetközi békét az emberek közötti legtágabb értelemben vett béke egyik jelenségének tekinti csupán, akkor ennek *ab ovo* nem tulajdoníthat a béke felé való fejlődésben egyedüli fontosságot. Az osztályharc elméletét s a béke szociológiáját az osztályharc szempontjából a szerző nem tárgyalja — hisz ez nem jelentene egyebet, mint azt, hogy új történetbölcseletet kellett volna adnia. Máday pedig csupán Pikler történetbölcseletét akarta egy meghatározott jelenségsoporra alkalmazni.

A béke fejlődésének első stádiuma az anarchikus küzdelemtől a szabályozott küzdelemre való átmenet, amit a szerző a büntetőjog történetében tukroz vissza A büntető igazságszolgáltatás legkezdetlegesebb eszköze a vérbosszú melyet csakhamar felvált a párbaj, mint az értékgazdaság első jelentkezés, formája. Ez meg mindig *bellum omnium contra omnes* kora.

A további fejlődés a küzdelemről a rendre való átmenetet mutatja: a küzdelem a gyengébbek kizsákmányolására vezet, ami már az emberélet gazdasági értékének felismerését jelenti és a büntetőjogban mint a vérbosszút helyettesítő rabszolgaság vagy kártérítés nyilvánul meg, míg a törvényen kívül helyezést a száműzés váltja fel. A kizsákmányolás már igen gyakran együttműködéssé válhat: a vérbosszú helyét rabszolgaság vagy kártérítés helyett házassággkötés, örökbefogadás, a kezdetleges társadalom engesztelési formái foglalják el. Mindeme békés fejlődési jelenségeket gazdasági belátások idézték elő, de ugyanez a célszerűségi belátás határozza meg a fejlődés lélektani oldalát is: a kegyetlenség ösztönének állandó gyengülését. A kegyetlenség eleinte öncél, úgy egyéni, majd társadalmi — később eszköz, még pedig a büntető hatalom, a közigazgatás, a nevelés, a divat, sőt gazdasági célok eszköze. Mint öncél nem túlságosan fontos és a rokonszenv hatása alatt hamarosan meggyöngül — mint eszköz, elsősorban megint a célszerűségi belátások szüntetik meg (gályarabság, rabszolgaság, emberáldozatok).

A társadalmi harcnak (tulajdonkép csak a véres társadalmi harcnak) ilyen enyhülése visszatükröződik a nemzetközi küzdelemben is. A háború anarchikusból rendszeressé, szabályozottá válik és már a történelem legrégibb korszakaiban számtalan korlátozást szenved, az 1907. évi hágai háborúkódex pedig már nemzetközi szerződés formájában állapítja meg háború rendjét. A háború kegyetlenségei rendszeresen csökkennek, amit szintén intézményesen biztosítanak (Vörös kereszt stb.). A fejlődés legfontosabb fázisában most vagyunk: a háborúról a teljes békére való átmenet lassú korszakában. A háborúk hosszú idő óta ritkaságszámba mennek, a nemzetközi szerződések időközönként csökkentik a háborús lehetőségeket — végső megszűnésüket pedig a jog szellemének a nemzetközi életre való kiterjesztése fogja biztosítani. A fejlődés most ebben az irányban halad, amit a béke szolgálatában álló intézmények felsorolásával s az ilyenek rohamos szaporodásának kimutatásával igazol a szerző. A könyvnek másik legfőbb gyöngéje, hogy ezen a ponton nem említi azokat a gazdasági kényszereket, melyek a nemzetközi békének a jognál aránytalanul hathatósabb biztosítékai s melyeknek felismerése éppen a belátásos elméletet a legteljesebben igazolja.

Máday Andor könyve komolyságánál és népszerű stílusánál fogva igen hasznos propaganda-eszköz lesz a béke harcosainak kezében s ezt az értékét egyáltalán nem csökkenti az, hogy — a főntebbiek szerint — sem a belátásos elmélet, sem a béke szociológiája szempontjából nem tökéletes.

Csécsey Imre

Münsterberg, H.: *Psychology and industrial efficiency.* Boston, 1913. Houghton-Mifflin Co. 321 l.

Új tudomány van fejlődőben, mely középhelyet foglal el a laboratóriumi pszichológia és a nemzetgazdasági kutatás között: a lélektani kísérletet igyekszik a kereskedelem és ipar szolgálatára felhasználni. Eddig csekély és rendszert nélkülöző eredményeket ért csak el, de fejlődésére kíváncsi, hogy minél tágabb körű érdeklődés forduljon már is feléje. Amíg a lélektan teljesen a filozófiának és teológiának volt alávetve, nem lehetett praktikus irányban fejleszteni. Azonban már jó ötven éve, hogy ez a tudomány önállóságra vergődött és szigorú természettudományi módszerek szerint dolgozik. Ennek ellenére csodálatosan mellőzte a mindennapi élet kérdéseit. De míg az utóbbi években lassanként mégis elkerülhetetlenné vált az „alkalmazott

lélektan” a kriminológia, az orvostudomány és nevelés terén és köztudomásúvá lett fontossága a művészi alkotás, tudományos koncepciók és szociális reformok kialakulása terén: addig a modern élet néhány főtényezőjét, az ipart és kereskedelmet, az üzlet és világpiacon legággabb értelemben vett érdekeit teljesen elkerülte.

Münsterberg könyve az „alkalmazott lélektan” lehetőségeit kutatja ezeken a tereken.

A kötet a következő fejezeteket tartalmazza: I. Alkalmazott lélektan. II. A praktikus élet követelményei. III. Eszközök és célok.

1. *A legalkalmasabb ember*: IV. Hivatás és rátermettség. V. Tudományos vezetés a hivatásválasztásban. VII. A gyakorlati lélektan módszerei, VIII. Kísérletek a villamosvasúti szolgálat terén. IX. Kísérletek a telefon-szolgálat terén. XI. Üzletemberek hozzászólása. XII. Egyének és csoportok.

2. *A lehető legjobb munka*: XIII. Tanulás és training. XIV. Technikai körülmények pszichikai viszonyokhoz való alkalmazása. XV. A mozgás takarékosága. XVI. Kísérletek a monotonia kérdésében. XVII. Figyelem és fáradtság. XVIII. A munkaerőre ható lelki és társadalmi befolyások.

3. *A lehető legjobb eredmény*: XIX. Gazdasági követelmények kielégítése. XX. Kísérletek az útmutatások eredményéről. XXII. A törvénytelen utánzásra vonatkozó kísérletek. XXIII. Vétel és eladás. XXIV. A gazdasági lélektan jövő fejlődése.

III Alkalmazott szociológia és szociálpolitika

Correspondenzblatt der Generalkommission: *A német szakszervezetek 1912-ben* 1913. 35. szám statisztikai melléklete.

Míg néhány évvel ezelőtt az angol szakszervezeti mozgalom nemcsak vezetés szerepet játszott, hanem úgyszólván egymagában álló jelenséget alkotott, addig: ma már Németország is hatalmas szakszervezeti mozgalommal rendelkezik, sőt, ha vagyonra nem is, de taglétszámra ez a mozgalom minden esetre túlszárnyalta máris az angol mozgalmat. A német szakszervezeteknek 1912-ben 3,266.819 tagjuk volt. Évi bevételük 89,628.266 márkára, kiadásuk 68,673.714 márkára rúgott. Vagyonállományuk 91,202.295 márkát tett ki. A szakszervezetek három főcsoportra oszlanak: szabad- vagy szocialista-szakszervezetekre, keresztény-szakszervezetekre és Hirsch-Duncker-féle vagy szabadelvű-szakszervezetekre. Mind a három fajta szakszervezetnek megvan az a közös jellemvonásuk, hogy függetlenek a munkaadóktól, sztrájkpénztárt tartanak és főcéljuknak tekintik, hogy a munkások gazdasági helyzetén javítsanak. A leg-hatalmasabbak a szocialista-szakszervezetek. Ezek egymagukban véve 2,530.390 tagot számláltak, évi bevételük 80,233.575 márkára, kiadásuk 61,105.675 márkára és vagyonállományuk 80,797.786 márkára volt. A keresztény-szervezetek 344.687 taggal rendelkeztek, bevételük 6,608.350 márkára, kiadásuk 5,222.727 márkára, vagyonállományuk 8,575.658 márkára rúgott. A leggyöngébben álltak a szabadelvű-szervezetek, melyeknek mindössze 109,225 tagjuk, 2,786.341 márkára bevételük, 2,345.310 márkára kiadásuk és 1,828.851 márkára vagyonuk volt. A szakszervezetek a következő összegeket fordították segélyezésre és pedig úti- és munkanélküli-segélyre: a szabad-szervezetek 8,920.342 márkát, azaz fejenként 3,53 márkát, a szabadelvű-szervezetek 245.189 márkát, azaz fejenként 2,61 márkát, a keresztény-szervezetek 201,223 vagyis fejenként 0,86 márkát. Sztrájkolókat és kizártakat segélyezésére aránytalanul többe fordítottak a szocia-

lista-szervezetek, mint a többiek. Kiadtak ugyanis erre a célra 13,817.408 márkát, azaz fejenként 5,46 márkát, a szabadelvű szervezetek 348.938 márkát vagyis fejenként 319 márkát. A keresztény-szervezetek csak 654.323 márkát adtak ki e célra. Egy-egy tagra csupán 1,90 márka esett ebből a segélyből. A szabad-szakszervezetek 1891 óta 121,376.598 márkát fizettek ki sztrájkolók és kizártak segélyezésére, míg a rendszabályozottak ugyanezen idő alatt 9,414.121 márka segélyben részesültek. A szakszervezetek női tagjainak száma 216.462-re rúg, a textilmunkások szervezetének egymagában 53.363 női tagja van. A legerősebb szervezet a szocialista vas- és fém munkások szövetsége, melynek egymagában 535.903 tagja volt, évi bevétele 20,899.719 márkára, kiadása 14,763.840 márkára, vagyona 16,504.020 márkára rúgott.

Kuczynski R.: *Arbeitslohn und Arbeitszeit in Europa und Amerika.* 1870-1909, Berlin, J. Springer. 1913 817 l.

Az első nagyobb kísérlet, mely szélesebb alapokra helyezkedve kísérli meg az ipari munkabérek fejlődését megrajzolni. A munka két teljesen elkülöníthető részre szakad: az első rész tárgyalja a munkaidőt és a munkabéreket Európában és Amerikában 1870-től 1903-ig, munkabérekönyvek alapján; a második rész pedig ugyanazt 1870-től 1909-ig Németországban és Amerikában a kollektív szerződések alapján. Az első részben tekintetbe vett szakmák: építőipar, kőfaragóipar, faipar, gépipar, nyomdaipar; a második részben pedig csak az építőipar, kőfaragóipar és nyomdaipar. Tehát az egész iparból csak egy igen megszorított rész volt tekintetbe véve s azt sem mondhatjuk, hogy az illető országokra legjellemzőbb iparágak lennének ezek. Ez a megszorítás nem szállítja le a munka értékét, hanem csak kizárólag a levonható következtetések terjedelmét.

Az első rész az amerikai munkásügyi hivatal által eszközölt két felvételtől indul ki (1898-ban és 1904-ben), melyek közül az első közli 1870-1898 időközre nézve 25 szakmában az átlagos munkabérek mintegy tucat amerikai városban és a nagyobb európai városokban, a második pedig 13 szakmában a munkabérek és a munkaidő magasságát 1890—1903 időközre nézve Angliában, Franciaországban, Lengyelországban és Németországban. A szerző első nagy érdeme, hogy a sok tekintetben használhatatlan, nehézkes felvételeket életre keltette s a bennük rejlő értékes adatokat használhatóvá tette. Jól áttekinthető táblázatok teszik könnyen hozzáférhetővé a felhalmozott adatok nagy tömegét. A táblázatok kimutatást közölnek: 1. az átlagos bérmagasságokról a jelzett iparágakban minden évre 1870 óta, Amerikában 1890 óta; 2. bércsoportokról, a munkások számaránya a különböző bérösszegek szerint; 3. bérösszegekről 4. átlagos munkaórákról, etc.

A második rész a kollektív szerződések adatait használja ki a munkabérek és munkaidők fejlődésének megrajzolására. Óriási anyagot dolgozott itt fel a szerző. Ez a rész három fejezetre oszlik. Az első ismerteti a német kollektív szerződések adatait a munkabérekre, a munkaidőre, valamint a szerződések tartamára vonatkozólag; a második ugyanazt az Egyesült Államokban, míg a harmadik szembeállítja a kettőt. Iparáganként részletezve megismerjük a kollektív szerződések fejlődését, területét, tartalmát, feltételeit, a bérminimumot és a munkaidő maximumát. A munka nemcsak anyaggyűjtemény, mivel; a szerző elméleti megjegyzésekkel is kíséri táblázatait, az általános következtetések levonásától inkább tartózkodik.

Olphe-Gaillard: *Les Caisses des Prêts sur l'Honneur (Ouvragerécompensé par l'Académie des Sciences Morales et Politiques)* Paris, Girard&Brière, 1913. 222. l.

A hitel ingyenessége minden idők társadalomreformerjeit nagyban foglalkoztatta, némelyikük meg, mint Proudhon, egyenesen filozófiája sarkkövévé tette az ingyen hitelt, „mely nélkül a szocializmus üres álom”. Jelen munka szerzője is a hitel ingyenességéért küzd, azonban nem lehetőségességenek elméleti úton való bebizonyítása által, hanem olyképen, hogy felsorolja, kifejti és megvilágítja az egyes országok azon intézményeit, melyek többé-kevésbbé sikerültén már megoldották az ingyenes hitel problémáját.

A munkások elijét életük kritikus fázisaiban (betegség, baleset, munkahiány) személyi hitellel ellátó intézmények ígéretföldje Olaszország. Az e fajta kölcsönök (*prestiti sull'honore*) a tiszta személyi hitel prototípusai, amennyiben ezeknél a kölcsöntkérőtől semminemű külső, reális biztosítékot nem kívánnak. Olaszországban ilyen személyi kölcsön effektuálásával népbankok, takarékpénztárak és munkásszervezetek foglalkoznak. Az első e fajta intézményt a lodi-i népbank alapította 1864-ben egy önszegélyző egyesülettel karöltve, mint a statútumok mondják, abból a célból, hogy „a becsületes és anyagi eszközök híján levő munkásokat támogassa és hogy elősegítse a munkásszítály erkölcsi és anyagi jobbulsát.” Ahhoz, hogy valaki személyi hitelben részesülhessen, a következő általános feltételeket kötötték: legyen a kölcsönkérő becsületes, munkakedvelő, valamilyen foglalkozással bíró, írni-olvasni tudó; a kölcsönt hasznos célra akarja fordítani, továbbá, hogy két becsületesnek elismert személy (*patroni*) valljon feddhetetlen tisztessége mellett. Több intézet különös feltételként megkívánja, hogy legalább két év óta valamely segélyző-egylet tagja legyen. A kölcsönök 100—200 líráig terjedhetnek és ha 30 lírán alóliak félhavasokint egy, ha ezen összesen felüliek félhavasokint két lírával törlesztendők. A kölcsön különben nem teljesen ingyenes, mert 2—3%-ot kell utána fizetni. Érdekes, hogy az egyik népbank a kamatot a kölcsönvevő nevére elteszi s ha összegyűl annyi amennyibe a bank egy részvénye kerül, ad érte egy részvényt. Több ország mintául vette az ingyenes hitelnújtással foglalkozó olasz intézeteket melyeket Luzzatti az ingyenes hitel elemi iskoláinak nevez.

Franciaországban a *prêt sur l'honneur* nyújtásával foglalkozó intézmények több tekintetben különböznek az olaszok ilyen alapításaitól. A franciaknál jobban kidomborodik az ingyenes kölcsön jótékonyági jellege, mint az olaszoknál, kik csak közönséges hitelműveletet látnak benne. Míg az olaszoknál főként népbankok és takarékpénztárak állítottak fel ingyenes hitelt adó kasszákat, addig a franciák ilyen intézetei egyes municípálítások, főként azonban filantrópok áldozatkészségének köszönhetik létüket. Meglepő, hogy a francia *caisses de prêts sur l'honneur* csaknem kivétel nélkül felekezeti tendenciájúak. (Emulation chrétienne de Rouen, Société protestante du prêt sur l'honneur de Bordeaux, Caisse de prêt du comité de bienfaisance Israélite — mely utóbbit báró Hirsch alapította.) Az egyetemi diákságnak az *Association des Etudiants de Paris* nyújt ingyenes hitelt.

A többi országok hasonló intézményei közül ismerteti a szerző a Schulze es Raiffeisen-féle egyleteket, az angol Slak Club-ot a skót Cash credit-et, a genfi Bureau des familles és a new-vorki *Jewish Association* alapítványait. Pár szóval Magyarországról is megemlékezik: annyit mond rólunk, hogy nálunk felülről, kormánytámogatással indul ki a mozgalom.

Függelékül számos ingyenes hitelt nyújtó intézet szabályzatát adja a szerző, aki gondos és az idevágó francia irodalmat illetőleg teljes bibliográfiával is ellátta művét, melyet az Académie des Sciences Morales et Politiques jutalmával tüntetett ki.

Fábián Ferenc.

Raynaud, Barthélemy: *Vers le salaire minimum, Etude d'économie et de législation industrielles.* Paris, 1913. Larose & Tenin 518 l.

A szerző szerint a bérminimum nincs messze. A munkás egyéni szükségleteihez és az elvégzett munka bizonyos határozott mennyiségéhez kell arányosítani. A munkások és munkaadók szervezetei dolgozzák ki bizonyos törvény által megállapított alapelvek szerint. Ez a szerző konklúziója, könyve pedig a bérminimum fejlődéseink átnézetét nyújtja. Az első 50 oldal után, melyet a bérminimum különböző elméletei ismertetésének szánt, a bérminimum megvalósítására törekvő irányzatokat s a tényeket ismerteti. A bérminimum indirekt megvalósítását látja a kormány szerződéseiben történő bérmegállapításokban, azoknak a bérszerződéseknek bírósági érvénytelenítésében, melyekben a munkás tudatlansága vagy szükséghelyzete kihasználva, valamint a bal- eset, betegség ellen való biztosításban is. Direkt módszerek: kollektív szerződés, hatóságok bérmegállapítása sajátmunkáit illetően, törvényes minimum megállapítása magánüzemekben foglalkoztatott munkások részére. Itt különösen ausztráliai példákra hivatkozhat. A tervezetek és kísérletek feletti áttekintés azt mutatja, hogy az érdeklődés a kérdés iránt igen emelkedett s hogy az 1909. évi angol *Trade Board* act-nak igen nagy hatása volt s példaként szolgált sok helyen. A közvélemény kedvező fordulatát igen jól jellemzi, hogy míg a munkástörvényhozás nemzetközi egyesülete 1893-ban még teljesen elvetette a bérminimum tervét, de 1912-ben már elfogadta. A bérminimum-mozgalom jelenlegi állapotását nagyon jól s részletesen ismerteti. Az ausztráliai és angliai adatokat Aves jelentéséből veszi s közli részletesen a francia idevonatkozó törvényszövegeket s Románia törvényének kivonatát. Az amerikai törvényhozást sem hanyagolja el, de jelentőségéhez képest, túlságos nagy teret enged a francia viszonyok ismertetésének. Pedig itt e tekintetben nem észlelhető gyors haladás.

Report on the conditions of woman and child wage-earners in the United States. In 19 volumes. Prep. under the direction of Ch. P. Neill. Vol. XVIII.: Employment of woman and children in selected industries. Washington 1913. 531 l.

23 olyan iparágat választottak ki a kérdés tanulmányozására, melyek nagyszámú női és gyermekmunkást foglalkoztatnak vagy pedig alkalmazásuk módjára nézve jellemzők. Dobozkészítők, befőzők, cukrosgyümölcskészítők, cigarettá- és szivargyári munkások, papírdobozkészítők stb. voltak közöttük. A felvétel 17 állam területére terjedt ki s 50.000—60.000 nő és fiatal leány munkásról számol be. Jelentős tényeket állapítottak meg. A nők által végzett munka általában tanulatlan munka volt. A nők legnagyobb számmal nem azokban az iparágakban szerepelnek, melyeket általában a nők iparágainak tartanak. P. o. sokkal több nő készít papírdobozt és cigarettát, mint sem sző vagy fon. Továbbá egyik legérdekesebb dolog, melyet mindenütt konstatálni lehetett, az, hogy a nők egyáltalában nem ismerik a gazdasági életet s a saját érdekeikre nézve legfontosabb dolgokkal sincsenek tisztában. Ennek azután számos rossz következménye van rájuk nézve: nincs meg a szükséges kiképzésük,

az egészségügyi követelmények, a munkaidő hossza, a túlmunka a bérmagassága teljesen a munkaadó szeszélyétől függ. Mindez szükségessé teszi a nő védelmének nagyarányú kiterjesztését: a nyilvános iskolákban mesterségeket kell tanítani, a minimális egészségügyi berendezéseket meg kell állapítani, épen úgy a bérminimumot bizonyos szakmákban.

San Francisco relief survey The organization methods of relief used after the earthquake and fire of april 18, 1906. Compiled from studies by Ch. J. O'Connor, Fr. H. Mc Lean, H. S. Artieda, J. M. Motley, J. Peizotto, M. R. Coolidge. New-York, 1913, Survey Association, XXV+483 l.

A Russel Sage Foundation e kiadványa igen érdekes konkrét példáját nyújtja annak, hogy mit lehet tenni a társadalomért nagy szerencsétlenségek esetén. A kiadvány részletesen ismerteti mindazon társadalmi akciókat, melyek San-Francisco földrengés által való elpusztulása után a szerencsétlenségen enyhíteni majd később a normális életet helyreállítani törekedtek. A legnagyobb szerepet a vörös kereszt, a városi testület és a jótékony egyesületek játszották, valamint eleinte, mikor a város normális rendszete felbomlott, a katonaság a rend fenntartásával. A legfontosabb a város működése volt, melynek fő célja a gazdasági élet s a lakásügy helyreállítása volt. Itt nagyon szép, széles látókörre valló szempontokat látunk érvényesülni: a cél nemcsak a normális élet visszaállítása volt, hanem a lehetőséghez képest az életstandard emelése is. S a két év után, 1908-ban felvett statisztika azt mutatja, hogy ez a cél bizonyos mértékben el is éretett. Konklúziójában összefoglalja a sikeres és hatástalannak bizonyult eszközöket. Érdekes szociológiai adatai mellett a kiadvány a társadalmi segítség modern nézőpontjaira nézve is igen érdekes dokumentumul szolgál. A san-franciscoi módszer demokratikus jellegű volt.

IV. Általános és gazdaságtörténelem

Beard, Charles A.: *An economic interpretation of the constitution of the United States.* New-York, 1913. Macmillan. 330 l.

Azok számára, akik abban a meggyőződésben élnek, hogy az Egyesült-Államok alkotmányát gazdasági és pénzügyi érdekektől mentes, ideális, harmonikus gondolkozású emberek csinálták elméleti megfontolások alapján, ez az érdekes és tanulságos könyv szomorú ébredést fog jelenteni. Ellenben azok, akik azt hiszik, hogy a probléma itt is az ellentétes érdekek kiegyenlítése volt, amelyet azáltal oldottak meg, hogy a hatalmat azoknak a csoportoknak juttatták, melyek legnagyobb biztosítékát képezték a rendnek és hathatós munkának s hogy a gazdasági tényezők játszották ebben a legnagyobb szerepet, akik azt hiszik, azok örömmel fogják fogadni a szerző alapvető állításait. Szerzőnk alaptétele a következő: a modern társadalomban el nem kerülhető a különböző fajú és nagyságú vagyonok keletkezése; a különböző pártok elvei és tanításai azokban az érzésekben és nézőpontokban gyökereznek, melyeket a vagyon különböző fajtája teremt a tulajdonosban; a vagyonon alapuló osztályok és csoportok képezik a modern kormányzat alapjait s ennél fogva a politika és alkotmány elkerülhetetlenül az osztályok ellentétes érdekeinek visszatükröződése lesz. 1787-ben is ez az osztályszellem teremtette meg az Egyesült Államok alkotmányát. Élénken állítja szembe egymással az adósok s a hitelezők törekvéseit s hogy mily gazdasági érdek indította az egyes gazdasági ágak képviselőit arra, hogy elfogadják az új szervezetet. Érdekes az alkotmányt

hozó szervezetek tagjainak gazdasági és hivatási érdekei szerint való vizsgálata. Legnagyobb részük a legkoncentráltabb vagyonokkal bírók közül került ki; a kisbirtokos és munkásosztályt személyében egy tag sem képviselte. Ami az elkészült alkotmányt illeti, az a legkevesebbet a szabadság és az igazságosság elvont fogalmaival törődik. Mindenütt gazdasági kérdések vannak előtérben. Azoknak az akaratát fejezte ki, akik megalkotásában legközvetlenebbül érdekelve voltak. Négy fejezet az alkotmány elfogadásával foglalkozik s kimutatja, hogy a felnőtt férfiaknak legfeljebb egy ötöde s a szavazóknak legfeljebb fele óhajtott elfogadni, sikerét védelmezői ügyességének és megfelelő segédeszközeinek köszönhette.

Reid, J. S.: *The municipalities of the Roman Empire.* Cambridge, 1913. The University Press. 548. 1.

A munka fontosabb fejezetei ezek: II—III. Róma és Itália. IV. A római hatalom kiterjedése Itáliában és a latin háború. V. Itália municipális egyesülése. VI. Változások az itáliai municipiumokban a társadalmi háború után. VIII. Germania és a dunai provinciák. IX. Britannia és Spanyolország. X. Római Afrika. XI. A hellenizált országok. XII. Európai Görögország. XIII. Belső organizáció. XIV. A hanyatlás folyamata.

Szerző következőképp elemzi az antik municipiumok lényeges tulajdonságait: A normális autonómia legéletbevágóbb sajátága az önkormányzat széles köre. A város forgalma a szabadság levegőjében született meg. Oly hely, hol az ügyeket kívülről intézték, nem volt város a görög-római felfogás szerint. Ez a municipális szabadság a római hatalom főerőforrása volt és a dekadencia akkor kezdődik, mikor a despotizmus elárasztotta a római municipiumokat. A tulajdonképeni civilizált élet az ókori világban a fallal körülkerített városokban folyt. A pax romána később a várfalak elhanyagolására vezetett s az erődítményeken kívül is élénk városi élet jött létre. A városhoz tartozó földterületet territóriumnak hívták. A város polgárai közül sokan itt tartózkodtak a tulajdonképeni erődített városon kívül. Ez a földterület a város életének nélkülözhetetlen feltétele volt s hiányában csak különösen fontos kereskedelmi központon boldogultak. A nem városi községek ügyeiket még akkor is maguk igazgatták, ha egy városi központtól függőségi viszonyban állottak.

A vallási és a polgári ügyek igazgatása, úgy a törvényhozásban, mint a végrehajtásban a város önkormányzatához tartozott. A municipális élet *virágzása*, korában egy-egy város mindama jogok felett rendelkezett, melyek ma az állam attribútumait képezik.

Minden municipium lakossága egy kis nemzetet alkotott, melynek köz- és vallásos élete a városban koncentrálnódott. Mindenki arra törekedett, hogy a városban lakhassék s mindenki, aki nyilvános funkciót gyakorolt, tartozott ott élni. A szabad földművesek nagy tömege a városban lakott és földjeire reggel ment ki és este visszatért a városba. Az otthoni élet, a családon belül, végtelenül kevesebbet, az otthonon kívüli, a városi, végtelenül többet jelentett, mint a modern időkben.

Max Schippel: *Az amerikai mezőgazdaság fejlődése. Sozialistische Monatshefte.* 1913 december 23.

Az amerikai mezőgazdaság fejlődése nemcsak azért fontos ránk, mert az Ó-világ piacait és termelési ágait befolyásolja, hanem, mert általános agrár- és gyarmatpolitikai jelentőséggel is bír. Az 1910-ben az Egyesült Államokban megejtett statisztikai felvételeknek a mezőgazdaságra vonatkozó adatai, melyeket most tettek közzé, éppen azért általános érdeklődésre tarthatnak számot. Az amerikai mezőgazdaságnál két dolog érdekel bennünket: a megművelt területeknek az emelkedése és e területek hozadéka. A statisztika az újonnan betelepített és megművelt területeket két kategóriába sorozza: az egyik a

farmterület, a másik a ténylegesen megművelt terület. Ezek a következő emelkedést mutatják:

Év	Farmterület acre	Év	Ténylegesen megművelt acre
1850	293,560.614	1850	113,032.614
1860	407,212.538	1860	163,110.720
1870	407,735.041	1870	188,921.099
1880	536,081.835	1880	284,771.042
1890	623,218.619	1890	357,616.755
1900	838,591.774	1900	414,498.487
1910	878,798.325	1910	478,451.750

Az új terület egyre jobban összezsugorodik. A mezőgazdaság területhódításai már ma is csak a nyugati államokra szorítkoznak. Az emelkedés semmiesetre sincs arányban a lakosság számának emelkedésével. Az utóbbi évtizedben a lakosság 75,99 millióról 91,97 millióra, vagyis 21%-al emelkedett, a megművelt terület ellenben csak 3,8%-al emelkedett; 1899-ben egy-egy fejre 8-7 bushel esett, 1909-ben 7,4 bushel. Ezzel szemben a búzafogyasztás fejenként 6,2 bushelről 6,5 bushelre emelkedett, úgy hogy a búzakivitel alaposan megcsappant. A szarvasmarha-tenyésztés az utolsó évtizedben 8-7 százalékkal, a sertésenyésztés 74 százalékkal csökkent. Ennek az lett a következménye, hogy a talaj és a termékek ára egyáltalán fölszokott. Ezek az adatok nagyon fontosak a gazdasági politika megítélésére. Amerika mindinkább megszűnik mezőgazdasági állam lenni. Ennek az a következménye, hogy az élelmiszerek megdrágulnak Európában, minden védővám nélkül is. Ha tehát az egyes országok élelmiszerekkel akarják ellátni magukat, úgy a saját mezőgazdaságuk föllendítésén kell dolgozniok. Az amerikai mezőgazdaság fejlődése elkerülhetetlenné teszi az agrárreformokat.

Szalay Károly: *A Comenius páholy története.* 1886—1913. A páholy sajátja. Budapest, 1913.

Szerző, aki a hazai szabadkőművességnek régi és érdemes, úgy gyakorlati, mint elméleti munkása, páholya történetét írta meg. Mint maga mondja: „nem pusztán a krónikás szerepére vállalkoztam, hanem egy fejezetet kívántam adni magából a magyar szabadkőművesség utolsó félszázados történetéből: pontos mérlegelésével annak, hogy e félszázad folyamán hogyan kapcsolódott be intézményünk és páholyunk is hazánk kulturális fejlődésébe s magában, szövetségünkben hogyan nyert tisztább alakot az egyetemes szabadkőművesség vezérlő gondolata: a felvilágosodás terjesztése s a közös emberi jólét munkálása.”

Azon kivételesen nagy szerepnél fogva, melyet hazánkban a szabadkőművesség, mint a progresszív eszmék terjesztője játszik s ama közvetett hatásainál fogva, melyeket nem egyszer a napi politikára is gyakorolt a jövő történetírója számára bizonyára érdekes adattár lesz ez a feljegyzés melyben a szabadkőművesség egy előkelő vezető tagja mondja el 27 év fő eseményeit, mozgalmait, eszme hullámzását, gyakorlati és propagandisztikus tevékenységét egy olyan milieuban, melyről úgy barát, mind ellenség nagyon téves fogalmakkal bír. Szalay Károly ezt a feladatot sok lelkiismeretességgel és tapintattal oldotta meg. Legfeljebb a túl sok személyi vonatkozást és a képeket

mellőztük volna, de nem szabad feledni, hogy a könyv létrejöttében a kegyeleti szempont is nagy jelentőségű volt.

V. Társadalmi, politikai és egyéb aktuális kérdések

Hermann Wendel: *August Bebel*. Berlin, 1913. Vorwärts-Verlag. 104 oldal. Alig néhány héttel Bebel halála után jelent meg e füzet. Aki a modern munkásmozgalom e nagyszabású politikusának külső életlefelvételét akarja megismerni, annak megbízható anyagot nyújt. Ámde, aki Bebel történelmi jelentőségével akar tisztába jönni, különösen B. érdemével a német szociáldemokrata-párt és taktikájának a megalapítása körül, azt cserben hagyja Wendel füzete. Politikai pályájának kezdetén, a munkásmozgalom kebelén belül, Bebel éveken át harcolt azok ellen, akik a munkásságot el akarták szakítani a polgári demokráciától, akik az osztályharcot hirdették. Abban az időben, amikor a parlamentben síkra szállt azokért a szociálpolitikai követelésekért, melyeket az osztályharc alapján álló Schweitzer terjesztett elő, nem mulasztotta el kijelenteni, hogy semmi köze sincs a szocialista vagy kommunista célokhoz, ő csak mint polgári demokrata küzd a munkások javáért. Politikai pályájának későbbi folyamán ő lett az osztályharc legszigorúbb hangsúlyozója és a legenda őt teszi meg a német szociáldemokrata-párt és különösen e párt parlamenti taktikájának a megalapítójául. Wendel valóságos tojástáncot lejt e legenda körül. Pedig a polgári és a munkásdemokrácia különválásának a folyamata és a vezető férfiaknak e kérdésben elfoglalt álláspontja, az újkori politikai történelem egyik legizgatóbb és egyben a legtanulságosabb fejezete. A legsikerültebbek a füzet ama részei, melyek Bebelnek a 80-as és 90-es években kifejtett tevékenységével foglalkoznak. Ebben az időszakban mutatkozott ez a nagyszerű férfi teljes nagyságában és erről a tevékenységről sikerült is a szerzőnek hű képet nyújtani megfelelő méltatással. Egyébként a füzet nagyon élvezetesen van megírva. Még annak is teljes mértékben leköti a figyelmét, aki a szerzővel nem ért egyet hőségének megítélésében.

Russlands Kultur und Volkswirtschaft. Aufsätze und Vorträge im Auftrage der Vereinigung für staatswiss. Fortbildung. Herausgegeben v. Max Sering. Leipzig, 1913. Göschen. 7.20 M.

A berlini társadalomtudományok művelésére alakult egyesület 1912. év tavaszán egy 100 tagból álló expedíciót küldött ki Oroszország kikutatására. Az expedíció tapasztalatai és eredményei vannak összefoglalva e könyvalakban megjelent értekezésekben, melyek nagyon alkalmasak arra, hogy a mai Oroszország felől gyors tájékozást nyújtsanak. Az általános művelődési viszonyokról szóló részben Prof. *Holl* ír az orosz kultúra vallásos alapjairól, Prof. *Brückner* az újabb orosz irodalomról, Prof. *Keutecker* az orosz jog alapelemeiről és Prof. *Hoetsch* Oroszország belső fejlődéséről 1905 óta. A közgazdasági részben az agrárkérdés a legfontosabb. *Anhagen* az orosz mezőgazdasági rendszert kritikailag ismerteti, *Koengoed* pedig az agrárreform törvényes felépítését és praktikus kivitelét rajzolja. A kettő kritikája lényegében megegyezik, a reformot csak az idejét múlt orosz földközösség hívei ellenzik. Ezekhez tartoznak a Narodnikik és a túlzó nacionalisták, akik az ősi földközösségből, mint a tradíciók által szentesített gazdálkodási rendszerből nem akarnak engedni.